

histor

loved used Empire especially told first Ancient History interested interesting long world old big books
know started get look love also take go Vietnam interested people subject book
never since past read think reading time war military book great
two quite young find anything teacher know age Re
little really
loved used Empire especially told first Ancient History interested interesting long world old big books
know started get look love also take go Vietnam interested people subject book
never since past read think reading time war military book great
two quite young find anything teacher know age Re
little really
loved used Empire especially told first Ancient History interested interesting long world old big books
know started get look love also take go Vietnam interested people subject book
never since past read think reading time war military book great
two quite young find anything teacher know age Re
little really

Journal of historiography

tarıhyazını

2019

KIŞ 2021, 3(2)

tarihyazımı
journal of historiography

Sayı Editörü

Prof. Dr. Ahmet Şimşek
İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa

Dergi Editörleri

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK- İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa
Prof. Dr. Cenk REYHAN- Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim ŞİRİN- Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Necmettin ALKAN- Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN- Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih DURGUN- İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Güneş IŞIKSEL- İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Yayıncı ve Yazı İşleri Sorumlusu

Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. İlhan TEKELİ- Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Levent YILMAZ- Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK- TOBB Üniversitesi
Prof. Dr. Zafer TOPRAK- Koç Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ- Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Taner TİMUR- Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ- Polis Akademisi (Emekli)
Prof. Dr. Ahmet Nezihi TURAN- Anadolu Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN- Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZ- Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Feridun EMECEN- İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Ayhan BIÇAK- İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma ACUN- Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Turhan KAÇAR- İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Refik TURAN- Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL- Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY- Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT- Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZDEN- Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE- Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ- Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan ACUN- Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail Coşkun- İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet İPÇİOĞLU- Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Fahri SAKAL- Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Nurcan ABACI- Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan AYDIN- Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ORAL- Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Gültekin YILDIZ- İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Yahya Kemal TAŞTAN- Katip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Ufuk ÖZCAN- İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Teyfur ERDOĞDU- Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ALİCAN- Muş Malazgirt Üniversitesi
Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ- Tekirdağ Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kaan ÇALEN- Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih YAZICI- Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Tufan TURAN- Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Özlem ÇAYKENT- İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. ARZU İBİŞİ TEMELLİ- İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakan KAYNAR- Hacettepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KAĞNICI- Uşak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zahit ATÇIL- İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Akif Pamuk- Marmara Üniversitesi
Dr. Can Tankut ESMEN- Trakya Üniversitesi

Mizanpaj Editörleri

Arş. Gör. Burak ASLANMİRZA- Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim TURAN- İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa

Yabancı Dil Editörü

Arş. Gör. Özge ASLANMİRZA- Kocaeli Üniversitesi

Sayı Hakemleri

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ- Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ufuk ÖZCAN-İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kaan ÇALEN-Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Güneş IŞIKSEL- İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih DURGUN- İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Cumhuriyet Ersin ADIGÜZEL- İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Akile ZORLU- Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Dr. Eyüp CÜCÜK- İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Gönül Türkan DEMİR-Amasya Üniversitesi
Arş. Gör. Burak Aslanmirza-Kocaeli Üniversitesi
Eray AKÇAY-St. Petersburg Devlet Üniversitesi

Derginin Tarandığı İndeksler

Editörden...

Dergimiz **tarihyazımı**, Türkiye’deki tarihçiliğin kendini anlaması, çözümlemesi, sorunları fark etmesi, çeşitli yaklaşım ve yöntemlerle daha iyi örneklerin verildiği zengin bir alana dönüşmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede yayın serüvenini 6. sayısı ile devam ettirmektedir.

Türk tarihçiliğinin zenginleşmesi adına, teori ağırlıklı çalışmaların yanında, yeni yaklaşımlarla yazılan makalelere de yer vermektedir. Bu sayımızda beş makale, iki çeviri, bir de söyleşi yer almaktadır.

İlk makale, Cenk Reyhan ve Emine Burcu Halaçoğlu’nun “Osmanlı Basın-Yayınında Medeniyetçilik: II. Abdülhamit dönemi Garbiyatçı Söylemde Ben-Öteki İlişkisi ve Kimlik İnşası” başlığını taşıyor. Çalışmalarında, örnekler üzerinden, Osmanlı aydınının, “biz” olarak merkeze konumlandığı Doğu medeniyetine karşı “öteki” olarak konumlandığı Batı medeniyetine, “garbiyatçı” bir tepki geliştirdiği ve bu tepkinin özellikle “ahlak” ve “terakki” kavramları üzerinden ele alındığı vurgulanmıştır. İkinci makale de garbiyatçılık üzerine bir inceleme. Hülya Terzi Koç’un “Osmanlı-Türk Garbiyatçı Tarihyazımında Tanzimat ve Batı Algısı” başlığında yer alıyor. Terzi Koç, çalışmasında Tanzimat döneminde ön plana çıkan yazarların eserlerinden hareketle bir değerlendirmede bulunuyor.

Üçüncü makale Nurgül Koç’un. “Türkiye’de “Köy Enstitüleri” Konusunda Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Nicelik ve Nitelik Yönleriyle Değerlendirilmesi II (2010-2015)” başlığını taşıyor. Bu çalışmasında önceki konu bağlamındaki makalesini tamamlaması için 2010 ile 2015 yılları arasındaki lisansüstü seviyede hazırlanan tezleri nicelik ve nitelik yönüyle değerlendirmiştir.

Mertkan Karaca ise “Nineteenth-Century Military Painters as Mütefennin Zabits: On the Origins of Harbiye-Graduates’ Realist Attitude in Painting” adlı İngilizce makalesi ile dördüncü sırada yer aldı. Yazar bu çalışmada, 1834’te açılan Harbiye Mektebi’nden mezun olan asker ressamın eğitimsel ve entelektüel arka planlarının resme yönelik yaklaşımlarını nasıl şekillendirdiğini incelemiştir.

Beşinci makalede ise, Eray Özer, “Modern Dönem Albi Haçlı Seferi Tarihyazımının Gelişimi ve Değişen Bakış Açıları” başlıklı çalışmasıyla Haçlı tarihyazımına ilişkin bir çalışma ortaya çıkardı. Çalışmasında 1209-1229 yılları arasında gerçekleşen Albi Haçlı Seferi üzerine 19. ve 20. yüzyıldaki çalışmalardaki farklılaşmaları ve bunların nedenlerini ele almıştır.

Bu sayımızda iki ayrı dilden çeviri çalışması var. İlki Ali Yayıncıoğlu’nun daha önce İngilizce yayınlanan “Osmanlı Erken Moderni” adlı çalışması Özgün Kabacaoğlu tarafından Türkçe’ye kazandırıldı. İkinci çalışma ise, Prof. Vladislav Kokoulin ile gerçekleştirilmiş “Bilinen ve Bilinmeyenleriyle Aleksandr Nevsky” başlıklı mülakatın Elnur Ağayev tarafından yapılan çevirisinden oluşuyor.

Son olarak Yakınçağ alanında çok kıymetli çalışmaları olan Prof. Dr. Vahdettin Engin ile eğitimi, tarihçiliği ve genel tarihçiliğe ilişkin bir söyleşiyi gerçekleştirdik.

Katkıları için yazar ve hakemlere çok teşekkür ederiz. Haziran 2022’de yayınlanacak yedinci sayımız için makale ve yazılarınızı bekleriz.

tarihyazımı dergisinin Türkiye tarihçiliği için bir platform olmasını diler, saygılarımızı sunarız.

Editörler adına

Prof. Dr. Ahmet Şimşek

Osmanlı Basın-Yayınında Medeniyetçilik: II. Abdülhamit Dönemi Garbiyatçı Söylemde Ben-Öteki İlişkisi ve Kimlik İnşası

Cenk REYHAN*

orcid/0000-0001-6188-2738

Emine Burcu HALAÇOĞLU**

orcid/0000-0003-1001-9373

Öz: 19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı aydınının başlıca yazın konularından biri olan “medeniyet” kavramı,** kendi içinde “kimlik” kavramını barındırırken, aynı zamanda Batı’dan gelen kavramların tümüyle bağlantılı olarak, devrin düşün hayatında oldukça önemli bir yerde durmaktadır. Osmanlı siyasal, ekonomik, sosyal ve basın-yayın hayatında önemli bir dönüm noktasını oluşturan II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde de “medeniyet” tartışmalarının devam ettiği görülmektedir. Emperyalizmin Osmanlı İmparatorluğu’na yayılmasına karşı olarak II. Abdülhamit, halifeliği daha da görünür kıлып, İslami kimliğini ön plana çıkartırken; bu politika, sansürün kuvvetle etkisinde olan basın-yayını da oldukça etkilemiştir. Basın-yayının kimlik inşası için bir araç haline geldiği/araçsallaştığı bu dönemde, “medeniyet” kavramı, Doğu ve Batı medeniyeti çatışmasına dönüştürülmüştür. Bu çatışma, neredeyse dünyanın iki ayrı kutbu olarak Doğu ve Batı medeniyetlerinin arasına keskin bir sınır çizilmesine, Doğu’nun “biz”, Batı’nın ise “öteki” olarak konumlandırılarak, basın-yayın aracılığıyla bir Batı medeniyeti ve Doğu medeniyeti inşa edilmesine yol açmıştır. Bu uygulama pratiklerini “medeniyetçilik” olarak tanımlamak mümkündür. İncelenen örneklerde, Osmanlı aydınının, “biz” olarak merkeze konumlandığı Doğu medeniyetine karşı “öteki” olarak konumlandığı Batı medeniyetine, “garbiyatçı” bir tepki geliştirdiği ve bu tepkinin özellikle “ahlak” ve “terakki” kavramları üzerinden ele alındığı görülmüştür. Makalede, medeniyet/medeniyetçilik kavramı bağlamında yeni bir kimlik inşa öznesi olarak Doğu ve nesnesi olarak ise Batı algısı, dönemin önemli gazeteleri, risaleleri ve romanlarından seçilen örnekler incelenerek ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Öteki, Kimlik, Doğu, Batı, Medeniyet, Medeniyetçilik, II. Abdülhamid

* Prof. Dr., Ankara HBV Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi ABD, cenk.reyhan@hbv.edu.tr

** Doktora Öğrencisi (100/2000 Doktora Burslu Öğrenci), Ankara HBV Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi ABD, emine.halacoglu@hbv.edu.tr

*** “Medeniyetçilik” terimi, yazarlar tarafından, garbiyatçı Osmanlı entelektüelinin ürettiği kimlik inşasını tanımlamak için kullanılmıştır.

Civilizationism in Ottoman Press: The Self-Other Relationship and the Construction of Identity in the Occidental Discourse of the Period of Abdulhamid II

Abstract: While the concept of “civilization”,**** one of the main literary subjects of the 19th and 20th century Ottoman intellectuals, contains the concept of "identity" within itself, it also occupies a very important place in intellectual life of the period, in connection with all the concepts borrowed from the West. It is seen that the discussions about “civilization” continued during the reign of Abdülhamit II (1876-1909) which constituted a prominent milestone in Ottoman political, economic, social, and literary life. Against the penetration of imperialism into Ottoman Empire, while Abdulhamid II brought into view the caliphate and highlighted his Islamic identity; this policy also greatly affected the publications, which was under the strong influence of censorship. In this period, in which the media became/instrumented as a tool for identity construction, the concept of "civilization" was transformed into a conflict of Eastern and Western civilizations. This conflict has led to the formation of a sharp boundary drawn between Eastern and Western civilizations as two separate poles of the world, positioning the East as "selves" and the West as "the other" and building a Western civilization and an Eastern civilization through the media. It is appropriate to define these application practices as “civilizationism” In the examined samples, it was concluded that the Ottoman intellectual developed an "Occidental" reaction to the Western civilization, which he positioned as "the other" against the Eastern civilization, which he positioned as "selves" in the center, and this reaction was especially discussed through the concepts of "morality" and "progress". In the article, the perception of the East as the subject of constructing a new identity in the context of the civilization/civilizationism, and the perception of the West as its object, will be tried to be revealed by examining the examples selected from the prominent newspapers, epistles, and novels of the period.

Keywords: Other, Identity, East, West, Civilization, Civilizationism, Abdülhamid II.

Extended Summary

The article focuses on two problematques. The first problematique is to find out the perception of the “others” that the press of the period constructed. The second problematique is to comprehend the construction practices of the "others" by the press. For that purpose, the study focuses on the analysis of some selected examples from the press and publications of the period of Abdülhamit II. The examples in question were chosen not to reflect the whole of the study, but to amount to the whole. The reason for choosing newspapers-magazines, treatises and novels is that, considering the political life of the period, it is thought that the answers to the questions posed by the study can be found here, within a common

**** The term “civilizationism” belongs to the authors to define the construction of identity by Ottoman occidentalist intellectuals.

structure that affects and reflects the subconscious of the power, intellectuals, and society. The press and publications are very prominent in this sense because it is the common area of interest of either the governments, the intellectuals, or the society.

The documents to be used in the study are divided into three parts in order to cover the press and publications. These are newspapers and magazines, epistles and novels. The examples selected from the press elements have been specifically chosen in order to reflect a certain point of view in general. These examples are quite explanatory in terms of representing the perception of the "West", which can be considered as the greatest "other" in the historical process of the Ottoman Empire. Focusing on the perception of the "West" is important in terms of analysing the most fundamental problem of the study. This problem in the common sense is an "identity" problem. In addition, the press was seriously controlled in this period and had to live under "censorship" until the proclamation of the Second Constitutional Monarchy.

If one examines the press and publications under Abdülhamit's reign, it is seen that the problems of "identity" and "otherness" were shaped around a "civilizationist" approach within the framework of an "occidental" discourse. The concept of "civilization" has been the subject of discussions since the beginning. It was seen that various definitions were made. Through the historical process of the study, it is determined that the perspective of the press and the concept of "civilization" is a bipolar civilization understanding, which is divided as "Eastern" civilization and "Western" civilization. The concept of "civilization", as a structure shaped on the concept of "identity", was reflected in the press as "Eastern" civilization as "self/selves" and as "Western" civilization as "other". In this context, different types of articles were published exactly on this perception in all the press and publications elements discussed. The determinant that led the Ottoman press components under Sultan's reign to such an understanding of "civilization" was the occidental reaction against the "Western" civilization. Although the conflict between "Eastern" civilization and "Western" civilization constitutes the basis of this occidental reaction, the reaction became "atheism" in newspaper and magazine articles, the comparison of medieval "Eastern" and "Western" civilizations in the treatises, and "alaturca – alafranga" in novels. This reaction on the other hand, has two dimensions, which can be alleged to have become a common issue in the press and publications. The concepts in question could be sorted as morality and progress.

Press and publications of the period developed an occidental reaction, opposed the monopoly of "civilization" under the perspective of the "West" and marginalized the civilization of the "West" by evaluating it with "moral" elements. It is very important for them to prove that the "East" can also progress. It is determined that this argument took the form of an advocacy poster in the media. This reaction, which can be called the advocacy of an "Eastern" and "Islamic" civilization, has produced many publications in order to prove that despite all the technological and scientific developments of the "West", all these advances have

reached the current stage with what they have taken/learned from "Eastern/Islamic" civilization. In this context, the evaluations about the "Western" civilization by the press are discussed in two parts; Firstly, the press accepted and appreciated that the "West" was advanced in technology and science, but the civilization of the "West" did not show the necessary progress "morally"; conversely, according to this point of view, the subject of morality of the "West" was treated sensitively. Ottoman intellectuals of this period frequently warned the society about the civilization and progress of the "West" in their writings and stated that the technology and scientific progress of the "West" should be taken as example, but its "moral elements" should be avoided. The reason for this was that they argued the morality of the "West" is not in line with the morality of "Islam/East/Selves". The reaction of the Ottoman intellectuals of the period was not only directed towards the "West". They also showed the same reaction to people/communities adopting a Western lifestyle or trying to keep up with modernization. The "alafranga" individual, who is frequently mentioned in Ottoman novels since the initials was a character who was criticized, ridiculed and humiliated. From this point of view, while the Ottoman press and publications of the time described the concept of "civilization" as positive in general, it is determined that certain conditions were brought to the concept when it came to the "Western" civilization. While these conditions were being created, the "occidental - civilizationist" understanding of the press excludes "Western" civilization as the "other"; as it is not "us", not suitable for "us", not similar to "us" However, it should be emphasized that this exclusion not only includes pushing the "Western" civilization beyond the borders of "us", but also necessitates glorifying "self/selves" perception. An exaggerated praise of an "Eastern/Islamic" civilization is frequently apparent when the press examined.

Giriş

"Medeniyet" kavramı, Braudel'e göre "medenileştirme" ve "medenileşmiş" kelimesinden çok sonra ortaya çıkmış, icat edilmiş; bunun yanında, medeniyet, ortaya çıktığından itibaren dindışı, entelektüel, teknik, ahlaki, toplumsal ilerleme amacını ifade etmiştir. Aydınlanma çağı kavramı olup, ilk defa 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da kullanılan (Güler, 2006: 10), "medeniyet" kavramının, "dönemin medeniyeti" şeklinde ilk kullanımı Voltaire'in "XIV. Louis Yüzyılı" isimli kitabında geçer (Braudel, 2016: 245). Tanilli, kavramın ilk kullanımının, 1756 yılında Marki de Mirabeau'ya ait olduğunu belirtir (Tanilli, 2015: 12). Fransızca'da "civilite", İngilizcede "civility", İtalyancada "civilita" ve Almancada "zivilitat" (Elias, 2004: 135, C. I) olarak tanımlanan medeniyet kavramının, son çözümlemede, modern bir kavram olduğu ve uluslaşma süreciyle aynı süreç içerisinde ortaya

çıktığı söylenebilir (Güler, 2006: 10). Aslında insanlığın, yüzyıllar süren bir “süreç” sonunda (Elias, 2004: 129, C. I) ulaşmış olduğu bir aşamadan bahsedilmektedir.

Avrupa’da “medeniyet” kavramı başlangıçta “tekil” bir anlama sahipken, 1819’da ilk defa “medeniyetler” şeklinde “çoğul” olarak kullanılmaya başlandı (Güler, 2006: 54, dn: 151).¹ “Medeniyet”in “medeniyetler”e dönüşmesi süreci paradoksal bir seyir izler. Kavramın çoğullaşması, “medeniyet”in “evrenselliği” ve “tekilliği” anlayışından hareketle girilen eylemlerin ters sonuç vermesiyle ilişkilidir. “Tekil medeniyet” anlayışı dünyanın her tarafına ihraç edilmek istenirken, beklenilmeyen bir sonuç ortaya çıkar ve “çoğul medeniyetler” anlayışına ulaşılır (Güler, 2006: 53).² Esasen bu ters tepkinin sonucudur ki, Osmanlı aydını, kültürel özgüllük üzerinden, “Garbiyatçı”³ bir söylem geliştirerek, bu söylem aracılığı ile öteki medeniyetlere karşı kendi medeniyetini merkeze koyar.⁴

Medeniyet kavramı ile içkin olarak, kimlik kavramı ele alındığında; bu kavramın, bir bireyin ya da bir topluluğun kişiliğini, niteliğini belirleyen ve onları diğerlerinden ayıran karakteristik özellikler olduğu söylenebilir (Kekevi ve Kılıçoğlu, 2012: 1185). Birey, kimliğini içinde bulunduğu toplumdan alır; kolektif bir kimliğe aidiyet duygusu, bireylere dünya üzerinde yer veren güçlü bir unsur olur (Smith, 2014: 35). Bireysel kimliklerin toplumsal kimliklerden etkilendiğini savunan Smith’e göre, her bir bireysel kimlik, toplumsal rol ve kültürel kategorilerden oluşmaktadır (Smith, 2014: 17). Bu bağlamda, kimlik kavramının toplumla oldukça bağlantılı olduğu görülmektedir. Bauman, kimliğin kişiler için güvenlik arayışının bir parçası olduğunu, bireylerin bir kimliğe sarılmalarını, bununla sahip oldukları emniyet hissiyle açıklar (Bauman, 2017a: 22). Ona göre; bir kimliğe sahip olmak, farklı olmak ve benzersiz olmak demektir. Aynı zamanda kimlik ve ulusal kimlik gibi kavramlar doğal değil yapay, yani icat edilmiştir ve gerçeğe dönüşmek için baskıya ve iknaya ihtiyaç duymuştur (Bauman, 2017b: 30). Kimliğin ötekileştirici yönü, kimlik inşa etmek için teşvik edilmektedir (Bauman, 2017b: 32). Kimlik kavramı içerisinde var olan bu yönün, medeniyet kavramı içerisinde de var olduğunu belirten Aksakal, medeniyet kavramının oldukça muğlak bir yapısı olmasına rağmen büyük bir “hayali cemaat”⁵ oluşturarak, onu bir bütün haline dönüştürdüğünü belirtir (Aksakal, 2015: 72).

¹ Güler, Lucien Febvre’in “1819’da ilk kez kavramın çoğul olarak kullanıldığına dair iddiayı çekinceli bir dille belirtmekte” olduğuna da dikkat çeker (Güler, 2006: 54, dn: 151).

² Ayrıntı için bkz. (Güler, 2006: 51-58).

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Saygın, A. (2017).

⁴ Avrupalıların kendilerini “merkez”, Batı-dışı toplumları “çevre” olarak görmesini Lucien Febvre açıkça ortaya koyar. Ona göre “medeniyet”, Fransa’ya prestij katan bir özellik durumundadır (Güler, 2006: 50).

⁵ Anderson, ulusun hayal edilmiş bir siyasal topluluk olduğunu, bir ulusun üyelerinin, birbirlerini asla tanımayacak olsalar bile aynı gruba üye olduklarının bilincinde olduklarını belirtir (Anderson, 1995: 20). Smith, ulusal kimliğin varlığı için zayıf da olsa bir siyasal topluluğun olması gerektiğini, siyasal bir topluluğun ise ortak müesseseler ile hak ve görevleri belirleyen bir yasanın varlığı ile mümkün olabileceğini, aynı zamanda siyasal topluluğun, sınırları belli bir toplumsal mekâna sahip olması gerektiğini ifade eder (Smith, 2014: 24).

Ricoeur, kimlik kelimesinin özdeş olmayı içerdiğine dikkat çeker. “Aynılık özdeşliği” ile “kendilik özdeşliği”ni kıyaslayan Ricoeur, bu kıyasta, “kendi” ile “aynı” arasında paradoksal bir örtüşmenin söz konusu olduğu sonucuna ulaşır (Ricoeur, 2012: 101). Bu çözümlemede, ben’lik inşasında “aynılık özdeşliği” ve “kendi özdeşliği”, “tarih anlatısı” içinde birbirine indirgenmeyen iki bileşen olarak karşımıza çıkar (Reyhan ve Aksoy, 2019: 196.) Aynılık ve kendilik alanında ortaya çıkan ötekilik ilişkisi, toplumlar arasında düşünüldüğünde, yalın bir ötekilik halinden ettirgen bir “ötekileştirme” haline dönüşür (Reyhan ve Aksoy, 2019: 196).⁶ Ben’in var olmasının koşulu olarak öteki ile olan ilişki, kendisinin bilincinde olma durumudur. Ben, ancak ben olmayanın imgesiyle birlikte Ben’lik bilincini inşa eder.

Kavramsal Çerçeve

Osmanlı zihin dünyası söz konusu olduğunda, medeniyet kavramı üzerine tartışmaların Osmanlı basınında Yeni Osmanlılardan itibaren arttığı görülmektedir. Bununla birlikte ortak bir tanım birliğine ulaşılmış değildir. Nitekim, konuyla ilgili olarak birbirinden farklı iki tanımlama izlenebilir. Bir tarafa göre, “medeniyet” “müctemian yaşamak”tır; diğer tarafa göre, bu tanım geleneksel bir tanımdır ve bunun yerine “medeniyet”i “asayişte kemal” daha doğru tanımlar (Güler, 2006: 116). Esasen, Ahmet Mithat Efendi, bir makalesinde “medeniyetin ne olduğu henüz tayin edildi mi ki...” diyerek bu kavramın zihinlerde kesinlik kazanmamış olduğunu belirtmektedir. (Güler, 2006: 115, dn: 323).⁷

Kâmûs-i Türkî’de Şemseddin Sami, “medeniyet” kelimesini, “Ulûm ve fûnûn ve sanayi’ ve ticaretin semerâtından bihakkin istifade ile hüsn-i halde ve refah ve asayişde yaşayış, hadariyet, terakkî” olarak tanımlamaktadır (Şemseddin Sami, 1996: 1315). Sami, kelimeye ilişkin olarak, “eski zaman medeniyetleri” şeklinde çoğul ve “Avrupa medeniyeti” şeklinde tekil örnekler verir.

İncelememiz, yalın halde medeniyet kavramının Osmanlı basın-yayın hayatında tartışılması değil, “Garbiyatçı” söylem olarak “medeniyetçilik” bağlamında kavramın araçsallaştırılmasına, eserlerde dile gelen “Garbiyatçı” ince hat üzerine odaklanmaktadır. Bu hat, “ötekine/ötekilere” karşı, “ben/biz” algısının pekiştirilmesinde ve “kamuoyu” oluşturulmasında aracı bir söylemin inşa edilmesine ilişkindir.⁸

⁶ Ötekilik, ötekileştirme ve medeniyet ilişkisi için bkz. Reyhan ve Aksoy (2019).

⁷ Güler, aynı yazı içerisinde şu ifadenin de yer aldığına dikkat çeker: “Medeniyetin ne demek olduğu henüz meydana çıkmadığından...” (Güler, 2006: 115, dn: 323).

⁸ Basın yayın, kitle ve kamuoyu ile ilişkisi açısından ele alındığında, Canetti’nin açıklaması bu söylemin inşasına ilişkindir: “bir kitlenin en çarpıcı özelliği zulme uğramış olma duygusudur; bu duygu bir kez ve sonsuza dek düşman ilan ettiği insanlara yönelttiği öfke ve sinirliliktir. Bu düşmanlar haşin ya da yumuşak, sert ya da sempatik, keskin ya da ılımlı davranabilirler; ne yaparlarsa yapsınlar yaptıkları her şeyin değişmez bir art niyetten kaynaklandığı yorumu

İncelememiz kavramsal çerçevesi açısından değerlendirildiğinde, aşağıdaki tanımlamalar kavramsal çerçevemizin sınırlarını belirleyecektir:

1- Osmanlı-Türk literatüründe medeniyetçilik vurgusu garbiyatçı söylemin temel argümanıdır. Bu söylem, öteki'ne karşı ben'in üstünlüğünü inşa eden iktidar aygıtı olarak kültürel kodlarla/medeniyetçilik vurgusuyla örülmüş bir kavram havuzundan yararlanarak, kültüralist bir tarihyazımsal alan oluşturmuştur. (Reyhan ve Aksoy, 2019: 226). Mevcut söylemle literatürün araçsallaşması söz konusudur.

Bu kapsamda sorunun temeli, söylemdeki “tümel/bütünsel önerme”li yargılardan kaynaklanmaktadır. Söz konusu olan, İslam alemi, Hristiyan dünyası, Yahudi kültürü, Uzakdoğu medeniyeti vb. “Alem”, “dünya”, “medeniyet”, “kültür”, vb. başına hangi sıfat gelirse yekpare o sıfatla anılan bir “bütünsellik” midir yoksa bu bütünsellik içinde “tekillikler”, “tikellikler” de mevcut mudur? (Reyhan, 2014: Sunuş).⁹

Sorun bizi tarihsel ve toplumsal gerçekliklerden koparıp, sınırsız ve sınıfsız bütünsel bir tarihsel ve toplumsal tahayyüle, belki olumlanan Doğuyu ve olumsuzlanan Batıyı temsil eden bir yazına, “metatarihe” götürüyor. İncelememizdeki örnek vakalarda bu durum izlenebilecektir.

2- Garbiyatçı söylem üzerine inşa edilen Osmanlı-Türk düşünce hayatında, Osmanlı tarihinde son iki-üç yüzyıllık süreçte “yapı”ya dair yaşanan sorunlar, biz'e ait olan ile olmayan (öteki'ne dair olan) arasındaki kriz üzerinden okunarak, “tarihsel-toplumsal yapı”ya dair bütünsel unsurlar/öğeler ve bunların birbirleri ile olan etkileşimi ve içkinliği gözden kaçmış, söylem, “hamasi” bir dile dönüşmüştür (Reyhan ve Aksoy, 2019: 226). Türkiye söz konusu olduğunda sorun, edebiyattan sosyolojiye, tarihten siyasete birçok alanda ve eserde dile getirildiği gibi, acaba bir Doğu ile Batı sorunu mudur, yoksa modernleşme sürecinde “geleneksellik” ile “modernleşme” süreci arasındaki gerilim ve geçişler midir? (Reyhan, 2014: Sunuş)

Sorun belki de konuya garbiyatçı söylemdeki “medeniyetçilik” yaklaşımının getirdiği sempati duyulan-kabul edilen “biz/bizim medeniyetimiz” ve antipati duyulan-reddedilen “öteki/onların medeniyeti” algısının, özetle “ötekileştirici” yapısının doğal bir sonucudur. (Reyhan, 2014: Sunuş).¹⁰ Bu yaklaşımla, evrensel

yapılacaktır” (Canetti, 2006: 23). İncelememizdeki örnek vakalarda da bu söylemi izlemek mümkündür.

⁹ Aktürk'ün eleştirisinde de ifade edildiği gibi, örneğin; Braudel ve Huntington bu sınıflandırmalarında Afrika dinlerinin her birine birer medeniyet vermek yerine bunların tümünü Afrika dinleri olarak sınıflandırmışlardır (Aktürk, 2007: 160). Aksakal, medeniyet kavramına bakış açısının, kimi zaman bir coğrafya, kimi zaman din ve kimi zaman da bir kavim olarak ele alındığı üzerinde durur. Ayrıca medeniyet kavramına olan farklı tanımlamalar içerisinde ortak bakış açısı olan, onu homojen bir yapı olarak düşünmenin yanıltıcı olduğunu belirtir. Ona göre, neticede tek ve homojen bir medeniyet olarak düşünülen batının da kendi içinde farklılıklardan doğan çatışmaları mevcuttur (Aksakal, 2015: 73).

¹⁰ Huntington'a göre, medeniyetler birbirinden köklü bir şekilde; tarih, dil, kültür, gelenek ve en mühimi olarak gördüğü din yoluyla farklılaşmaktadırlar (Huntington, 2007: 86). Medeniyetten anlaşılması gerekenin, insan toplumlarının Batı, İslam, Uzak Doğu, Hint medeniyeti gibi bir

bir model olan modernite ile karşılaşma ve onu benimseme indirgemeci bir dil ile “taklitçilik” olarak tanımlanır. İncelememizdeki örnek vakalarda bu durum da açıkça izlenebilecektir.

Literatür açısından değerlendirildiğinde, “çoğul medeniyet” anlayışı, “tekil medeniyet” anlayışının bir türevi olarak var olmuştur. Bizim kastettiğimiz, çoğul ya da tekil fark etmez, kavramın kendisinin benlik inşası yoluyla “ötekileştirme”ye yaptığı vurgudur.

3- İncelenen gazete-dergiler, risaleler ve romanlarda dile gelen garbiyatçı söylem araştırmada “evren”, “örnekleme” ve “örneklem” ilişkisine bağlı olarak seçilmiştir. “Örnekleme”, bir araştırmanın konusunu oluşturan “evren”in bütün özelliklerini yansıtan bir parçasının seçilmesi işlemini belirtir ve “örneklem”in, seçildiği bütünün küçük bir “örneği”dir (Gökçe, 1988: 77-78).¹¹

Makalemizde önce, birbirleri ile içkin olan kimlik ve medeniyet kavramlarının genel bir analizini yapacak ve böylece, öteki üzerinden benliğin inşasında medeniyet kavramının, toplumların zihninde nasıl bir kimliksel aidiyete dönüştüğünü ortaya çıkarmaya, bu kapsamda, medeniyet kavramına dair, kültüralist bir yaklaşımın içeriğini çözümlenmeye çalışacağız. Bu çözümlemede, “ahlakçılık”¹² ve “ilerleme/terakki”¹³ problematiği önemli bir yer tutmaktadır. Devamında, II. Abdülhamit dönemine ait basın-yayımdan “örnek vaka” olarak seçtiğimiz yazıları bu kavramsal çerçevede inceleyeceğiz.

sınıflandırma içinde ele alınmaları olduğunu belirten Toynbee; bu sınıflandırmanın, din, mimari, resim, üslup ve gelenek açısından farklı özellikler taşıdığını ifade eder (Toynbee, 2007: 438). Braudel, Toynbee’nin bu yaklaşımını medeniyetler arasındaki teknik, ekonomik ve fikri alışverişleri umursamayıp ancak dinsel etkilenmeleri göz önüne aldığı gerekçesiyle eleştirir (Braudel, 2016: 258). Sorun, medeniyet tanımlamasının din merkezli sınıflandırma olarak ele alınması (Aktürk, 2007: 158); dini inanç faktörünün, ele alınan inancın zayıf olduğu topraklarda bile belli bir dünya görüşünü ayakta tutan bir kültürel çerçevede ilişkilendirilmiş olmasıdır. Aktürk, bu yaklaşıma yönelik eleştirisinde, medeniyet sözcüğünün genel kullanımının dini bir sınıflandırmaya işaret etse de birden çok dini barındıran bir medeniyetin varlığından söz edilmemesinin bu durumu şüpheli bıraktığını belirtir (Aktürk, 2007: 160). Buna karşılık Tanilli, ki biz de aynı görüşteyiz, medeniyeti, belli bir iktisadi yapının biçimlendirdiği değerler sistemi olarak tanımlar. Buna göre, medeniyetler üretim ilişkileri çevresinde oluşur, bunu anlayabilmek için üretim ilişkilerini anlayabilmek gerekir (Tanilli, 2015: 15).

¹¹ Seçmiş olduğumuz gazeteler, risaleler ve romanlar, bütünü yansıtan/hepsini kapsayan “hedef evren” değil, evrenden örnekler alınarak yapılan “küme örnekleme”dir. (İncelememizi tek eleman/örnek temelinde -örneğin, Ahmet Mithat örneğinde- yapsaydık, “eleman örnekleme” yapmış olurduk). Bu seçimi yapmakla, ulaşmak istediğimiz, ancak ulaşılması güç olan ve ideal seçimini yansıtan hedef/soyut evrenin yerine, ulaşabileceğimiz ve gerçekçi seçimi olan ulaşılabilir/somut evreni (Savran, 2012: 146) seçmiş oluyoruz.

¹² Emile Durkheim, medeniyet kavramını, toplumun entelektüel ve ahlaki ürünleri olarak ele alır. Ona göre, toplumun var olabilmesi için kendisini oluşturan bireylerin bilincine etki ederek, onları kendisine göre şekillendirmesi gerekir (Durkheim, 2020: 161).

¹³ Koselleck, ilerleme kavramının, insanlık ve insanlık tarihiyle ele alındığında tarihsel-felsefi olarak evrensel bir kavrama dönüştüğünü vurgular. İlerleme kavramı, sosyal ve siyasal yaşamın koşullarını tümünden değiştiren ya da yeniden oluşmasına etki eden ve uzun bir süreçte gelişen sanayileşmenin bir göstergesi ve onun nedenidir (Koselleck, 2007: 21)

II. Abdülhamit Dönemi'nde Basın-Yayının Kimlik İnşasında Araçsal İşlevi

Osmanlı Devleti, II. Abdülhamit saltanatında bir yandan, Tanzimat'la birlikte başlayan modernleşmeye ayak uydurarak ülkenin müesseselerini kapitalist dönüşüme uygun hale getirmeye ve diğer yandan, Tanzimat zihniyetini reddederek daha muhafazakâr bir kimlikle görünürlüğünü artırmaya yöneldi. II. Abdülhamit'in siyasi stratejisindeki en önemli husus; İslami bir söylemi¹⁴ kapsamlı bir modernleşme programıyla uyumlu bir yapı haline getirme çabasıdır. Bu devirde ülkenin birçok köşesinde saat kuleleri inşa edilirken, bu saat kulelerine camiler de eşlik etti (Özbek, 2016: 157). Böylece, geleneksel ile modern aynı mekânda buluştu. Bu çelişkilerin ve kültürel ikiliğin kesişme anında, Osmanlı kendi kimliğini barındıran medeniyetini yeniden keşfederek öz-benlik inşa etme sürecine girdi. Ancak bu inşa süreci yalnızca "kendi" medeniyetini değil, "öteki"ni inşa sürecini de kapsamaktadır.

II. Abdülhamit batıcılığı, Batı'nın tekniğini, eğitimini, idari sistemini ve askeri teşkilatını almak olarak anladı, Müslümanlığı ise tebaası arasında güçlendirmeye çalıştı (Mardin, 2015: 17). Mardin, II. Abdülhamit dönemi yapısının onun döneminden önce gelişmeye başlamış İslamcılıkla birlikte düşünülmesi gerektiğini, ancak II. Abdülhamit döneminin aynı zamanda Tanzimat'ın ilanından beri yapılan değişikliklerin bir odak noktasında toplanabildiği bir dönem olduğunu ifade eder (Mardin, 2015: 91).¹⁵ II. Abdülhamit döneminde 1877-78 Savaşı'ndan sonra Osmanlı Hristiyan tebaasının ülkeden ayrılmasıyla, Müslüman tebaaya yönelik bir meşruiyet aracı olarak hilafet makamının görünürlüğü arttı (Deringil, 2013: 29), Osmanlı'nın en güçlü olduğu dönemlerde Hilafet makamının görünürlüğü bu kadar vurgulanmazken, bu dönemde hilafet vurgusu en yüksek konuma ulaştı (Deringil, 2013: 125).

Basın-yayın açısından değerlendirildiğinde; basın-yayın, modern devletlerin oluşumunda ortak bir kamu kültürünü oluşturma işlevini eğitimle birlikte yürüttü (Smith, 2014: 27). 19. yüzyılda gittikçe yalnızlaşan Osmanlı Devleti'nin bu durumu, siyasal bir varlık olarak meşruiyetini hem kendi ülkesinde hem de diğer ülkelerde

¹⁴ 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında büyük bir İslam ideolojisi ortaya çıktı (Karpas 2017: 23). II. Abdülhamit dönemindeki İslamcı yazarlar Tanzimat'ın İslam medeniyetinin bütünlüğünü bozduğunu savundular, Batıdan medeniyet almak yerine, eski İslam medeniyetine dönerek onu diriltmek gerektiği fikrini ileri sürdüler, Batı medeniyetinde ne varsa bunların İslam medeniyetinde zaten var olduğunu, hatta, Batı medeniyetinin de İslam medeniyetinden alınanlarla ortaya çıkarıldığını iddia ettiler (Berkes, 2015: 194). Örnek vaka incelemelerimizde bu yargıya dair birçok örnek vardır.

¹⁵ Tanzimat'ın tarım, endüstri, eğitim vb. alanlarında oluşturmak istediği ilerleme, 1875 mali iflası neticesinde başarısızlıkla sonuçlanınca; Tanzimat reformları, Avrupa ekonomisine bağımlı hale gelmek, yerli sanayinin çökmesi gibi sonuçlarla eşdeğer hale geldi (Berkes, 2012: 342). II. Abdülhamit, Avrupa'ya ve batılılaşma fikrine karşı doğan büyük tepkiyi temsil etmeye başladı (İnalçık, 2016: 17-18).

gittikçe kaybetmeye başlamasıyla ifade edilebilir.¹⁶ Osmanlı Devleti buna, 19. yüzyılda diğer devletlerin kullandığı “ideolojik araçları” kullanarak cevap vermeye çalıştı; bu strateji, “geleneğin icadı” sürecine yol açtı. Literatürde “batılılaşma” olarak isim verilen süreç, tam olarak bu “geleneğin icat edildiği” dönem oldu (Deringil, 2013: 23).¹⁷

II. Abdülhamit döneminde artan okullaşmayla birlikte okur-yazarlık ve kültürel faaliyetler de arttı, halk kitaplıkları kuruldu,¹⁸ bunlarla bağlantılı olarak, Osmanlı basın-yayını da gelişti ve çok sayıda kitap, gazete, dergi, broşür okur-yazarların eline ulaştı. Yazarlar, yeni kültürel yapının oluşmasına öncü oldular ve bu bağlamda ulemanın yerini aldılar (Shaw ve Shaw, 1983: 306). Bu süreçle ilgili olarak; Georgeon, II. Abdülhamit’in, dönemin yeni bir güç biçimi olarak düşünülen “kamuoyu”nun önemini kavradığını belirtir. Osmanlı’da “kamuoyu” özellikle Tanzimat dönemiyle birlikte büyük bir gelişim yaşadı, önce resmi basın ardından da fikri basının ortaya çıkmasıyla bu gelişim devam etti. Bu kapsamda, II. Abdülhamit için kamuoyunu hem yönetmek ve bu amaçla emrinde gazeteciler ve köşe yazarları çalıştırmak, hem de onu denetlemek önemli bir politik davranış kalıbıdır. Bir toplumsal denetim ve gözetim aracı olarak hafife ağı ve sansür bu anlamda düşünülmelidir (Georgeon, 2020: 217-218).¹⁹

Konuya ilişkin olarak, Koloğlu, basımevlerinin Avrupa’da kapitalist ekonomiye geçişle arasındaki ilişkiye değinir ve 19. yüzyıl başlarında basının dinamizmini Osmanlı açısından şu şekilde değerlendirir (Koloğlu, 1985: 68):

- Dilin halka açılması, dile dayalı milliyetçiliği geliştirmek.
- Sınıfsal oluşumu hızlandırma; bireyciliği geliştirerek laikliği oluşturmak.
- Skolastik düşüncenin yıkılması için yeni kavramlar ortaya çıkarmak.
- Bilgiyi korumak, yaymak ve aktarılmasını hızlandırmak.

¹⁶ Özbek, “meşruiyet krizi” olarak ifade ettiği bu durumu aşmak için II. Abdülhamit’in hayır faaliyetleri ve sosyal yardım uygulamalarından yararlandığını belirtmiştir (Özbek, 2016: 38).

¹⁷ Özbek, II. Abdülhamit’in icat edilen gelenekler kapsamında ele alınabilecek, iktidarın sembolik ve törensel ifadelerine ağırlık vererek, 19. yüzyıl boyunca meşruiyetini sarsıcı hususları ortadan kaldırmayı amaçladığını yazar. II. Abdülhamit devrinde iktidarın sembolik temsiliyeti açısından “atiyye-i seniyyeler”in de önemli olduğunu vurgulayan Özbek, bu dönemde “hayrat ve meberrat” uygulamalarının temel işlevinin, hem popüler bir monarşi görüntüsü ortaya koymak hem de halkın nezdinde padişaha karşı bir yakınlık hissi oluşturmak olduğunu belirtir (Özbek, 2016: 123). Georgeon da II. Abdülhamit döneminde icat edilen geleneklere dikkat çeker. O’na göre, II. Abdülhamit döneminde nişanlar çoğalmış, yabancı devlet başkanlarını, büyük aileleri ve kişileri şerefliendirmek için Hanedan-ı Âl-i Osman Nişanı gibi yeni unvanlar icat edilmiştir (Georgeon, 2020: 211).

¹⁸ Shaw ve Shaw, modern devletler için eğitimin, gerekli uzmanlık alanlarında etkin bulunabilecek nitelikli elemanların yetiştirilebilmeleri için gerekli olduğunu belirtirler (Shaw ve Shaw, 1983: 303); Smith, modern devlette eğitimin, ortak bir kamu kültürü oluşturabilme misyonunu yüklediğini ifade eder (Smith, 2014: 27).

¹⁹ II. Abdülhamit, Batılı devletlere karşı dünya Müslümanları nezdinde önemini ve konumunu vurgularken, Hicaz bölgesine yapılan yardımların ve yatırımların tümünün basın kanalıyla Müslümanlara ulaştırılması istenmiştir (Deringil, 2013: 132).

- Kamuoyu oluşturmada yeni bir kurum oluşturarak, bu kurumu yeni bir ticaret alanı olarak ekonomik anlamda güç kazandırmak ve uzman yazar kadrosu oluşturmak.
- Açık topluma geçiş amacı; devletin toplumdan gizli bir meselesi olabileceği anlayışını ortadan kaldırmak.
- Basının kendi savunduklarıyla uyguladıkları arasında bir çelişkinin ve kısır döngünün oluşumu; çıkarıcı, güdümlü ve şantajcı basının belirmesi; bunun sonucunda kötü kullanıma karşı sansür ve sansüre karşı özgürlük mücadelesi.

1876'da ilan edilen Kanun-i Esasi'nin 12. maddesinde "basının yasalar çerçevesinde serbest" olduğu kaydedilmişti. Anayasanın ilan edildiği ilk zamanlarda bir süre özgür bir ortam bulmuş olan basın, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren II. Abdülhamit'in daha sıkı bir kontrol istemesi ve Mithat Paşa'nın sürülmesiyle bu ortamını kaybetti; II. Abdülhamit 19 Mart 1877 tarihinde Bâb-ı Âli'ye yayımlattığı bir bildiriyle basına, hükümet aleyhinde yapacakları yayınlar konusunda gözdağı verdi (Koloğlu, 1985: 86). II. Abdülhamit döneminde saray, bir iktidar merkezi olarak, Tanzimat dönemi "Bâb-ı Âli"sinin yerini aldı. Basının bu dönemdeki yerini anlamak açısından değerlendirildiğinde, sarayda bir basın dairesi oluşturulduğu, burada, iç ve dış basının önemli haberlerinin hazırlandığı görülmektedir (Shaw ve Shaw, 1983: 266). Koloğlu, dış politikadaki gelişmeler doğrultusunda öncelikle sansür mekanizmalarının oluşturulduğunu belirtir. 1878'de birtakım kurumlar eliyle sansür olgunlaştırıldı. Hariciye Nezareti'nde "Matbuat-ı Hariciye Müdürlüğü" kuruldu. 1880'de sansür siyaset dışı dergilere de yayıldı; 1881'de, "Encümen-i Teftiş ve Muayene" kurumu oluşturuldu (Koloğlu, 1985: 87). Georgeon, II. Abdülhamit'in tahta çıkmadan önce bile kamuoyunun önemini anlaması sebebiyle, bir yandan Ahmet Mithat gibi bazı gazetecileri siyasetinin savunucuları ve tanıtıcıları haline getirdiğini bir yandan da yazılan ve basılan her şeyi denetlemeye çalıştığını belirtir (Georgeon, 2020: 222). Bu uygulamalar, kitle iletişim araçlarının, bir süzgeç işlevi görerek, içinde var olduğu toplumun kültürünü belirlediği ve yönettiği; bunun oluşumu aşamasındaki yöntemin, kültür öğelerinden istenileni ön plana çıkarmak, diğerini geri plana atmak olduğu (Bilgin, 2014: 119) iktidar pratikleri içinde değerlendirilmelidir. Bu anlamda, II. Abdülhamit dönemi basını, aynı zamanda padişahın meşruiyetini sağlamlaştıracak politik mesajların halka iletilmesine de yaramaktaydı (Özbek, 2016: 35).²⁰

Koloğlu, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın II. Abdülhamit dönemi için bir dönüm noktası teşkil ettiğini belirtir. Ona göre bu savaş, Osmanlı ülkesinin paylaşılma konusunun yeniden gündeme gelişinin bir işaretidir. Bu savaştan itibaren Osmanlı büyük toprak kayıpları yaşadı ve kamu düzenini bozan çeşitli asayiş sorunlarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Almanya'nın, Avrupa dengesini değiştirmesi ve İngiltere'nin Osmanlı halifesini kendi amaçları doğrultusunda

²⁰ Özbek, II. Abdülhamit dönemi gazetelerinin, halka II. Abdülhamit dönemi hayır sistemi ve bu sisteme yüklenmiş politik mesajları ulaştırdığını ifade eder (Özbek, 2016: 35).

kullanmak istemesine tepki, basın politikasında yer buldu (Koloğlu, 1985: 86). II. Abdülhamit döneminin İslamcı fikir anlayışının özellikle 1877-78 Savaşından itibaren daha belirgin olmaya başladığı söylenebilir. Çünkü bu savaşta Hristiyan tebaanın yaşadığı toprakların birçoğu kaybedildi. Tanzimat Fermanı, tüm Osmanlı tebaasının eşitliği ilkesini benimsedi, II. Abdülhamit ise bunu, İslami bir temel üzerinde şekillendirdi (Deringil, 2013: 111). Bu gelişmeler doğrultusunda, II. Abdülhamit, basında “hareketsizlik” ilkesini benimsedi ve uyguladı. Bunun basına yansması sansür oldu. Daha çok siyaset dışı konular, özellikle ilgi çekici fen yazıları, dönemin gazetelerinde yer aldı (Berkes, 2012: 368). Berkes’e göre, bu konunun en önemli yanı okuyucuların ilgisini çekmesi sebebiyle okur-yazarlığın ve halkın din dışı kaynaklara ilgisinin artmasıdır (Berkes, 2012: 369).

Berkes, Tanzimat döneminin batıcı politikalarının ülke adına bir kazanç getirmediği düşüncesinin geliştiği 1850’lerde, Batıya ve batılılaşmaya karşı üç görüş belirlediğini ifade eder. Bunlardan üçüncüsü özellikle makalemizin konusu açısından önemlidir; üçüncü görüşe göre, batılılaşmanın bir sınırının çizilmesi gereklidir. Batılılaşan yanlarla batılılaşamayacak yanlar ayrılmalı ve bir kısım batılılaşabilirken diğer kısım “biz” kalmalıydı (Berkes, 2015: 182).²¹ İncelenen yazılarda da bu fikrin çokça işlendiği görülmektedir. Bu üç görüşün asıl olarak Batı ve “biz” kavramlarına dayandığı ifade edilebilse de Berkes’e göre, Osmanlılarda “biz” kavramı Tanzimat dönemlerinde henüz kesinlik kazanmış bir yapıda değildir (Berkes, 2015: 183).

Örnek Vaka İncelemeleri:

II. Abdülhamit Dönemi Garbiyatçı Basın-Yayında Medeniyetçilik

“Medeniyet” merkezli metinler üzerine bütünsel olarak bakıldığında bu yazıların sistematik olmadığı görülür. Metinlerin bir kısmının “günlük gazete” yazıları olduğu bu yayınlarda dikkati çeken temel nokta, güncel sorunların ve çözüm arayışlarının belirleyiciliğidir (Güler, 2006: 4). Güler’in ifadesiyle, söz konusu metinlerde uzun vadeli tasavvurların gerektirdiği “bilimsel” ve “analitik” yaklaşımlar yoktur, bunun yerine, “halkı bilinçlendirmeye” yönelik, didaktik üslubu ağır basan, askeri, siyasi ve ekonomik konjonktürün etkisinin açıkça izlendiği yaklaşımlar öne çıkmaktadır (Güler, 2006: 4). Osmanlı toplumunda “metodolojik yaklaşım”ın medrese kökenlilere ait olması; ulemaya ait “medeniyet” merkezli metinler istisna olmak kaydıyla, bu kesimlerin de modernleşme çalışmalarına mesafeli davranmaları dolayısı ile Osmanlı modernleşmesi sistematik çalışmalardan mahrum kaldı. Güncel sorunları ön plana alan ve uzun vadeli çözümlere yönelmeyen bürokratlar ve gazeteciler de aynı şekilde,

²¹ Diğer iki görüş ise; 1- İlerlemenin yöntemi Batılıların yaptıklarını yapmaktır; bunları almak, taklit etmektir. Batılılaşma bu anlamda ilerlemedir. 2- Hayır, bu hem olamaz hem de olması gerekli değil (Berkes, 2015: 182).

metodolojik bir donanıma sahip olmamaları nedeniyle modernleşme sürecine sistematik bir yaklaşım getiremediler (Güler, 2006: 5).

“Medeniyet”, erken dönem Osmanlı modernleşmesinde Batı’dan gelen kavramların tümünü barındıran bir kavramdır. Bu anlamda, Batı dillerinden Türkçeye geçen kavramların birçoğu da Batı ile ilgilidir (Güler, 2006: 79-80). Karpas, “medeniyet” kelimesinin, Osmanlı bürokrasisi tarafından, uygarlığı evrensel ve üstün bir yaşam tarzı olarak meşrulaştırmak ve bu şekilde Osmanlı’nın ihtiyaç duyduğu deyim yolunu açmak için icat edildiğini belirtir. Medeniyet kelimesi bu anlamda, yüksek bir sosyal düzen, ahlak, incelik, terbiye anlamına gelmekteydi (Karpas, 2017: 13).²² Berkes, Tanzimat döneminde “medenileşmek” kelimesinin Avrupa ile bütünleştiğini, Avrupa’yla gerçekleşen karşılaşma sonrası buradaki kapitalist sistemin getirilerinden etkilenilerek Avrupa’daki bu sisteme “medeniyet” adının verildiğini belirtmektedir (Berkes, 2015: 172). Ancak, Tanzimat’a karşı oluşan tepkiler kapsamında Namık Kemal ve onunla aynı fikre sahip olanlar arasında, Avrupamerkezci medeniyet algısına bir tepki gelişerek, eski düzeni simgeleyen “nizam” kelimesi yerine “terakki” kelimesi ve şark medeniyetinin de terakki edebileceğine ilişkin bir fikir gelişti (Berkes, 2015: 175).

Tanzimat döneminde Batıyla özdeşleşen medeniyet anlayışının, II. Abdülhamit dönemi basını incelendiğinde, iki yönden geliştiği görülmektedir; ilk olarak, Batının bir medeniyetinin olduğu kabul edilmiş ancak bu medeniyet, tamamen sanayi ve tekniğin gelişmiş olmasıyla özdeşleştirilmiştir. İkinci husus ise birincisiyle bağdaşmaktadır. Buna göre, Batı medeniyeti sanayi ve teknik açısından gelişmiş bulunsa da ahlak ve fazilet anlamında Doğu medeniyeti, Batı medeniyetinden çok daha gelişmiş durumdadır ki bu bakış, garbiyatçı “kültüralist” yaklaşımda önemli bir “araçsallık” içerir.

Aşağıda, araştırma evreni olarak, II. Abdülhamit dönemi garbiyatçı-medeniyetçi gazete-dergi, risale ve romanlarından örnek vaka olarak seçtiğimiz yazıları inceleyerek Osmanlı’nın/Doğu’nun “öteki”si olan, Avrupa’nın/Batı’nın basın-yayındaki temsilini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Gazeteler-Dergiler

İncelenecek ilk yazı, Tarik gazetesinden seçilmiş, Ahmet Mithat’ın yazısı olan *Biz Nereliyiz? Avrupalı mı? Asyalı mı?* başlıklı yazıdır (Ahmet Mithat, 1898: 1-2). Yazının başlangıcında Ahmet Mithat, konunun yalnızca bir coğrafya meselesi olmadığını belirtmektedir. O’na göre, eğer bu mesele yalnızca bir coğrafya meselesi olsaydı, Avrupa’da doğanlara Avrupalı, Asya’da doğanlara Asyalı denirdi. Ancak meselenin bundan ibaret olmadığını belirterek, yazısına Avrupalı olmakla devam

²² Berkes’e göre ise Osmanlı Batının ilerlemiş olduğunu kabul edip onu tanımaya başlayınca, Avrupa medeniyetinin farklı yanlarının olduğunu anlamış ve bunları “medeniyet” kavramıyla açıklamaya çalışmıştır (Berkes, 2015: 171).

etmiştir ki yazının başka bir kısmında da Asyalı olmakla ilgili bir konuya da değinilmemiştir.

“Avrupalıyı yalnız Avrupa’da aramayıp kıtaat-ı sairede dahi buluyor imişiz. Acaba Avrupalıyı yalnız Latin, Cermen, Slav gibi Avrupa mileli hazırâsını teşkil eyleyen anasırda aramak bulmak ile mi maksuruz?” (Ahmet Mithat, 1898: 1).

Ahmet Mithat, Avrupalılara etnik olarak da benzemeyen ancak “Avrupalılardan daha Avrupalı” olarak tanımladığı kişilerin olduğundan bahseder. Yazının ilerleyen kısımlarında Ahmet Mithat, “(...) Avrupalıdan maksudumuz ulum ve sanayinin bedâyi’-i ahiresini kendilerine esbâb-ı maişet ve vesâil-i refah ve rahat ittihaz edenlerdir” (Ahmet Mithat, 1898: 1) demektedir. Yazının devamında artık medeniyet anlayışında daha “ötekileştirici” pratikler söz konusudur. Başına eklenen sıfatlar ile Avrupa, “ilim Avrupası, sanayi Avrupası, dindarlık Avrupası, melanet Avrupası, dinsizlik Avrupası ve fuhuş Avrupası” olarak çeşitlendirilir. Ahmet Mithat, Avrupalı olarak algıladıkları unsurun, iyisi olduğu kadar kötüsü de olduğunu ve terakki ederken, ulaşılan her aşamayı kontrol edip ona göre terakki edilmesi gerektiğini ifade eder (Ahmet Mithat, 1898: 1).

Saadet gazetesinde yayınlanmış *Medeniyet ve Küulat* başlıklı bir yazıda, Avrupa’da alkol kullanımının artışının ele alındığı ve bunun üzerinden Avrupa’ya karşı “ötekileştirici” bir söylemin kullanıldığı görülmektedir.

Avrupa’nın terakkiyat-ı hazırâsından bahseydikçe “müskirat” isti’ mâli hususunda müşahede olunan “terakki”yi de unutmamak icap eder (Saadet, 1887: 2).

Cümleleriyle başlayan yazıda Avrupa medeniyetinin esasen olumlu olarak algılanan “terakki” kelimesi, kullanılması yasaklanmış, sarhoşluk veren ürünlerin kullanımıyla özdeşleştirilerek olumsuz bir anlama dönüştürülmüştür. Ancak yine özellikle vurgulanmalıdır ki, burada olumsuz bir şekilde ön plana çıkarılan “terakki”, Avrupa’nın terakkisidir. Yazının devamında sarhoşluk veren bu ürünlerin kullanımındaki artışın medeniyetin terakkisine zarar vermeyeceğini düşünebileceklere karşı denilir ki,

Halbuki buna karşı da asıl terakki her şeyde ve bilhassa âdâb-ı umumiyye ve ahlaka aid mevâdda suistimalata meydan vermemek olduğunu bilen çoktur (Saadet, 1887: 2).

Yazının bu kısmında temel olarak “medeniyet”in ahlakla özdeşleştirildiği görülmektedir. Sarhoşluğun, terakkiyat için büyük bir leke olduğu belirtilmiş ve bunun yine halkın ahlakı hususunda olumsuz bir imajının olduğu ifade edilmiştir.

Osmanlı aydınlarının medeniyet kavramını ve Batı medeniyetini incelediği yazılarında görüldüğü üzere onlar için genelde ahlak kavramı özelde ise Batı ahlakı bir problem alanı olmuştur. Özellikle muhafazakâr Osmanlı aydınları için Batı ahlakı olumsuz niteliklere sahip olarak Osmanlı toplumu için ahlaki yozlaşmanın da sebebidir (Güler, 2006: 227). Gerçekten de dönemin aydınlarının Batı’nın “terakkiyat”ı olarak niteledikleri eğitim, sanayi, teknoloji ve bilim alanında -

bunların Batı'ya esasen İslam medeniyetinden geçmesi dışında- bir tepkileri yokken, ahlak konusu oldukça hassas bir nokta olarak II. Abdülhamit döneminden itibaren süregelmiştir.

Ahlak ve medeniyet bağlamında Şemseddin Sami'nin *Ahlak-ı Umumiyye* isimli yazısı bu dönemin düşün hayatının geneline göre farklı bir bakış açısı içermesi bakımından önemlidir. Yazıda ahlakın, bir devletin ve milletin esası olduğu ve Osmanlıların Batılılardan geri kalma sebebinin maarif ve medeniyetin gösterilmemesi gerektiği, asıl sebebin ahlakın zayıflaması olduğu ifade edilmiştir (Şemseddin Sami, 1881: 4).

Her kavim ve ümmetin, her devletin, her bir cem'iyet-i beşeriyyenin esası ahlak-ı umumiyyedir. (...) ahlak-ı umumiyyenin ıslahını medeniyete bırakmayub, medeniyetten evvel ıslah-ı ahlak-ı umumiyyeye çalışılmak iktiza eder. Çünkü ahlak-ı umumiyye cem'iyet-i beşeriyyenin esasıdır, medeniyet dahi o esas üzerine mübteni olmadıkça, payidar olamaz (Şemseddin Sami, 1881: 3-4).²³

Şemseddin Sami'nin ahlak ve medeniyetle ilgili bu yazısında açık bir şekilde ahlakın medeniyet için zorunlu bir unsur olduğundan bahsedilmiştir. Yazının, ilk bakışta ahlakın tanımına dair ayrıntı içermediği görülmektedir, ancak en dikkat çeken konu, Şemseddin Sami'nin Osmanlıların Batılılardan “geri” kalması konusunu Osmanlıların ahlakının noksanlığına bağlamasıdır. Böyle bir ifade II. Abdülhamit yazını düşünüldüğünde sıklıkla karşılaşılan bir durum olmasa da bunda, Şemseddin Sami'nin batılılaşmaya daha ılımlı yaklaşan bir isim olmasının etkili olduğu söylenebilir.

Bir başka yazı, Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yayınlanmış, *Medeniyet ve Müsâidat-ı Mezhebiyye* başlığını taşımaktadır. Yazının konusu, Avrupa'daki sekülerleşme sürecinde mezheplere ve Yahudiliğe bakış açısı ve bunlara mensup olanlara karşı alınan tavırla ilgilidir. Yazıda ilk olarak, Avrupa'da “terakkiyat-ı medeniyye”nin ilerledikçe, mezheplere gösterilen toleransın, buna paralel olarak azaldığı belirtilmiştir:

(...) Ezcümle, Cizvitler burada penâh aradıkları gibi zavallı Yahudiler dahi ancak Türklerin barbarlık ta'bir olunan merahim ve müsâidatına sığınarak fevc fevc buralara dökülmektedirler” (Tercüman-ı Hakikat, 1883: 2).

Avrupa'nın zûlmet-i cehil ve nâdânı ile mezalim zanneylediği efkâr-ı şarkiyyede ise besbelli o zulmet içinde insanların gözleri ağraz-ı diniyye ve kavmiyyeyi göremedikleri için olmalıdır ki hiçbir kimse diğerine tasallut edemeyerek herkesi kendi diyanet ve kavmiyeti dairesinde ferec-i fahûr yaşamaktadır (Tercüman-ı Hakikat, 1883: 2).

²³ Ahlak ve medeniyet arasında ilişki kuran bir başka gazete yazısı için bkz. (Yazarı Belirtilmemiş) (1888), “Ahlak ve Medeniyet”, Saadet, Sayı: 1097, s. 3.

Burada görüldüğü üzere, “medeniyet”in kavram karşıtı olarak “barbarlık” kavramı, Osmanlı basınında da yer almıştır. Buradaki amaç, barbarlık söylemine karşı çıkarak, kendi medeniyetinin üstünlüğünü ortaya koymaktır. Ayrıca, Batının ötekileştirdiği, “medenileşmemiş” olarak tanımladığı Doğu’da, kavimler, kendi dinlerini özgürce yaşamaktadırlar. Bu durum hem Batı’nın medeniyet tekeli elinde tutmasına bir karşı çıkış hem de bir Doğu medeniyeti savunusudur.

Bu dönem basın-yayınının Batı medeniyeti algısında dinsizlik vurgusunun yaygın bir şekilde olduğu görülmektedir. Sebilürreşad gazetesinde yayınlanan, Mardinizade Mehmed Arif tarafından yazılmış olan *Hikmet-i Edyân* isimli yazı buna dair bir örnek teşkil etmektedir. Dinlerin hikmetinin anlatıldığı yazıda Batının yine dinsizlik konusuyla ötekileştirilerek ele alındığı görülmektedir:

Bir müddetten beri Avrupa’da moda hükmüne giren dinsizlik veya ahkam-ı diniyyeye âdem-i mübâlât illeti, tedricen memalik-i Şarkiyyeye dahi sirayetle (...) birçok zevat dindarlığı adeta maîbatdan add ile dinden tebrie ve dinsizliği unvan-ı medeniyet veya esas hürriyet suretiyle telakki etmekte oldukları (...) teessüf olmaktadır (Mardinizade Mehmed Arif, 1908: 1).

Mehmed Arif’in bu yazısı dönemin Batı medeniyeti algısını ortaya çıkarması açısından oldukça önemlidir. Avrupa/Batı medeniyetinin karşısına bir “Memalik-i Şarkiyye” çıkarılmıştır. Ayrıca yazıdan çıkarılabilecek konulardan biri de Batı medeniyetinde ortaya çıkmış ve Doğu medeniyeti²⁴ kimliğiyle uyumlu olmayan dinsizliğin, Doğu memleketlerine de yayılmaya başlaması olmaktadır. Dikkat edilmesi gereken konulardan bir diğeri, dinsizliğin medeniyetle birlikte ele alınmasına karşı çıkılmasıdır. Medeniyet kavramının “dinsizlikten” arındırılmaya çalışılması ancak dinsizliğin Batı medeniyetiyle birlikte ele alınması, dönemin basınının medeniyet ve Batı medeniyetiyle ilgili okuyucuya vermek istediği yaklaşımı, algıyı göstermektedir.

Bu dönemin önemli bir diğer yazın konusu da “kurûn-ı vusta/ortaçağ”da İslamiyet ve Batı medeniyetidir. Makalemizin özellikle risaleler bölümünde incelenecek olan bu konuya gazete ve dergi yazılarında da karşılaşılmaktadır. Garbiyatçı yazında Doğu ve Batı medeniyetleri kıyaslanırken orta çağın sıklıkla ele alınmasının sebebi, Osmanlı aydınlarının, orta çağın İslam medeniyetinin “altın çağı” ve Batı medeniyetinin ise “karanlık çağı” olduğunu düşünmüş olmalarıdır. Bu sebeple, İslam medeniyetinin Batı medeniyetine karşı savunulması/yüceltilmesi kapsamında yazılarında orta çağı konu edinmeleri sıkça rastlanan bir olgudur. Bu durum, bir süre sonra bir İslam/Doğu medeniyeti savunmasına dönüşmüştür. Bu savunma, özellikle Ernest Renan’ın “Bilim ve İslamlık” isimli konferansından sonra bütün İslam ülkelerinde geniş bir yer bulmuştur. Renan’ın bu konferansında İslam dininin bilim ve felsefeye engel olduğunu ifade etmesine karşılık Müslüman aydınlar, İslam’ın bilime, felsefeye engel olmadığını hatta bütün Batı medeniyetinin

²⁴ Doğu medeniyetinin dinlerin çıkış yeri olmasıyla özdeşleştirilmiş bir yorum için bkz. (Yazarı Belirtilmemiş) (1898), “Âlem-i İslamiyet ve Şark ile Garb”, Malûmat, Sayı: 408, s. 1-2.

İslam ülkelerindeki medeniyetten öğrenilenlerle/alınanlarla kurulduğunu savunmuşlardır. II. Abdülhamit dönemi basınında bu konunun geniş bir yer bulduğu görülmektedir. Osmanlı'da bu savunmanın en önemli eseri, Namık Kemal'in *Renan Müdâfaanâmesi*'dir (Berkes, 2012: 352-353). Bu bağlamda, örnek olarak, Şemseddin Sami'nin *Hafta* isimli dergide yayınladığı *Medeniyet* isimli yazı serisi incelemeye değerdir. Seride Orta çağı konu ettiği kısımdaki ifadeleri şu şekildedir:

Avrupa'nın bu muhaberattan ettiği en büyük istifade ise ehl-i salibin memalik-i İslamiyye'de görmüş oldukları âsâr-ı medeniyetten ibret almalarıyla, bu muharebelerden sonra Avrupa ile memalik-i İslamiyye arasında ticaret ve her nev' münasebat tarikleri açılarak, yavaş yavaş ulum ve fûnun ve sanayi'in ümem-i İslamiyye'den Avrupa'ya geçmeye başlamasıdır. (Şemseddin Sami, 1881, II: 4; Süslü ve Kara, 2003: 271).

Şemseddin Sami, medeniyetçi yazarların söylemleriyle uyumlu olarak, orta çağda Batı medeniyetini, içinde bulunduğu "cehalet ve karanlık halden" çıkaran etkenin İslam medeniyetinden öğrenilenler olduğunu savunmuştur. Öne çıkarılan bir diğer etken, İspanya'daki İslam medeniyetidir. İspanya'da yaşayan Müslümanların medeniyet merkezi olarak Kurtuba, bu dönemde Hristiyanlığın/Batı'nın cehaletine karşı sıklıkla ön plana çıkarılmıştır. Şemseddin Sami'nin aşağıda alıntıladığımız ifadeleri de genel anlamda garbiyatçı bir üslup barındırmaktadır:

(...) Rumlar, Süryaniler, Kıbtillerin, İbranilerin vesair ümemin âsâr-ı mütebakiye-i medeniyyesi, sanki Hristiyanlığın içinde bulamadıkları "müvellidü'l humuza"yı İslamın içinde bulmuş, (...) yeni bir şu'le ile yanmağa başlayarak mükemmel bir medeniyet-i İslamiyye teşkil etmiştir. (...) Avrupa'nın garb-i cenubisinden Asya ve Afrika'nın vüstalarına kadar mümted olan Alem-i İslam zamana göre mükemmel bir medeniyetle mütemeddin olduğu halde Hristiyanlık aleminin aksayı şarkı olan Konstantiniyye'de yine Yunan medeniyetinin bazı âsârı mevcut kalmış (...) garb ciheti yani bütün Avrupa cehl ve taassub ve vahşetini artırmaktan başka bir şey yapmamışdı (Şemseddin Sami, 1881, II: 1-2-3).

Garb/Batı, yani bütün Avrupa "öteki" "cehalet, taassub ve vahşet içinde bulunurken" aradığı müvellidü'l humuza/oksijeni"yi İslam'ın içinde "biz"de bulmuştur. Böylece, iktidar pratiklerini ve öznelliğini hem kuran hem anlamlandıran söylemsel bir harita (Ahıska, 2005: 74) bağlamında, garbiyatçı araçsallıkla, İslam medeniyeti, medeniyetin çevrelerinden biri konumundan merkezi konumuna yerleştirilmiş olunur.²⁵

²⁵ "Sömürülen özne olarak Doğu, sömüren Batı'nın üstünlük algısını işlevselleştiren rasyonel Batı vurgusuna karşılık ahlak, din, hoşgörü gibi manevi alanın içeriğini oluşturan değerlerle üstünlüğünü inşa etmeye çalışır" (Reyhan ve Aksoy, 2019: 203).

Risaleler

İsmail Gaspıralı'nın 1885 yılında yayınladığı *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene* isimli risalesinden bahsedilmesi gerekmektedir.

Zamanımızda Avrupa medeniyeti dünyanın her tarafına yayılma yolundadır. Zamanımızdaki birçok İslam ülkesi de Batı medeniyeti arzusunda bulunarak ilerleme yoluna girmiştir. Zamanımızda İslamlar arasında bilgili insanlar çoğalıyor ve medeniyeti yayma hususunda teşvikler artıyor. Bu medeniyeti yoklamak, tartmak ve ne olduğunu bilmek en gerekli şeylerdir, değil mi? Bilhassa bu medeniyete İslamlar dikkat etmeli ki, İslam dini medeniyet kaynağı ise de Avrupa medeniyeti ile kaynaşması nasıl olacak? Bu Avrupa medeniyeti umumî (yegâne, bütün insanlığa uygun) bir medeniyet mi? (Gaspıralı'dan akt. Kaplan, 1977: 433).

Gaspıralı, risalesinde, Batı medeniyetinin dünyaya ve özellikle de İslam ülkelerine yayılması konusunda endişesini ifade etmiştir. İslam'ı medeniyetin kaynağı olarak görmekte, ancak, Batı medeniyeti ve İslam medeniyetinin benzer yanlarının neler olduğu konusunu da sorgulamaktadır. Gaspıralı'nın kimliksel aidiyetini yani "biz"i tanımlayan İslam medeniyetinin karşısına "öteki" olarak çıkan Batı/Hristiyan medeniyeti arasında ilk olarak benzerlik olup olmadığını tartışması önemli bir sorunsal olup, iki medeniyetin "kaynaşması" için birtakım benzerlikler/aynılıklar gerekmektedir. Ben'lik inşasının iki bileşeni, "aynılık özdeşliği" ile "kendi özdeşliği", açısından değerlendirildiğinde, bu anlamda "biz"i ifade eden İslam medeniyetinin "ötekisi" olarak konumlandırılan Hristiyan medeniyetinin "biz"e dahil edilebilmesi için bir benzerliğe/aynılığa sahip olması gerekmektedir. Gaspıralı yazısının devamında, başlangıçtaki görece sorgulayan ifadesinden sıyrılarak doğrudan tepkisini göstermiştir:

(...) Avrupa medeniyetinin saadet verici olduğuna ve ondan başka bir medeniyet olamayacağı iddiasına asla inanmıyorum. Eğer insanlığın görüp göreceği son yaşayış tarzı ve son medeniyet bu ise, insanlar çok talihsiz imişler! (...) Şu söylediğimizden, bahis konusu medeniyet sayesinde meydana gelen keşif ve icatların, mekanik ve teknik ilerlemenin faydalarını inkâr ettiğimiz anlaşılmasın! Hayır, çağımızda (...) telgraf ve telefonun haberleşmede, vapur ve demiryollarının taşıma ve ticarete faydalı olduğunu biliyoruz. Fakat meyveleri bunlardan ibaret ise, Avrupa medeniyetinin yegâne ve en iyi medeniyet olduğuna inanmıyoruz (Gaspıralı'dan akt. Kaplan, 1977: 434).

Yazının bu kısmında Gaspıralı'nın Batı medeniyetini doğrudan ötekileştirdiği, İslam medeniyetine ait bir kişi olarak, "öteki" medeniyeti "biz"den dışladığı görülmektedir. Bunun yanında, dönemin diğer aydınlarında da görülen Batı medeniyetinin teknik, bilimsel gelişmelerin faydacılığına indirgeniği anlaşılmaktadır. Batının medeniyetinden kabul edilen teknik, sanayi, eğitim ve

bilimsel gelişmelerdir ancak Batı medeniyetinin yaşam tarzı olarak “genelleştirilen” unsurlar ise kabul görmemektedir.²⁶ Bu anlamda Gaspıralı, İslam medeniyetiyle Hristiyan medeniyeti arasında bir benzerlik görmemiş ya da var olan benzerlikleri reddetmiş olmalıdır. Esasen bu tutum, karşıtlık üzerinden kendini biçimlendiren Garbiyatçı söylemle de uyumludur. Bu karşıtlık aracılığı ile Batı'nın maddi üstünlüğüne karşı manevi üstünlük kurarak kendini yeniden inşa eder.

II. Abdülhamit döneminde yayınlanmış risalelerden²⁷ olan Hüseyin Hüsnü'ye ait *Medeniyet-i İslamiyye* 1888/1889 isimli risale İslamiyet'in medeniyete ya da terakkiyata engel olmadığını savunur.

İslamiyet mâni-i terakkidir diyenler bihakkın hata etmiş olduklarını itiraf etmeli idiler. İslamiyet mâni-i terakki olmayıp mucid-i terakki olduğunu kütüb-i diniyyemizi velev cüz'iyeye olsun mütalaa edenler tasdikten geri duramazlar” (Hüseyin Hüsnü, 1889: 44).

Risalenin alıntılanan bu kısmı, II. Abdülhamit dönemi yazınının devrin fikri yapısını ne derece yansıttığını göstermektedir. Buna göre, İslamcılık²⁸ ideolojisi aracılığı ile ülkenin Müslümanlarının bir arada tutulabilmesi amacıyla İslamiyet'in savunusu ile hem dışarıda Batı medeniyetine karşı bir üstünlük oluşturabilmek için hem de içeride Müslüman tebaanın birliğini sağlayabilmek için basın-yayımdan faydalanılmıştır.

Ali Vehbi de 1890/1891 yılında yayınladığı *Medeniyet-i İslamiyye Hakkında Birkaç Söz* isimli risalesinde, bir şark/doğu medeniyeti, bir de Garb/Batı medeniyetinden bahsetmiştir. Buna göre;

Fenlere medeniyet-i İslamiyye her kavimden ziyade hizmet etmiş ve bahusus Arablar bu babda pek çok terakki etmiş olmalarıyla bunlar tarafından meydana getirilen âsâr-ı nefise her vakit için Müslümanların def' ihtiyacatına belagan mâ-belağ kâfi vâfidir. Binaenaleyh ilm-i hukuk ilm-i ahlak tahsili için Avrupa maarifine müracaata ihtiyacımız yoktur. Bunlardan dolayı Avrupa

²⁶ Gaspıralı'nın Batı medeniyetinin yaşam tarzından anladığı nedir? O, bunu şu şekilde ifade etmektedir; “İngiliz kumaşları, Fransız şarapları, Alman peynirleri Avrupa dışında nereye giderse hep bu medeniyeti yayma gayesini güttüğü gibi (...)” (Gaspıralı'dan akt. Kaplan, 1977: 434).

²⁷ II. Abdülhamit dönemi yazınının önemli bir unsuru da ahlak risaleleri olmuştur. Bu dönemde sıkça kaleme alınan ahlak risaleleri, devletin zayıflamasının ve toplumun çözülmesinin önemli bir sebebi olarak ahlaksızlığın olduğunu düşünen kişiler tarafından ahlak kitabı yazma ve yazdırma teşvik edilmiştir. Bu dönemde okullarda da ahlak dersleri okutulmaya başlanmış ve okullar için ahlakın anlatıldığı ders kitapları hazırlanmıştır (Kanal, 2010: 2). Bu risalelerin çoğu genel anlamda ahlak felsefesiyle ilgili değil, iyi ahlaktan, ibadetlerden vb. bahseden kitaplardır. Bunlara örnek olarak, *Rahname-i Ahlak* (1305), *Risale-i Ahlak* (1308), *Abdurrahman Şeref Efendi'nin Ahlak İlmi* (1318), *Mehmed Şükrü'nün Tertib-i Cedid-i Ahlak* (1319), verilebilir.

²⁸ II. Abdülhamit döneminde İslamcılık ideolojisi bağlamında sıklıkla tartışılmış “İttihad-ı İslam” konusunun II. Meşrutiyet devri yazınına yansımaları bağlamında bkz. Azimzade Refik Bey (1911/1912), *İttihad-ı İslam ve Avrupa*, Çev. İbrahim Halil, İstanbul: Matbaa-i Ebuuzziya.

kütüphanelerine müracaatdan ise şark kütüphanelerine yani kendi kütüphanelerimize müracaat kâfi vafidir (Ali Vehbi, 1890/1891: 6).

Ali Vehbi, risalesinde, İslam'ın bilime, fenne engel olmadığını, aksine Müslümanların bu alanlarda oldukça ileride olduğunu ve kendilerine yetebileceklerini göstermeye çalışmıştır. Ayrıca Müslümanların özellikle "ilm-i ahlak ve ilm-i hukuk" alanında ileride olduğunu savunması da ilgi çekicidir. Gazete yazılarında olduğu gibi burada da Müslümanların ahlakına bir vurgu yapılmaktadır ki Ali Vehbi yazının devamında bunu açıkça ifade etmiştir:

Garibi şurasıdır ki bu iki fenne dair malumatı Avrupa erbab efendileri şarkda aradıkları halde bilakis biz de garbde arıyoruz. İşte bazı yerlerinin ahlaka hizmeti inkâr olunamaz ise de ekseri mahalleri ahlak-ı milliyemize mugayyer olan birtakım Avrupa romanlarını tercüme edub halkın önüne sürmek hep bundan neş'et ediyor. Acaba erbâb-ı kalem insaf edubde kendi kütüphanelerimize müracaat edecek olursa Viktor Hugo'nun Sefiller'inden Aleksander Duma'nın Monte Kristo'sundan daha mükemmel âsâr bulamayacaklar mı? (Ali Vehbi, 1890/1891: 6-7).

Ali Vehbi bu dönem yazarlarının sıklıkla vurguladığı, Batı medeniyetinden gelen birtakım "zararlı" unsurların engellenmesi gerektiği konusuna değinmiştir. Ona göre, Avrupa'nın "ekserisi" *ahlak-ı milliyeye* aykırı, zararlı öğeleri barındırmaktadır. Zamanın ruhunu yansıtan bir dil kullanılarak, Doğu medeniyetinin bu şekilde bilimin, ahlakın ve hukukun ileri bir seviyede olmasına karşın Batı medeniyetinin ahlaka aykırılık ve hukuksuzlukla özdeşleştirilmesi, Batı medeniyetinin ötekileştirilmesini ortaya çıkarmaktadır.

Akyiğitzade Musa'nın, 1899/1900 yılında yayımlanan *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar* isimli risalesi, bu bakış açısına örnek teşkil etmektedir. Risalede, Batı medeniyetine ait bilimsel ve teknolojik "terakkiyatın" tümünün esasen İslam medeniyetinden öğrenildiği/alındığı savunulmuştur.

Mamafih Avrupa medeniyetinin esasını, temel taşlarını teşkil eden o terakkiyat-ı azimaye bir daha atf-ı nazar edelim. Görürüz ki: başlıca Şam, Bağdad, Mısır birer merkez-i ulûm ve fûnûn ve sanayi' olmuşlardır." (Akyiğitzade Musa, 1899/1900: 13).

Risale genel anlamda orta çağı konu edinmektedir ve orta çağda Avrupalıların durumu "barbarlık ve vahşilik" olarak betimlenirken, İslam medeniyeti en parlak çağını yaşamaktadır (Akyiğitzade Musa, 1899/1900: 3-6). Dil konusu önemli bir noktadadır. Yazar Avrupa dilleri içerisinde yer alan Arapça kelimelerden örnek vererek düşüncesini kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre, söz konusu dillerdeki bilimsel nitelikteki birçok kelime Arapça kökenlidir (Akyiğitzade Musa, 1899/1900: 9). Risalede savunulan düşüncelerin desteklenmesi için özellikle Avrupalı ya da Amerikalı tarihçilerin görüşlerine başvurulmuştur.

Şimdiki Avrupa müverrihlerinin dediği gibi medeniyet-i İslamiyye'yi Müslümandan almadan evvel Avrupalı hakikaten vahşi imiş." (Akyiğitzade Musa, 1899/1900: 9).

Böylece merkez konumundaki Avrupa medeniyetinin kökeninin aslında çevre konumundaki İslam medeniyeti olduğu söylemiyle tarih yeniden inşa edilir; medeniyetin kavram karşıtı barbarlık Avrupa ile özdeşleştirilir. Nitekim, “zamanımızdaki fabrikacılık demek olan sanayi-i i’maliiyyeyi dahi Arablar Frenklere öğretmişlerdir” (Akyiğitzade Musa, 1899/1900: 12).

Medeniyet konusuna odaklanan bir diğer risale 1910/1911 yılında yayımlanan, Yozgatlı Tefkizade İsmail Teffik’in *Medeniyet-i İslamiyye ve İngiliz Müslümanları* adlı eseridir. Risalede İslam medeniyeti hakkında önemli değerlendirmelerin yanında Avrupa’ya dair de değerlendirmeler mevcuttur. Risalede İslam’ın medeniyete ve terakkiye engel olduğu düşüncesinin çürütülmesi için Batılı tarihçilerin eserlerinden faydalanılmıştır (Tefkizade İsmail Teffik, 1910/1911: 13; Özger, 2014: 4).

Onuncu asr-ı milâdî ricalinden Fransalı (Gerbert) hıttâ-i Irakîyye’deki Arabların terakkiyat-ı mütemâdîyeleriyle meşhur-ı cihan olan dârü’l-fünunlarının yetiştirdiği erbâb-ı dehânın ihtirâat-ı âlem arasına ve İspanya’da gözleri kamaşdıran medeniyet-i Arabiyye’nin şa’saa ve incilâsına mukabil Avrupa’da mutaassıb güruh-ı rehaibinin dest-i cevr ve gâdirinden tahlis-i giriban edemeyerek hâhnâhâh tarik-i cehl ve dalâlede pûyân olan cem’iyyât-ı Hristiyaniiyenin (...) isti’dâd-ı terakki şöyle dursun, muhitini fark ve dereke gayr-ı muktedir eşhas-ı sefile arasında bulunduğunu görerek (...) (Kurtuba) ya kadar ihtiyâr-ı sefer etmiş ve orada ikmâl-i tahsil eyledikten sonra medrese-i İslamiyye’den aldığı küre-i mücessemeyi hamilen memleketine vasıl olduğu zaman duçar olduğu cefa ve eziyet ve hedef olduğu envâ’ hakaret ve sefalet kalmayarak kendisinin ulum-ı İslamiyye ve cedide ile meşgul olduğundan (...) bahisle bu gayur zatı duçar-ı müşkilat bînihâye eylemişlerdir. Çünkü o zaman Avrupa’da medeniyet namına bir şey yoktur (Tefkizade İsmail Teffik, 1910/1911: 12-13).

Risalenin bu bölümünde, İslam medeniyeti ve Avrupa/Hristiyan medeniyetinin kıyaslandığı ve bu kıyas sonucunda ise İslam medeniyetinin, medeniyet anlamında daha üst bir aşamada olduğu gösterilmektedir. Gerbert’in, İspanya’da Kurtuba’ya giderek burada İslam medreselerinde eğitim alması da yine Avrupa’daki eğitim ve bilimin İslam medeniyeti tarafından oluşturulduğunu gösterme amacını taşımaktadır. Ayrıca Avrupalı bir kişinin deneyimlerinin aktarılması, savunulan düşüncenin pekiştirilmesini sağlamaktadır. Bu dönemin “medeniyet” konulu eserlerinin güçlü bir şekilde savunduğu fikri İsmail Teffik’te de görmek mümkündür. Buna göre, Avrupalılar medeniyetlerini İslam ülkelerinden aldıklarıyla/öğrendikleriyle inşa etmişlerdir (Tefkizade İsmail Teffik, 1910/1911: 14-15; Özger, 2014: 5). Diğer konu ise din konusudur. Dinsizlik konusu, bu dönemin Osmanlı aydınlarının Batı medeniyeti algısını ortaya çıkarmaktadır. İsmail Teffik, dinin kişi yaşamındaki önemini vurgulayarak, batı medeniyetinde tamamen dinden soyutlanmış bir yaşam sürüldüğüne, her şeyin doğaya atfedildiğine ve bunun batı medeniyeti için bir tehdit oluşturduğuna değinmiştir (Tefkizade İsmail Teffik, 1910/1911: 26; Özger, 2014: 7).

Romanlar

Çağdaşlaşma sürecinin ilk dönem romanlarında işlenen konular genellikle batılılaşma olgusu, Doğu ve Batı medeniyetlerinin değerleri, “alaturka-alafranga çatışması”dır (Biricik, 2015: 314). Mizancı Murat için edebiyat, bir topluluğun medeniyet değerinin belirlenebileceği ve milli duyguları barındıran en önemli unsurlardan biridir (Alan, 2017: 42). O, Osmanlı’nın kurtuluşu için “ahlakı sağlam” bir seçkinler grubu yetiştirmeyi amaçlamıştır (Moran, 2016: 20). Mizancı Murat’ın “yeni insan” olarak tasvir ettiği bu ahlakı sağlam seçkinler ile arzu ettiği şey Osmanlı Devleti’nin “terakki”sidir ve bu hayalini insanlara anlatabilmek için kurmacaya müracaat etmiştir. Yazarın bu bağlamda incelenecek olan eseri *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* (1891) incelememizin konusu açısından önemli bir yer tutmaktadır. Eserin baş karakteri, Osmanlı kimliğinin temsilcisi olarak Osmanlı geleneği ile yetişmiş, Arapça ve Farsça eğitiminin yanında Paris’te yaşayarak Fransızcaya da hâkim olmuş, ahlaklı, çalışkan bir Osmanlı genci olan Mansur Bey’dir (Uyanık, 2007: 21). Mizancı Murat’ın bu eserinde Batı, “Frenkler” ve “Frenkleşmek” sözcükleriyle yer buluştur. Romanın ana karakteri ve ideal Osmanlı kimliğinin temsilcisi Mansur Bey, “Frenkleşmediğini” romanın birkaç yerinde dile getirir (Alan, 2017: 50).

Siz Avrupa’da tahsil etmişsiniz. Tahsil için her sene biz bu kadar gençleri Paris’e gönderiyoruz. Lakin hiçbiri istediğimiz şekilde dönmüyor. Terbiyesi, ahlakı bozularak istifade olunur halleri kalmıyor. Öğrendikleri de süslü giyinmek, eğlenceleri için israfa bulunmak, ahlak ve din duygularını kaybedip Frenk olmaktan başka bir şeyleri göremiyoruz. İnşallah bey oğlumuz, öylelerinden değilsiniz? (Mizancı Murat, 2019: 192).

Söz konusu diyalogdan da anlaşılacağı üzere, “Frenk” Batıyı, “Frenkleşmek” ise batılılaşmayı temsil etmekte olup bunlar çok açık bir şekilde, “olumsuz olan”, “bizden olmayan” olarak doğrudan “ötekileştirilmiş” ve esas kimliği barındıran Osmanlılıktan ayrı tutulmuştur. Söz konusu diyalogda Batıya olan yaklaşım daha ayrıntılı bir şekilde yansıtılmıştır. Frenkleşmek/batılılaşmak; ahlakın bozulması, dini ve milli duyguların kaybedilmesi, süslü giyinmek ve eğlenmekle eşdeğer tutulmuştur. Burada da temel olarak Osmanlı/Doğu/biz değerlerine karşın Avrupa/Batı/öteki değerlerinin algılayışı anlaşılacaktır. Aynı zamanda, Moran’ın da değindiği²⁹ ve esasen Osmanlı’dan günümüze zihinleri meşgul etmiş olan, “maddi-manevi” unsurlar ile batılılaşmanın ölçüsünün tespit edilmesi konusuna da

29 “Kendilerini geleneklerine bağlı uygar birer Müslüman olarak gören bu Osmanlı aydınlarına göre hem Batı örneğine bakarak çağdaşlaşmak hem de dinine bağlı bir Osmanlı olarak kalmak mümkündü. Doğu ve Batı değerleri arasında bocalamak, bir ikileme düşmek pek söz konusu değildi. Ne var ki durum zamanla değişti” (Moran, 2016: 20-21).

örnek teşkil etmektedir.³⁰ Dikkat çekici diyaloglardan bir diğeri, yine Osmanlı bürokrati Emin Paşa ile baş karakter Mansur arasında geçmektedir:

Emin Paşa- (...) Her şeyi muntazam, mükemmel bulmak mümkün olamaz. (...) Sizin Avrupa'da görmeye alıştığınız intizam bizde pek olamaz.

Mansur – Efendimiz! Bizde niçin olmasın? Şeriat kanunlarına, konulan nizamlara bakılırsa, bizde daha çok intizam bulunması lazım gelir. Halkımız devlete daha bağlı, daha sadık, daha itaatlidir. Yaradılıştan iyi ahlak bizde daha çoktur (Mizancı Murat, 2019: 191).

Diyalog, Osmanlı aydınının Batı medeniyetine bakış açısını yansıtması açısından önemlidir. Avrupa'nın intizamlı olduğu kabul edilmekte ancak yine Batıya karşı Osmanlı kimliğinin ahlakı, bağlılığı ve sadakati ön plana çıkarılmış ve intizamlı olmak için bu özelliklerin yeterli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca “biz” vurgusuna da dikkat edilmelidir, ki burada biz/Osmanlı, öteki/Avrupalı olarak Osmanlı kimliği “iyi ahlak”, “bağlılık” ve “sadakat”le yüceltilmektedir.

Öteki üzerinden ben'lik/kimlik inşa edilme yazınına Ahmet Mithat Efendi'de rastlanmaktadır. Bunu, bütün olumsuz özellikleri bünyelerinde taşıyan, batılılaşmayı yanlış anlamış “alafrangalar” üzerinden gerçekleştirmeye çalışır (Biricik, 2015: 313-314). Bu bakımdan onun *Felatûn Bey ile Râkım Efendi* (1876) isimli eseri, batılılaşma sorununu alaturka-alafranga çatışması üzerinden işleyen ilk roman olması açısından büyük önem taşımaktadır (Moran, 2016: 48); bu yönü ile incelememiz açısından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Eserde alaturka-alafranga³¹ çatışmasının ilk görüldüğü kısım eserin ismidir. Bu çatışma, Felatun karakterine “Bey” ve Rakım karakterine “Efendi” unvanı verilerek yapılmıştır (Biricik, 2015: 314).

(...) Felatun Bey büyücek kalemlerin birinde memurdu. Ama hani kalemlerde bazı efendiler vardır ki mutlaka ileride devletin en büyük makamlarını tutabilme hazırlığıyla (...) gece gündüz çalışarak içinde bulunduğu dairenin değil belki devletin olanca şubelerinin işlerinde yetkinliği elde edebilmek için iğne iplik olarak çaba gösterir. (...)

³⁰ Birbirinin kavram karşıtı olarak Osmanlı modernleşme süreci boyunca vurgulanan “maddi” ve “manevi” ayrımının anlamsız bir çaba olduğunu düşünüyoruz. Zira, “başka bir yerden alınan bilgi, bağlamından kopartılamaz; pratik olanı almak onun uygulama alanını oluşturacak kültürü de beraberinde getirir” (Buruma ve Margalit, 2008: 36).

³¹ Ahmet Mithat'ın batılılaşmaya ve Batı medeniyetinin “manevi” boyutuna yönelik tepkisi, farklı birtakım eserlerinde de ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda özellikle batılılaşma yanlılarına ve Batı “taklitçi”lerine yönelik bir tepkisi vardır (Ahmet Mithat Efendi, 2016: 16) ve bunun yansıması, var olan “Doğu-Batı” çatışmasının “alaturka-alafranga” çatışmasına dönüştürülmesi olarak yer bulmuştur. Ahmet Mithat Efendi, 1894 yılında yayımladığı “Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî yahut Alafranga” isimli kitabında “alafranga” tiplemesini ve Batı medeniyetine olan bakış açısını açıklamıştır. Buna göre; “Bizce Avrupa usul-i muâşeretini öğrenmekten türlü faydalar melhuzdur. Birincisi üç yüz milyon nüfusun ahval-i medeniyesini mümkün merteye öğrenmiş olmak ki coğrafya ilminin en büyük bir şubesi demektir. İkincisi “Alafrangadır” diye her türlü rezaleti mübah addetmemek ve bu yol ile kendi adab-ı milliyemizi dahi bozmamaktır” (Ahmet Mithat Efendi, 2016: 19).

Bizim Felatun Beyefendi bunlardan değildi. Nesine lazım? (...) Salı günü kaleme gitmeye hazırlanırsa da havayı uygun görünce Beyoğlu'nun bazı ziyaret mekânlarını (...) ziyaret isteği o günü de tatil ettirir (Ahmet Mithat Efendi, 2021: 6-7).³²

Ahmet Mithat'ın alafrangalığın temsilcisi olan baş karakterine dair inşa etmeye çalıştığı algı burada açık bir şekilde görülmektedir. Buna göre Felatun Bey, tembel ve zamanını Beyoğlu'nda alafranga mekânlarda geçiren bir kişidir. Buna karşın Rakım Bey ise çalışkanlığı ve geldiği sosyo-kültürel yapı yönünden Felatun Bey'e zıt bir karakter olarak inşa edilmiştir.

Rakım büyüdü. Beş yaşında Salıpazarı'ndaki taş mektebe verilip on bir yaşında İstanbul tarafında Valide Rüştüye Mektebi'ne alındı. On altısında oradan çıkıp Hariciye Kalemî'ne kendisini kabul ettirmeye yol buldu. Aman bu çocuk ne kadar çalışıyordu!

Ardından Galata'daki dostundan doğa felsefesi, kimya, anatomi öğrenip Beyoğlu'ndaki Ermeni dostunun kütüphanesinde de coğrafya, tarih, hukuk ve uluslararası ilişkiler alanlarında gereğinin bile üzerinde bilgi ve genel kültür elde etti" (Ahmet Mithat Efendi, 2021: 14-15).

Rakım Bey'in de vaktini geçirmek için Beyoğlu'na gittiği görülmektedir ancak Rakım Bey, Felatun Bey'in aksine vaktini eğlence yerlerinde geçirmez. Burada vaktini arkadaşlarının kütüphanesinde geçirerek kendini geliştirmeye ve yararlı bilgiler öğrenmeye çalışmaktadır. Buradaki gayrimüslim vurgusu da dikkat çekicidir. Rakım Bey'in gayrimüslim kişilerle olan ilişkisinde onlardan bilimsel anlamda fayda görmesi, gayrimüslim unsurların Batıyla ilişkilendirilmeleri ve Ahmet Mithat'ın güçlü savunucularından olduğu şekliyle, Batı'dan yararlı bilgilerin alınması fikrini hatırlatmaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde Rakım Efendi'nin batılılaşmayı doğru anlayan kişi olarak inşa edilmesi daha da anlaşılmaktadır.

Alafranga karakterlerin eleştirisi ve baş karakterin Felatun Bey ile benzerliği anlamında, Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası*, romanlarda Batının uzantılarına/taklitçilerine yönelik eleştiriyi anlamak açısından önemli bir örnektir. 1886'da yazılan eser, 1895'te yayınlanmıştır (Moran, 2016: 73).

Bihruz Bey ilk hevesle beş altı ay kadar kaleme devam ederek daha Fransızca bir ibare okumaya iktidar hasıl etmeden ağızdan bellediği bir hayli elfaz ve terakib ile en alafranga genç beylerin tavır ve kıyafet ve hâl ve hareketini taklitte hakkâ ki bir büyük eser-i isti'dâd gösterdi.

³² Makalemizde, ben ve öteki ilişkisi ve kimlik inşası bağlamında, garbiyatçı söylemin yalnızca İslam(cılık akımı) ve Müslüman aydınlar tarafından temsil edildiğine dair bir düşünce savunulmamaktadır. Medeniyete yapılan vurgu bağlamında, tümelin (Doğu/Doğulu-Batı/Batılı algısının) bir parçasıdır. II. Abdülhamit zamanının strateji pratikleriyle ve kullanılan kelime dağarcığı ile de uyumlu olarak; medeniyet kavramı, İslamiyet ve Müslümanlarla ilişkilendirilmiştir. Bu anlamda, "medeniyetçilik", örnek seçilen yazı ve yazarların kesişme kümesidir, yazı-yazarların bütünsel düşünceleri değil, tümel üzerinden yapılan tekil-tikel soyutlamadır.

(...) Kaleme gitmediği günler ise saçlarını kestirmek, terziye esvap ismarlamak, kunduracıya ölçü vermek gibi hiç eksik olmayan vesilelerle Beyoğlu'nda ötede beride vakit geçirir, cumaları pazarları da sabahleyin hocalarıyla yarımşar saat ders müzakeresinden sonra hanesinden çıkar, akşamlara kadar seyir yerlerinde dolaşır idi. Vilayetlerde bulunduğu zaman en büyük zevki sırmalı esvap içinde, midilli veya at üzerinde arkasında çifte çifte uşaklarla sokak sokak gezip dolaşmaktan ibaret olan bu beyin İstanbul'a geldikten sonra merakı üç şeye masruf oldu ki birincisi araba kullanmak, ikincisi alafranga beylerin hepsinden daha süslü gezmek, üçüncüsü de berberler, kunduracılar, terziler ve gazinolardaki "garson"larla Fransızca konuşmak idi (Recaizade Mahmut Ekrem, 2018: 13-14).

Alafranga karakterlerde etkili olan özellikler düşünüldüğünde bunların; "taklitçilik", "özentilik", başladıkları işi bitirme kabiliyetlerinin olmaması gibi birtakım özellikler göze çarpmaktadır. Bihruz da alafrangalığı, "akılsız", "cahil", "gösterişçi" yanları ile Felatun Bey'e çok benzemektedir (Moran, 2016: 74). Ancak, Moran'a göre, Bihruz'un Felatun'dan farkı "alafranga aşktır" ve bu şekliyle Recaizade Mahmut Ekrem, yalnızca Bihruz'un "züppe"liğiyle alay etmemekte, aynı zamanda onun özendiği bir aşk çeşidi ile de alay etmektedir. Bu aşk, Batı'ya özenmenin başka bir şekli olarak, kaynağını Bihruz'un okuduğu Fransız romanlarından almaktadır (Moran, 2016: 74-75). Bihruz Bey, tam anlamıyla alafranga bir karakter olarak inşa edilmiştir ancak onu diğerlerinden ayıran husus, Bihruz Bey'in içinde bulunduğu/uyum sağlamaya çalıştığı Batılı yaşam tarzına kapılarak gerçeklikten kopmaya başlamasıdır. Bihruz Bey, Beyoğlu ve Çamlıca Bahçesi gibi yerlerde vakit geçirirken kendini bir Avrupalı gibi hayal ederek, ait olduğu toplumun özelliklerini düşünmeden yaşamaktadır (Arslan, 2011: 76).

Alafranga karakterlerin ve alafrangalığın yer bulduğu bir diğer eser, Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Şıpsıvdi* isimli eseridir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, eserinin başında yazdığı *Toplumsal Hayatımız ve Alafranga* isimli kısımda asıl amacının, alafrangalıklı alay etmek, olduğunu düşünenlerin yanıldığını belirtmiştir. Gürpınar'ın ele alınan bu eserinde tüm amacının alafrangalığı aşağılamak olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak yine de onun, tasvirini söz konusu kısımda ayrıntılı bir şekilde ele aldığı alafrangalıklı hakkında pek de olumlu düşünceleri olmadığı açıktır. Keza söz konusu yazısında da üç çeşit olarak saydığı alafrangalığın tümünü, kendi kültürlerini reddetmekle, iki (Batı ve Doğu) medeniyet arasında yalpalamak ve hiçbirine tam olarak ait olamamakla ve ülkelerinin menfaatine çalışmamak gibi birtakım özelliklerle betimlemiştir (Moran, 2016: 141).

Meftun Beyefendi Paris'ten geldi geledi bir buçuk seneden beri İstanbul'daki yaşayış tarzını külliye alafrangalığa dökmek istiyor. Bu arzusu yoluna maddi manevi olanca gücüyle uğraşmaktan geri durmuyor, fakat isteğini gerçekleştirmeyi tamamiyle başaramıyor, üzülüyordu. Mesela aşçı Zarafet Abla'ya: Potage aux pointes d'asperges (...) gibisinden alafranga yemekler pişirtmek için saatlerce tarif veriyor (Gürpınar, 2021: 34-35).

Alıntıdan anlaşıldığı üzere Meftun Bey ötekine ait bir kültürü kendi ülkesinde de benimsemeye ve benimsetmeye çalışarak, başarısız bir karakter olarak inşa edilmiştir.

Bedbaht Şekûre, ara sıra kızı Vesile Hanım'ı bir tarafa çekerek, "Çatalla yediğim yemeğin bir türlü lezzetini duyamıyorum..." şikayetiyle yanar yakılırdı. Meftun'un Beyoğlu'nda veya diğer bir yerde birkaç gece kalıp da eve gelmediği günler aile bireyleri için sevinçli bir gün olurdu. O zaman kimse alafranga yemek salonunun semtine uğramazdı. Hanımların küçüğü büyüğü Eleni'ye³³, "Haydi kız, sofraya bezini bul. Oturduğumuz odaya yayıver. Yemek iskemlesini, siniyi koy. Kaşıkları getir," emirleriyle bildikleri gibi bir sofraya kurdurur, etrafına dizilirler, "oh canım alaturka!" Anandan babandan gördüğünden şaşma (Gürpınar, 2021: 40).

Daha iyi anlaşılacağını düşündüğümüz bu örnekte, Meftun Bey'in başarısızlığının altı çizilmektedir. Ancak bu kısımda yalnızca Meftun Bey'in başarısızlığı değil, aynı zamanda iki ayrı medeniyetin kültür öğelerinin sıralandığı da görülmektedir. Çatala karşı kaşık ve masaya karşı sofraya bezi, sini ... burada çok net bir şekilde alaturka-alafranga çatışmasının izleri görülmektedir.

(...) onlarla dalaşmanın İslam uğruna savaşmak kadar sevabı vardır. Türkseler Türklüklerini bilsinler. Frenkseler o başka..." (Gürpınar, 2021: 291).

Eserin iki karakteri Edibe ile Azize arasında geçen diyalogdan yapılmış bu alıntılarda, muhafazakâr karakterlerin zihinlerindeki Batı medeniyeti algısının ortaya çıkmasının yanında benzemeyenin de dışlanması söz konusudur.

Sonuç

II. Abdülhamit dönemi basın-yayını incelendiğinde, genel anlamda medeniyet kavramına Doğu-Batı eksenli bir yaklaşım söz konusudur. Burada Doğu medeniyeti içerisinde kimi zaman Müslüman uluslar dahil edildiği gibi, kimi zaman da coğrafi bir tanımlamayı içererek Avrupa temel alınmış ve Avrupa coğrafyası Batılı, Avrupa'nın doğusu ise Doğulu olarak algılanmıştır. Belirtilmesi gereken bir diğer konu ise Batılı olup olmama konusunda bir ölçüye tabi tutulanların yalnızca

³³ Kadınlar söz konusu olduğunda milliyetçi ve İslami söylemlerin birleştiği nokta, kadınların konum ve davranışlarını toplumun Osmanlı-İslam kimliğine "uygun" olarak oluşturmalarıydı (Kandiyoti, 2015: 147). Halit Ziya Uşaklıgil'in eseri *Aşk-ı Memnu'nun* (1900), kadın karakterleri olan Firdevs Hanım ve kızları Bihter ve Peyker davranışlarıyla, Avrupahlaştırılmış ve yozlaşmış İstanbul'un açık ifadesi olmuşlardır (Kandiyoti, 2015: 154-155). Gayrimüslim kadınlar ise, batı ahlaki çöküntüsünün uzantısı olarak, romanlara dahil olmuşlardır. Nabizade Nazım'ın *Karabibik* isimli eserinde Eftelya karakteri buna örnektir (Timur, 2019: 36). "Eftelya da Karabibik'e karşı pek serbest davranmakta, onunla açık açık şakalaşmaktaydı. (...) Eftelya gayet kıt akıllı, terbiyesizce, bön, gördüğü erkeğe hemen meylediverecek derecede şehvete düşkün bir kadındı." (Nabizade Nazım, 2021: 18-19).

Doğuda doğup büyüyenler olmasıdır. Bu anlamda Avrupa'da doğup büyüyen birisinin, Batının ya da Doğunun teknolojisini ve bilimini takip edip etmediği ya da Doğunun bilim ve teknolojisini takip ediyorsa, bir Avrupalının Doğulu olarak kabul edilip edilmediği gibi konular sorgulanmamıştır.

II. Abdülhamit dönemi basın-yayın unsurlarında inşa edilen Batı-Doğu medeniyeti eksenli kimlikte belirgin olan iki yapı vardır; bunlardan birisi "ahlak" ve "din", diğeri ise "teknoloji ve bilimdir". Osmanlı basınında Batı medeniyeti teknoloji ve bilimle özdeşleştirilirken, Doğu medeniyeti ise ahlakla ve dinle özdeşleştirilmiştir.³⁴ Ancak Doğu medeniyeti genel anlamda teknoloji ya da bilim konusunda ilerleyememiş olmak konusunda eleştirilmezken ya da buna dair bir değerlendirme yapılmazken, Batı medeniyetinin "ahlaksızlığı" ve "dinsiz"liği sıklıkla vurgulanarak eleştirilmiş ve terakkiyatının da bu yönü öne çıkarılmıştır. Batı medeniyeti için kullanılan bu ifadeler, Osmanlı basın-yayın unsurlarına gereken "öteki"yi sağlamıştır. Bu ifadeler ele alındığında, Batının ahlaksızlığı, dinsizliği, Doğudan kopya ettikleriyle kurduğu medeniyet ve aslında teknikten başka gelişmiş bir yönü olmaması gibi düşüncelerle Batı medeniyeti, durağan, kutsalları olmayan, zevk düşkünü bir yapı olarak inşa edilmiştir (Aksakal, 2015: 74-75). Ancak Batı için olan bu öteki algısının, bir ben/biz inşası ve algısını da ortaya çıkaracağı düşünülmelidir. Örneklerde Garbiyatçı-medeniyetçi tepkinin yalnızca Batı'ya değil, aynı zamanda Batı'nın uzantıları olarak görülen ve "taklitçilik"le suçlanan yerli kişilere/gruplara da yöneldiği görülmektedir. Bu durum romanlara "alafranga-alaturka"; gazete, dergi ve risalelerde ise "maddi-manevi" kültür çatışmasına dönüştürülmüştür. Aydınların zihinlerindeki bu karmaşıklığın sonucu olarak ise kimi yazılarda "öteki" olan, Batı'yı benimseyen Müslüman bir bireyken kimi zaman Avrupalı/Batılı/Hristiyan medeniyetiyle özdeşleştirilmiş gayrimüslim unsurlar olmuştur.

Kaynakça

Dönemin Gazete ve Dergileri

Ahmet Mithat Efendi (1898), "Biz Nereliyiz? Avrupalı mı? Asyalı mı?", *Tarik*. Sayı: 4615, 1-2.

Mardinizade Mehmed Arif (1908), "Hikmet-i Edyân", *Sebilürreşad*, Sayı: 2, 1.

(Yazarı Belirtilmemiş) (1887). "Medeniyet ve Küûlat", *Saadet*, Sayı: 758, 2-3.

(Yazarı Belirtilmemiş) (1888), "Ahlak ve Medeniyet", *Saadet*, Sayı: 1097, s. 3.

(Yazarı Belirtilmemiş) (1883). "Medeniyet ve Müsâdat-ı Mezhebiyye", *Tercüman-ı Hakikat*, 2-3.

(Yazarı Belirtilmemiş) (1891/1892), "Arz-ı Şükran ve Tahdis-i Nimet", *Maarif*, Sayı: 1, 1.

³⁴ Seçilen örnekler içerisinde bu eleştiri yapan kişi Şemseddin Sami'dir. Bu, genel anlamda yapılmış bir tespittir.

(Yazarı Belirtilmemiş) (1898), “Âlem-i İslamiyet ve Şark ile Garb”, *Malûmat*, Sayı: 408, 1-2.

Şemseddin Sami (1881), “Ahlak-ı Umumiyye”, *Hafta*, Cilt 1, 1-5.

----- (1881), “Medeniyet II”, *Hafta*, Cilt 1, 1-5.

Risaleler

Abdurrahman Şeref (2012), *Ahlak İlmi*, Çev. M. Uyanık ve A. Akyol, Ankara: Elis.

Ali Vehbi (1890/1891), *Medeniyet-i İslamiyye Hakkında Birkaç Söz*, Bursa: Matbaa-i Emrî.

Akyiğitzade Musa (1899/1900), *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası.

Azimzade Refik Bey (1911/1912), *İttihad-ı İslam ve Avrupa*, Çev. İbrahim Halil, İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya.

Hüseyin Hüsnü (1888/1899), *Medeniyet-i İslamiyye*, İstanbul: Matbaa-i Nişan Berberyan.

Mehmed Sadık Rifat Paşa (1892/1893), *Risâle-i Ahlâk*, İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası.

Mehmed Şükrü (1903/1904), *Tertib-i Cedid-i Ahlak*, İstanbul: (A. Asaduryan) Şirket-i Mürettibiye Matbaası.

Yozgatlı Tefkizade İsmail Tefkik (1910/1911), *Medeniyet-i İslamiyye ve İngiliz Müslümanları*, İstanbul: Matbaa-i Der Nersisyan.

Kaplan, M. (1977), “Gaspıralı İsmail’in Avrupa Medeniyeti, Sosyalizm ve İslamiyet Hakkındaki Eseri”, *Türk Kültürü. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 15(180), 716-731.

(Yazarı Belirtilmemiş) (1899/1900), *Râhnemâyı Ahlak*, Dârülhilâfetilaliyye: Matbaa-i Âmire.

Romanlar

Ahmet Mithat Efendi (2016) *Avrupa Adab-ı Muâşeretî Yahut Alafranga*, İstanbul: Dergah.

----- (2021), *Felâtnun Bey ile Rakım Efendi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Gürpınar, H. R. (2021), *Şıpsıvdi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Mizancı Murad (2019), *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Nabizade Nazım (2021), *Karabibik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

Recaizade Mahmut Ekrem (2018), *Araba Sevdası*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Kitap ve Makaleler

Ahıska, M. (2005) *Radyonun Sihirli Kapısı Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*. İstanbul: Metis.

Aksakal, H. (2015). *Türk Politik Kültüründe Romantizm*. İstanbul: İletişim.

- Aktürk, Ş. (2007). "Braudel'den Elias'a ve Huntington'a "Medeniyet" Kavramının Kullanımları". *Doğu Batı Medeniyetler Çatışması*, Yıl: 10, Sayı: 41, 147-177.
- Alan, S. (2017), "Kimlik Kazandırma Sürecinde Kurgu Kahramanları", *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1 (10), 38-57.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler*. İstanbul: Metis.
- Bauman, Z. (2017a). *Cemaatler*. İstanbul: Say.
- (2017b). *Kimlik*. Ankara: Hereti.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi.
- (2015). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Bilgin, N. (2014). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Biricik, İ. (2015), "Hiciv Kavramı Açısından Ahmet Midhat Efendi'nin "Felatun Bey ile Rakım Efendi" Romanında Yanlış Batılılaşma", *Cbü Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (3), 305-322.
- Braudel, F. (2016). *Tarih Üzerine Yazılar*. Ankara: Doğubatu.
- Buruma, I., Margalit, A. (2009) *Garbiyatçılık*. G. Turan (Çev.) İstanbul: Yapı Kredi.
- Canetti, E. (2006), *Kitle ve İktidar*, (Çev. Gülşat Aygen), İstanbul: Ayrıntı.
- Deringil, S. (2013). *Simgeden Millete*. İstanbul İletişim.
- Durkheim, E. (2020), *Ahlak Ve Toplum*, İstanbul: Pinhan.
- Elias, N. (2004). *Uygurlık Süreci*. Cilt 1, Çev. Ender Ateşman, İstanbul: İletişim.
- Georgeon, F. (2020), *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim.
- Gökçe, B. (1988), *Toplumsal Bilimlerde Araştırma*. Ankara: Savaş.
- Güler, R. (2006). *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e "Medeniyet" Anlayışının Evrimi*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Huntington, S. (2007). "Medeniyetler Çatışması Mı?". *Doğu Batı Medeniyetler Çatışması*, Yıl: 10, Sayı: 41, 83-109.
- Kanal, H. K. (2010), *Ali Seydi Bey'in Ahlak Düşüncesi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Kandiyoti, D. (2015), *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Karpat, K. (2017), *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kekevi, S. Ve Gökmen Kılıçoğlu (2012). "Uluslararası İlişkilerde Kültür ve Kimlik", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 1183-1192.
- Koloğlu, O. (1985), "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim, 68-93.
- Koselleck, R. (2007), *İlerleme*, Ankara: Dost Kitabevi.
- Mardin, Ş. (2015). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim.
- Moran, B. (2016), *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul: İletişim.
- Özbek, N. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*. İstanbul: İletişim.
- Özger, Y. (2014), "Yozgatlı Tefkizade İsmail Tefkiz Bey ve "Medeniyet-i İslamiye, İngiliz Müslümanları" Eserlerinin Tahlili", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (6), 1-28.
- Reyhan, C. ve Aksoy, C. (2019), "Osmanlı-Türk Garbiyatçı Tarihyazımının Söylemi Üzerine Bir İçerik Analizi", *Tarihyazımı*, 1(2), 191-229.
- Reyhan, C. (2014), "Sunuş", *Memleket Dergisi*, 9(22), s. V-VII.
- Ricoeur, P. (2012), *Hafıza Tarih Unutuş*. Çev. E. Özcan İstanbul: Metis.

- Savran, G. T. (2012), “Örnekleme Seçimi ve Ölçüm”, *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, (Genel Koordinatör: Müjgan Bozkaya), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 145-180.
- Saygın, A. (2015), *20. Yüzyıl Türk Düşüncesinde Garbiyatçılık*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Shaw, S. ve Ezel Kural Shaw (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Cilt 2, İstanbul: E.
- Smith, D. A. (2014). *Milli Kimlik*. İstanbul: İletişim.
- Şemseddin Sami (1996), *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul: Alfa Kitabevi.
- Tanilli, S. (2015). *Uygarlık Tarihi*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Timur, T. (2019), *Osmanlı-Türk Romanında Tarih Toplum ve Kimlik*, Ankara: İmge.
- Toynbee, A. (2017), “Medeniyetlerin Karşılaşması”, *Medeniyetler Çatışması*, İstanbul: Vadi, 433-443.
- Uyanık, S. (2007), *19. Yüzyıl Osmanlı-Türk Romanında Gayrimüslim İmgeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Osmanlı-Türk Garbiyatçı Tarihyazımında Tanzimat ve Batı Algısı*

Hülya TERZİ KOÇ*

orcid/0000-0003-4159-5592

Öz: Tanzimat dönemi yaklaşık 150 yıllık aksaklıkların kabul edilerek giderilmesine yönelik radikal adımların atıldığı; sosyal, kültürel, askeri, ekonomi vs. pek çok alanda değişikliklere gidildiği bir dönem olarak bilinmekte ve bu çerçevede yapılan değişiklik, ıslahat ve modernleşme gayretleri tarihçiler tarafından farklı açılardan ele alınarak incelenmektedir. Tanzimat dönemi ıslahatlarında Batı'nın her açıdan ciddi bir etkisi görülmektedir. Bu durum Tanzimat öncesinden başlayıp Tanzimat döneminde devam eden çeşitli aksaklıklara yönelik eleştirilerin Batı'ya ve Batıcılığa yönelmesine ve topyekün veya kısmi Batı karşıtlığına sebep olmuştur. İnsanların kendilerini ve eylemlerini meşru ve haklı göstermek için başvurdukları en etkili yöntem "öteki" yaratmaktır. "Öteki"ne atfedilen her özellik "biz" in tahkimine katkı sağlar. Bu nedenle kendi konumunu, iktidarını, imkânlarını korumak isteyen birey, ötekini kendinin zıddı olarak kurgular. Tanzimat döneminde gelişen garbiyatçılığın epistemolojisi yakın geçmişte şekillenirken oryantalizmi (şarkiyatçılık) hem söylem hem de epistemik açıdan çok eskilere götürmek mümkündür. Tanzimat dönemiyle artan tercüme eserlerde, Batı'nın Doğu/Osmanlı/Müslüman tanımlaması ve bunlara ilişkin önyargılar, garbiyatçılığı beslemiştir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Ötekileştirme, Tarihyazımı, Oksidentalizm (garbiyatçılık), Oryantalizm (şarkiyatçılık), Batılılaşma, Modernleşme

Perception of West and Tanzimat in Ottoman-Turkish Occidental Historiography

Abstract: Tanzimat period when radical steps were taken to accept and eliminate long-lasting problems coming from 150 years ago was witnessed many reforms in the different areas; social, cultural, military, economic etc. Reforms, changes and modernization efforts have been discussed by historians from different perspectives. The influence of the West has been seen on the reforms of the Tanzimat in many aspects.

* Bu çalışma, yazarın "Osmanlı-Türk Tarihyazımında Tanzimat Algısı" başlıklı yüksek lisans çalışmasından türetilmiştir.

** Ankara HBV Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, E-Posta: hulyaterzi88@hotmail.com

This situation has caused opponents of Tanzimat and its reforms to see the “West” as a point of great criticism. The criticisms of various deteriorations starting from the pre-Tanzimat period and continuing in the Tanzimat period has turned towards and total or partial anti-Westernism and West by developing a discourse "othering" the "West". The most effective method that people applied to justify and legitimate themselves and their actions is to create the "other". Every characteristic attributed to the "other" contributes to the strengthening of the "we / the self". For this reason, the individual who wants to protect his/her position, power and opportunities characterizes the other (non-self) as the opposite of himself/herself. While the epistemology of the occidentalism that is ontologically developed in the Tanzimat period has shaped in the recent past, orientalism both in terms of discourse and epistemic goes long way back to very ancient times. The West's definitions about East/Ottoman/Muslim and its prejudices in the translated works that increased with the Tanzimat period has fed occidentalism.

Keywords: Tanzimat Period, Othering, Historiography, Occidentalism, Orientalism, Westernization, Modernization

Extended Summary

Purpose

The concepts of “East” and “West” have contextualized with “self” and “other” in historiography of the Tanzimat period and modernization. These concepts regarding the Tanzimat period and the West reveal ideological tendencies which bring about instrumentalization of historiography. This situation makes historiography an activity of ideological legitimacy. This article cogitates over “Westernization”, “othering” and explains with examples how the West and Westernization was marginalized and criticized by examining the studies of writers, historians and intellectuals regarding the Tanzimat reforms and Westernization.

Methods

Historians coming from different ideology evaluate events from their own perspective. It is possible to commentate the same event or actions with different concepts which are picked and chose in historiography. There are ideology-based goals of abusing history which legitimize any religion, race, nation, culture etc. Some ideologies try to create a “unique” history/nation abusing historiography. This kind of historiography idealizes any ideological tendency. According to it, everything is “other”, illegitimate, immoral except of its own ideology. People /groups whose interests are damaged or disturbed by reforms have opposed and otherized the West, westernization, Tanzimat and their supporters.

In addition, the process of defining the other reveals the efforts of individuals and communities to recognize and introduce themselves. In the context of the Eastern and Western dichotomies, Orientalists and Occidentalists develop a discourse for the self and the other over different dynamics. While the Orientalists aim to establish political, cultural, and economic superiority over the non-Westerner, the Occidentalists claim to oppose the hegemony of the West, to develop a defense mechanism against the Westerners, and to protect national and spiritual values. Due to these different dynamics, there is no exact opposite between Orientalism and Occidentalism. While Orientalism otherizes all non-Western elements with the discourse of "West and the rest", Occidentalism otherizes the elements that harm Eastern culture through the discourse of "the East and its enemies". As a discipline, Occidentalism was established at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century as a reaction to Orientalism. Occidentalism, which is not the exact opposite of Orientalism, is built on self-defense as a result of it.

Results and Discussion

This study, which examined the Occidentalists' Western perception through the Tanzimat perception in Ottoman-Turkish historiography, discussed the views and criticisms of intellectuals who have different ideologies regarding the Tanzimat period, which represents Westernization, and the West. The concepts of the West and the East were analyzed independently from geography. The Tanzimat period, when westernization was most intensely realized and institutionalized, is the best example of the use of Occidentalism and othering in Ottoman-Turkish historiography. Intellectuals' ideologies have determined the reasons for criticizing Westernization. Westernization was criticized and self-defense was developed through dynamics such as religion, culture, national identity, conservatism (adherence to past customs and traditions), and partly economic independence. The discourse of Occidentalism has developed an othering language for the West by using concepts: selfish, individualist, treacherous, cold, colonial, rootless, unbeliever, infidel, frank, alafranga (European), perverted, arrogant, pragmatist, materialist, etc. The East, on the other hand, has identified itself with moral and spiritual values. Evaluating the events and facts in history and especially in the Tanzimat period in the context of some ideologies causes instrumentalization of history and the legitimacy of ideologies to become a goal. Every interpretation of historical events and facts is valuable; however, historiography that is guided by different ideologies has risks for the abuse of history and doubting the reality of historical events and facts.

This article exemplifies occidentalist discourse for Tanzimat reforms and Westernization with the transcripts of writers from different ideology. Intellectuals' views on the West and Westernization have been examined in the context of Occidentalism. The aim of the essay is not a general evaluation of

intellectual with different ideologies and not to put the mentioned authors in an anti-Western classification. The content analysis taken from the works of the intellectuals do not represent a holistic view of the authors. The writings of intellectuals are examined to reveals their contributions to Occidentalism not to holistic assessment for them. The article focuses on the evaluation of the Occidentalism phenomenon in Ottoman-Turkish historiography by citing some intellectuals' views on the Westernization.

Conclusion

Perception of Tanzimat and Westernization in Ottoman-Turkish Historiography is controversial and changeable in reference to nationalistic, conservative, progressive or other ideologies. Therefore, metahistorical narrative and popular historiography has prevailed on academic history. Thus, historiography has become a narrative rather than science. A narrative does not give correct information about how and what happened in the past. Historiography should base upon an academic foundation and give correct or the nearest correct information purified from ideology.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıldan itibaren Batı'yı örnek alarak giriştiği modernleşme faaliyetlerinin temel amacı devletin güçlenmesini ve çağdaşlarının seviyesine çıkmasını sağlamak ve bunu yaparken kendi kültür ve tarihi değerlerini koruyabilmektir. Osmanlı devlet adamları ve entelektüelleri Avrupa'daki düşün akımlarından etkilenmiş, Avrupa'nın ekonomik ve bilimsel ilerlemesini örnek alan ıslahatlara girişmişlerdir. Bu durum "taklit" olarak eleştirilmiş ve Batı "öteki"leştirilerek garbiyatçı bir söylem geliştirilmeye başlanmıştır. Tanzimat dönemi itibariyle henüz epistemolojik boyutundan bahsedemeyeceğimiz ve kavramsallaşmamış olan garbiyatçılığın ontolojisine, Tanzimat dönemine ve Batılılaşmaya ilişkin tarihyazımında rastlamak mümkündür.

Aynı olayların farklı kavramlar kullanılarak anlatılması kadar aynı imge ve kavramlarla farklı algılar oluşturulması da tarihyazımında başvurulan yöntemlerdendir. Özellikle Tanzimat, Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemi tarihyazımında kullanılan "değişme" kavramı, kullanım alanı ve kullanılan ideolojiye göre zaman zaman "bozulma", zaman zaman "yenilenme" olarak kurgulanmaktadır. Siyasi yapının ve toplumun değişmesini, var olan düzenin terk edilmesini, geleneksel yapının bozulması şeklinde algılayan muhafazakâr

ideolojiye karşın, devletin devamı için gelişmiş ülkelerin (bu ülkeler Tanzimat döneminde Batı olarak tanımlanan güçlü Avrupa ülkeleridir) örnek alınmasını zorunlu gören yenilik ideolojisine sahip tarihyazıcılarının olay ve olgulara bakış açıları birbirinden farklıdır. Geleneksel ve muhafazakâr Osmanlı düşünürleri, “değişimi”, bozulma, anarşi, ihtilal olarak tanımlamış; buna fırsat verilmemesi için devlet adamlarına çeşitli nasihatler içeren raporlar sunmuşlardır (Berkes, 2018: 20). Bu durum tarihyazımının amacının tarihi olayları aydınlatmaktan ziyade, tarihin farklı ideolojileri meşrulaştırmak veya üstün kılmak için kullanılmasına yol açmaktadır.

Batı ile anlatılmak istenen coğrafi bir kavram değildir. Zira, coğrafya söz konusu olduğunda, bütünsel bir coğrafyadan, bütünsel bir toplumsal yapıdan, bütünsel bir insan tipinden mi bahsedilmektedir? Sorun bizi tarihsel ve toplumsal gerçekliklerden koparıp, sınırsız ve sınıfsız bütünsel bir tarihsel ve toplumsal tahayyüle, belki ütöpik bir yazına götürmektedir (Reyhan, 2014: V). Zıt iki kavramı ifade eden “Doğu” ve “Batı”, coğrafi terminolojiden ziyade tüm beşerî bilimlerde kullanılan tarihsel, kültürel ve sosyo-ekonomik özellikleri içerek kültüralist bir bakış açısıyla kategorize edilmektedir. Zamanla dönüştürülen “Doğu” ve “Batı” kavramlarının oluşturduğu zıtlık, özneleri ve yöntemleri sürekli değişen tarihten günümüze uzanan bir süreci anlatmak için kullanılmaktadır. Osmanlı tarihi incelendiğinde kullanılan “Batı” ile İngiltere, Fransa, Avusturya ve zaman zaman Prusya kastedilirken, İtalya, İspanya, Belçika’nın bu çatı altında değerlendirildiği durumlar oldukça sınırlıdır (Frangoudaki, 1998: 97-98). Yazdığı kitaplarda “Doğu” ve “Batı” gibi hayali olduğunu düşündüğü yapılarla mücadele ettiğini söyleyen Edward Said’e göre kültürler, çeşitli operasyonlarla “Doğu” veya “Batı” şeklinde ideolojik kutuplar ve karşıtlıklar olarak tarihi ve kültürel açıdan birbirine geçmiş, bağımlı ve melez özellik taşırlar (Said, 2018: 12). Garbiyatçı söylemin anlattığı “Batı” ile şarkiyatçı söylemde geçen “Doğu” gerçekle arasında mesafe koymuş anlatılar olmakla birlikte E. Said’in belirttiği gibi hayal ürünü söylemlerin de kurgusal boyutunu göz önünde bulundurmamak gerekir.

Bu kapsamda, makalemiz, şarkiyatçılık ve garbiyatçılık yaklaşımları üzerinden,¹ Osmanlı-Türk tarihyazımının Tanzimat algısına odaklanmaktadır.

¹ 19. yüzyılda şarkiyatçılığın kavram karşıtı olarak ortaya çıkan garbiyatçılık, tarihyazımında merkez olma, farklı olma söylemini kültürel, manevi unsurlar aracılığıyla kurarak meşruluk elde etmeye çalışır (Reyhan ve Aksoy, 2019: 191). Fransızca “occident (Batı)” kelimesinden türeyen garbiyatçılık, semantik boyutundan ziyade “Batı’nın ötekileştirilmesi” veya “Batı karşıtlığı” şeklinde Batı’ya ilişkin olumsuz yargılar içerir (Saygın, 2015: 10).

Garbiyatçı söylemin gelişmesine katkı sağlayan tarihsel süreç, şarkiyatçı ifade ve modernitenin etkisiyle oluşan epistemik düzlem ve kavram dünyasıyla ilintilidir (Arlı, 2004: 61). Şarkiyatçılık ve garbiyatçılık aynı dönemin kavramları değildir. Garbiyatçılığın epistemolojik boyutunun daha sonra ortaya çıkmasını “tarihsel gecikme” (Turner, 2003: 29) kavramıyla açıklamak mümkündür.

Şarkiyatçılığı, Doğu ve Doğulu’nun her açıdan incelendiği Batı kaynaklı bir faaliyet olduğunu düşünen Bulut, önceden Asya ve Avrupa arasındaki kültürel farklılıklara odaklanan şarkiyatçılığın 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Doğu kültür ve geleneğinin metodolojik olarak incelendiği Batı’daki bilimsel bir disiplin olduğunu söyler (Bulut, 2007: 428). Şarkiyatçılığı, “Batı’nın

Örnek vaka olarak seçtiğimiz geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e uzanan aydınların Garbiyatçılık olarak değerlendirilebilecek yaklaşımları, incelememizin veri tabanını oluşturacaktır. Makalenin amacı, Tanzimat analizi yapmak veya incelenen yazarların Batı karşıtlığını ispat değil "öteki" olarak görülen Batı'ya karşı girişilen kimlik inşasına katkılarını göz önüne koymaktır. Başlı başına her biri ayrı bir makale konusu olabilecek yazarların analizine değil garbiyatçılık kapsamında değerlendirilebilecek söylemlerine odaklanılmıştır. Parçaya dair söylenenler, bütüne dair söylemlere karşılık gelmesin. Bütüne dair parçalar alarak, garbiyatçılık üzerinden örneklem değil grup üzerinden garbiyatçılık işaretlerinin takibi hedeflenmiştir. Yazarların garbiyatçılık içerisinden değerlendirilecek söylemlerinin derlenmesi, onları Batı düşmanı göstermenin aksine garbiyatçı söylemin makas aralığının genişliğini göstermektedir. Genellikle muhafazakarlık veya Batı karşıtlığıyla açıklanan Tanzimat aleyhtarlığı, çoğu yanlış Batılılaşmak, modernleşme elbisesinin tersten girildiği şekilde Batı'dan ziyade tercih edilen yöntem ve yapılan ıslahatların yetersiz/yersiz/işlevsiz olduğu eleştirilerinden kaynaklanmaktadır. Bu itibarla Batılılaşma eleştirisinin her zaman Batı'ya yönelik bir eleştiri olmadığını belirtmek gerekir.

Tarihin Araçsallaşması: Tarihyazımında Garbiyatçı Bakış Açısı

Garbiyatçılığı kültürel düzeydeki dekolonizasyonun devamı, yani zihinsel anlamda sömürge olmaktan ve başkasına benzemekten kurtulma olarak gören Hasan Hanefi, bunun İslam'ı, kompleksten kurtararak Müslümanların Batılılaşmasına son vermeye katkı sağladığını düşünür. Bu şekilde bir Batı yapı sökümü ve yeniden bir İslam inşasıyla birlikte "ebedi bir efendi olarak Batı bir disipline dönüşür ve edebi bir disiplin olarak İslam bir efendi olur." Bu XXI. yüzyılda Batı'ya yapılmış bir meydan okumadır (Hanefi, 1997:134).²

düşmanlarını insanlık dışı resmedişi" olarak tanımlayan Ian Buruma ve Avishai Margalithy, önyargının "Doğu" hastalığı değil Avrupa menşeli olduğunu söyler (Buruma ve Margalithy, 2009: 12). Alim Arlı, şarkiyatçılığın "Batı"nın merceğine yansıyan "Doğu" olduğunu söyler (Arlı, 2004: 6). Bu tanımlamaya, merceğin "Batı"nın elinde olduğunu ve "Doğu"nın istediği alanına odaklandığını eklemek gerekir.

² Sömürgecilik sonrası dönemde postmodernizmin tarihyazımına en büyük katkısı hakikat arayışı şeklinde olmuştur. Michel Foucault, Roland Barthes ve Jacques Derrida iktidar ilişkilerini irdeleyerek hakikat ile dilin gerçekliğini biçimlendiren bir tarihyazımına girişmişlerdir. Tarihyazımında kullanılan dilin, tarihsel gerçekliği belirlediğini savunmuşlardır. Bu görüş, tarihi sözsel bir kurmaca olarak gören Hayden White tarafından da desteklenmiştir. Tarihyazımında kullanılan dilin ikna ediciliği o kadar yüksektir ki, tarihin inşa edilmiş bir anlatı olduğunu düşündürür. Shelley Walia, "bu "hakikat" inşası o kadar "gerçek"tir ki, ona "temel" unvanı verilmiştir" der (Walia, 2004: 14-15). Hayden White'in, ideolojinin manipülasyonuna dayanan "metatarihsel" bir anlatı olarak, "kullanımıyla tarihyazımı, gerçekten ne olduğunu bilmeye yönelik bilimsel bir faaliyet alanından çıkararak tanıma/tanınma mücadelesinde üstünlük kurmanın aracısı haline gelir. Teorik çerçevesi açıklama modellerine dayanmaktan ziyade

Garbiyatçı bir tarihyazımında, “Batı” eleştirisi “Batı” merkeze konularak ve “Batı”nın argümanlarıyla yapıldığı için “Doğu” merkezde değildir. Bu itibarla “ben” ile “öteki” arasındaki ilişki şarkiyatçılar ve garbiyatçılar için aynı ölçütler üzerinden şekillenmez ve her zaman ben-merkezci değildir. Hasan Hanefi, garbiyatçılığı, Batı’nın Batılı olmayan bir özne tarafından geliştirdiği karşı çalışma alanı olarak görür; “ben”deki “öteki”nin her zaman hedefini vurmaya odaklanan bir imge olduğunu savunur (Hanefi, 2007: 81). Garbiyatçılık, geleneksel olgularla çakışmadığı sürece modernitenin getirilerini kabul eder gibi görünse de modernleşmenin bilhassa toplumsal ve kültürel hayatta getirdiği gelenek-dışı uygulamaları taklitçilik olarak görür. Taklit kavramına dayanarak, tek-kültürlülük, etno-milliyetçilik, ırkçılık, din/soy/kültür-kırım, ksenofobiya gibi çok sayıda tek-tipleş(tir)mece olumsuz akım ve olguların yaratılması sağlanır. Doğu-Batı ayrışmasının sonucu olarak büyüyen şarkiyatçılık ve buna tepki olarak ortaya çıktığı savunulan garbiyatçılık, sosyo-kültürel ve ekonomik rekabetin ürünüdür. Batı’nın ekonomik, bilimsel ve teknolojik üstünlüğüne karşın, Batı’yı maddi açıdan alt edemeyeceğini bilen Doğu ahlaki üstünlük iddiası geliştirmiştir. Bunu, Batı’yı açgözlü, bencil-bireyci, hain, soğuk, sömürgeci, köksüz, tanrısız, kibirli, sapkın, ruhsuz, pragmatist gibi kavramlarla özdeşleştirerek yapar.

Ortak simbiyozdan beslenen “önyargı” ve “öteki” kavramları arasındaki simbiyotik ilişki, birbirini beslerken bilimin kötüye kullanılmasıyla neticelenebilmektedir. Irk, din, mezhep gibi unsurlar üzerinden girilen ayrıştırma ve önyargı oluşturma eylemlerinde, antropoloji, biyoloji, tarih gibi bilim dallarından faydalanılmıştır (Tekeli, 1998: 3). Tarihten günümüze uzanan ideolojik ayrışma ve düşün akımlarının amaçlarına meşruiyet kazandırmak için tarihin araçsallaştırıldığını; önyargı ve “öteki”nin bitmeyen nimetlerinden faydalandığını söylemek mümkündür. “Milli menfaatler”, “devletin bekası”, “birlik ve beraberlik” gibi kavramlar, geliştirilen söylemin doğruluğundan ziyade kullanılışlı olmasıyla ilgilidir. Tarihyazımında, barışın tesisi, çatışmaların sonlandırılması, ulusların kardeşliği gibi hedeflerin gözetilmesi tarihyazımının gerçeklikten uzaklaşıp araçsallaşmasına sebep olmakta, tarafsızlığını ortadan kaldırmaktadır. Tarih bilimine, geçmişin yargılanması, günümüz ve gelecek için dersler çıkartılması görevinin verildiğini söyleyen Ranke, tarihin işlevinin bu değil, salt geçmişte olan bitenin açığa çıkartılması olduğunu söyler (Tosh, 2008: 14).³

“Ben” ve “öteki” farklılaşması, “ben”in “öteki” ile ilişkisi üzerinden kendi varlığını anlama ve ifade etme sürecini tanımlar (Reyhan ve Aksoy, 2019: 195). Kavram havuzu içerisinde değerlendirildiğinde “öteki” ve “ötekileştirme” nosyonlarının epistemolojik kapsamından önce ontolojik boyutunun bulunması,

ideolojiye dayanan bu tarihyazımı, geçmişin bilgisine değil, şimdinin inşasına yönelir” (Reyhan ve Aksoy, 2019: 197).

³ Buttenfield, “Okullarımızda öğretilen tarih dersleri, övünme, gurur ve küstahlık getirdi. “Herkes haksız sadece biz haklıyız” inancını (etnikmerkezciliği) kuvvetle besledi. Öğrendiklerimizin çoğunu unutmaktan başka çare yok” (Güvenç, 1998: 27) sözleriyle resmi tarih anlayışını eleştirmektedir.

söz konusu kavramların etken bir öznenin ürünü olduğu gerçeğini değiştirmez.⁴ “Öteki”, olunan değil yapılan bir olgudur, başka bir öznenin varlığına ihtiyaç duyulmadan “öteki” olunması mümkün değildir. Tanzimat döneminden itibaren sıklıkla kullanılmaya başlanan “Batı” ve “Batılılaşma” kavramlarının taşıdığı anlamlar ideolojik temelli değişkenlik göstermekle birlikte, genellikle “biz”den olmayan, “öteki” üzerinden kurgulanmaktadır. Bu durumu hiçbir öznenin kendinden bahsederken “ben” yerine kendi adını kullanmamasıyla açıklanabilir. Nitekim bireylere, başkaları tarafından isimler verilir ve bu isimler çoğu zaman yine başkaları tarafından kullanılır. Bu itibarla, tarih boyunca başkası tarafından kendisine atfedilen özelliklerle kurgulanan “öteki”, nadiren yüceltilen, çoğu zaman eleştirilen ve “ben”in tahkimi için olumsuzluk atfedilen, ancak her zaman “kendi”nden farklı görülen bir kavram olagelmıştır.

“Öteki”ne duyulan ilginin birden çok sebebi bulunmaktadır. “Öteki” üzerinden kendini bulma çabası, aklanmak ve meşruiyet kazanmak gayreti, kişi ve bireyde “ben/biz” algısının konsolide edilmesi, “öteki” ile arasına daha kesin sınırlar koymak, “öteki” hakkında bilgi edinerek, üzerinde tahakküm kurma, denetin sürdürme isteği gibi hususlar “öteki”ne duyulan ilginin sebepleri olarak sıralanabilir. Canetti, bir kitlenin en çarpıcı özelliğinin zulme uğramış olma duygusu olduğu söyler (Canetti, 1998: 23). Mağduriyet duygusu “öteki”ne karşı “biz”i kuvvetlendiren ve bir arada tutan en önemli motivasyonlardır.

Tarihin “Ötekileştirme” Unsuru Olarak Kullanılmasında Tanzimat ve Batıcılık

18. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa’da eğitim görmüş, yabancı dil bilen müellifler Osmanlı ve dünya tarihine ilişkin kitaplar tercüme etmeye başlamışlardır. İngilizce ve Fransızca eserlerin tercümesiyle eski kavimler ve milletler tarihiyle ilgilenilmeye başlanmıştı (Yinanç, 1991: 573-582). Yapılan tercümelemlerle, “öteki” olan Avrupa’nın gözünden Osmanlı’nın nasıl görüldüğü öğrenilmiş, öz savunma şeklinde girilen süreçte garbiyatçı söylemlere sıklıkla başvurulmuştur.

Bazı Osmanlı aydınları, pek çok açıdan türdeşlik göstermeyen heterojen Avrupa’yı, homojen bir yapı olarak görmüş; “Müslüman düşmanı”, “yabancı”, “frenk”, “gavur” veya “gayrimüslim” gibi kavramlarla ötekileştirmiştir. Avrupa’nın kendi içinde yaşadığı dini ve kültürel çatışmalara ehemmiyet vermeyen muhafazakârlar için Avrupa’nın tamamı “darü’l harp” (Subaşı, 2003: 18) kavramıyla tasvir edilmiştir. Bu türden bir “ötekileştirme” yapılacak savaşların meşruiyet temelini oluşturmuştur. Bu itibarla, tarih boyunca yaşanan hak

⁴ Bu bağlamda “ötekilik” ile “ötekileştirmek”in farkına değinmek gerekir. Bkz. Reyhan ve Aksoy, 2019: 195-197. Reyhan ve Aksoy, makalelerindeki ifade ile, “ötekilik vurgusunun, kavramın doğal durumundan, “ötekilik” halinden farklı olarak; ettirgen haliyle, “öteki-leştirme” şeklindeki kullanımına işaret etmektedir” (Reyhan ve Aksoy, 2019: 195, dn. 2).

ihlalleri, dini-ırksal soykırımlar, ksenofobia, mikro ve makro milliyetçilikler, ötekileştirmenin neticeleri olarak sıralanabilir. (Tekeli, 2003: 2). Nitekim, halifenin emirlerine karşı gelen gayrimüslim halkın toprağı da darü'l-harb sayılıyordu (İnalçık, 2006: 192). Ancak Avrupa ve Türkiye/Osmanlı arasındaki ötekileştirmenin asimetrik değil karşılıklı bir ötekileştirme olduğunu, dolayısıyla birbirini beslediğini kaydetmek gerekir. Hatta, Batı'nın ötekileştirilmesini, Batı'nın Doğu'yu ötekileştirmesinin sonucu olarak değerlendiren bir anlayış mevcuttur.

Zihinsel bir aktivitenin ürünü olarak ortaya çıktıktan sonra somut bir entiteye dönüşen "ötekilik" duygusu yabancılarla ("biz"den olmayan) girilen çatışma süreçlerine göre etkisini artırır ve grup bilincini kuvvetlendirir. Öteki kavramı statik değildir ve zaman içinde ve duruma göre değişiklik gösterebilir. (Yumul, 1998: 86).⁵ Farklı sebeplerden dolayı kullanılan öteki, ampirik bir kavram olarak deneyimlerimizle desteklenmektedir. Ancak ampirik mahiyeti, onun nesnel olmasını sağlamaz. Benliğin oluşmasına katkı sağladığı için tarihsel ve kültürel boyutu oldukça güçlüdür.⁶

Şeriata dönmek ve "Batılılaşmak" dilemması üzerinden Tanzimat döneminden itibaren yapılan tartışmalar, modernleşme sancıları, tez ve karşı tezler garbiyatçı söylemi kuvvetlendirmiştir. Tanzimat dönemi garbiyatçılığı, tarih, din ve ahlak üzerine kurulu bir "Batı karşıtlığı" şeklinde temayüz etmiştir. Bunun sebebi bazen dini veya milli hassasiyet, bazen şovenizm, bazen de güç ve konfor kaybetme endişesinden kaynaklı olmuştur.

Genç Osmanlılar veya Yeni Osmanlılar adıyla bilinen reformcu, liberal, özgürlükçü fikirlerden etkilenen bir grup Türk aydını, Tanzimat dönemi sonlarına doğru (1867-1878) Osmanlı İmparatorluğu'nda radikal değişiklikleri talep eden grubun sesi olmuşlardı. Genellikle doğrudan Sultan'ı hedef alamadan Osmanlı yönetimini ilk kez bu derece sert eleştiren Genç Osmanlılar, kitle iletişim araçlarını kullanmış, eleştirilerini aleni şekilde sürdürmüşlerdir (Mardin, 2017: 11). Eleştirilerin muhatabı, Tanzimat dönemiyle gücünü artıran, kendini beğenmiş, mağrur, saldırgan yönetici elitiydi (Mardin, 2017: 124). Genç Osmanlıların üst düzey devlet adamlarını eleştirdikleri temel nokta istibdat ve Batılılaşma faaliyetleriydi. Tanzimat dönemi önemli devlet adamlarından Ali ve Fuad Paşalara yöneltilen eleştiri, onlarla özdeşleşen Batılılaşma faaliyetlerine yönelik olmuştur.

Avrupa'nın gün geçtikçe geliştiğini ve dünya sisteminin değiştiğini gören Osmanlı aydını, olağanın dışında ve yeni çözüm önerileri üretmeye, bu konularda

⁵ "Ben-öteki" ilişkisi her zaman karşılıklı olmayabilir, bazı ilişkilerin asimetrik olduğunu savunan Baudrillard'e göre, "biri ötekisinin ötekisi olabilirken, öteki ötekisinin ötekisi olmayabilir. Ben onun ötekisi olabilirim, ama o benim için bir öteki olmayabilir" (Baudrillard, 2010: 127).

⁶ Garbiyatçılık kavramı üzerinde düşünmeye, hakkında kitaplar yazılmaya ve bir disiplin olarak ele alınmaya 1990'lı yıllarda başlanmıştır. Ancak, ontolojik varlığını çok eskilere götürmek mümkündür. Nitekim garbiyatçı söylemi Kâtip Çelebi'ye kadar götürülenler, ontolojisini üç yüz yıl öncesinden başlatırlar (Saygın, 2015:4).

zihin jimnastiğine girişmiştir. Genç Osmanlılar grubu kendi içinde farklı düşünce yapısına sahip aydınlardan oluşmakta ve farklı çözüm önerileri getirmekteydi. Pan-islamizm politikasına karşı çıkan Genç Osmanlılar kadar, Namık Kemal gibi “ittihad-i islam”ı destekler teoriler geliştiren Genç Osmanlılar da bulunmaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti’nin güç kaybettiği ve bir çözüm bulunması gerektiği konusunda hemfikirlerdi. Yusuf Akçura, Ebüzziya Bey’in “Yeni Osmanlılar Tarihi” kitabına atıfla, Genç Osmanlılar arasında yer alan Namık Kemal, Ayetullah gibi genç münevverlerin ilham kaynağının Kanunname-i Süleyman değil Avrupa olduğunu söyler (Akçura, 2001: 12).

Genç Osmanlıların Tanzimat’a ilişkin temel eleştirilerinin odak noktası, Osmanlı kültürünün ve şeriatının terkediliyor olması ve devlet adamlarının her alanda giriştiği Batılılaşma faaliyetleriydi. Batılılaşmaya duyulan şüphe kadar Batılılaşma politikasını belirleyen kanun yapıcılara yönelik rahatsızlık mevcuttu. Kişilere yöneltilen eleştiri, politikalara yöneltilmiştir.

Tanzimat döneminden itibaren Batı karşıtlığı Batılılaşmayla doğru orantılı olarak artmıştır. Farklı açılardan ele alınan ve disiplinler arası bir bakış açısıyla incelenen Tanzimat dönemi Batılılaşma olgusu, Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemi olay ve olgularının daha iyi analiz edilmesini sağlamaktadır. Nitekim Cumhuriyet ilanına giden yolda ilk hareketlenmeyi Tanzimat dönemiyle başlatmak mümkündür.

Örnek Vakalar: Garbiyatçı Osmanlı-Türk Tarihyazımında Tanzimat ve Batı Algısı

Batı’nın kültürel hegemonyası ve ekonomik açıdan sömürgeleştirme politikalarına karşı çıkan ve bunu topyekün veya kısmi bir Batılılaşma karşıtlığıyla ifade eden ideoloji, sadece hegemonik/sömürgeci Batı’yı değil tüm modernleşme faaliyetlerini ve moderne dair her şeyi irdelemeye girişmiştir. Bazı aydınlar kısmi eleştirilerle birlikte Batı’nın maddi boyutunun alınmasını gerektiğini savunurken, bazıları Batılılaşmaya/modernleşmeye yönelik çoğu faaliyeti, gerekli gereksiz ayrımına girişmeden tenkit etmiş; taklit, kopya, tercüme hayranlığıyla değersizleştirilmiştir. Garbiyatçılığın sınırları kısmi eleştiriden katı Batı karşıtlığına kadar geniş bir konjonktürden değerlendirilebileceği örneklerle makalede yer verilmiştir. Batıcı, muhafazakâr, milliyetçi gibi Cumhuriyet öncesi ve erken Cumhuriyet dönemi düşün hareketleri, din, felsefe, tarih, edebiyat gibi tüm sosyal alanlarda etkisini göstermiştir. Osmanlı-Türk tarihyazımında, Batı’ya ve Tanzimat’a yönelik apayrı değerlendirmeler ve bunların farklı temelleri, tezleri ve savunma mekanizmaları bulunmaktadır. Tüm görüşlerin kendi bağlamında kavramsallaştırıldığı bir stratejisi olmakla birlikte, hangi görüşün ne derece tutarlı ve sağlam temeller üzerinde bina edildiği okuyucunun kendi tasarrufundadır.

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı toplumunun tamamını etkileyen Batılılaşma ve “Batı” kavramı pek çok aydının sahip olduğu ideolojiye göre

yorumladığı bir olgu olagelmıştır. Tamamen karşı çıkıp Batılılaşmayı sert bir şekilde eleştirenler kadar yalnızca maddi boyutunun alınıp Osmanlı kültür ve maneviyatının korunması gerektiğini düşünen aydınlar da bulunmaktadır. Sayıları az olmakla birlikte, topyekün bir Batılılaşma olmadan Osmanlı Devleti'nin çöküşten kurtulamayacağını savunanlar da vardır, ki bu yaklaşım makalemizin kapsamının dışındadır.⁷

Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtaracak ideal bir sistem, zannedildiğinin aksine sadece reformcuların değil muhafazakârların da zihnini meşgul etmekteydi. Her ideolojinin kendine özgü ideali, farklı görüşleri savunan yazarların eserlerinde görülmektedir.

Makalede Osmanlı-Türk tarihyazımının Tanzimat algısına ve Batılılaşmaya dair örnek vaka olarak seçtiğimiz geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e uzanan aydınlarının garbiyatçı yaklaşımları incelenmiştir. Tanzimat'a ilişkin eleştirilerin tamamını Batı karşıtı bir zeminde değerlendirmek, modernleşmeyi/Batılılaşmayı destekleyip Tanzimat döneminde başvurulan yöntemi eleştiren aydınları göz ardı etmektir. Örnek vaka olarak seçilen yazarların tamamını Batı karşıtı şeklinde değerlendirmeden garbiyatçı anlatılarına yer verilmiştir⁸. Garbiyatçı boyutundan bahsedilen her yazarı Batı karşıtı veya muhafazakâr şeklinde sınıflandırma faaliyetine girilmemiştir.

Ali Suavi (1839-1878)

Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyesi ve ilk Türkçülerden olan Ali Suavi (1839-1878) Muhbir, Basiret, Hürriyet Gazetelerinde yazmış, halk arasından gelen bir yazardı. Dönemin diğer aydınları gibi Osmanlı birliğini ve "ittihadı İslam" ideolojisini savunmuş, Batılı fikir akımlarını öğrendikten sonra "Türkçü" görüşleri

7 Belli bir kültürün bir kısmını alıp, bir kısmını bırakmanın başarısızlıkla sonuçlanacağını, Tanzimatçıların da bu hayata düştüğünü ifade eden Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "Bir kültürde herhangi bir kısmı eksik ve fena diye kabul ederek yerine başka kültürden iyi şeyler koymak hususunda her iki kültürü hayatîyet kabiliyetinden mahrum eylemek ve ikisini de sakatlığa ve binaenaleyh akamete mahkûm etmekten başka bir şey olmaz! Yalnız akamete mi? Hayır! Ortalığı renksizliğiyle, şahsiyetsizliğiyle kötürüme götürmektir. Bizim Tanzimat devrinin hataları işte işin bu tarafını sezmemekte olmuştur" (Ağaoğlu, 1972: 111).

8 İsmail Kara'nın Mehmet Akif Ersoy için söylediği "muasırı birçok Müslüman aydın gibi sekülerizmin tam merkezinden konuşuyor" (Kara, 2014: 201) yorumu üzerinde durduğumuz pek çok yazar için geçerlidir. Makalenin kapsamı dışını çıkılmaması için yazarların garbiyatçı söylemlerine odaklanmamız, sahip oldukları inkılapçı ve ilerlemeci yönlerinin göz ardı edildiği anlamı taşımaz.

Benzer şekilde Celal Nuri'nin "Tarih-i İstikbal" isimli eserini okuyan İsmail Kara, "kitabının bir sayfasında bir metafiziksen, diğer sayfasında materyalist bir filozof, bir yerinde bir mümin, başka bir yerinde bir münkir oluyordu" diyerek Celal Nuri'nin zıtlık içeren kişiliğine dikkat çekmektedir (Kara, 2014: 571-572). Benzer yorumu yapabileceğimiz pek çok yazar mevcuttur. Ayrıca aydınların tüm hayatları boyunca aynı çizgide olmamaları, düşüncesinin değişime ve dönüşüme açık olduğunu belirtmek gerekir.

benimsemiştir. Abdullah Uçman, “Makale ve kitapları dikkatle incelendiğinde insicamlı bir kafaya sahip olmadığı görülen Ali Suavi’nin, hayatında olduğu gibi savunduğu fikirlerde de birçok tezatlar vardır” der (Uçman, 1989: 447). Döneme, bulunduğu yere ve ruh haline göre fikirleri değişmekle birlikte genel itibariyle din ve devlet işlerinin ayrılmasını, parlamentoya dayalı meşruti sistemi savunmuştur.

Batılılaşmayı “taklit” olarak değerlendiren ve bu nedenle devleti eleştiren yazarlardan biri olan Ali Suavi, Muhbir Gazetesi’nde 1868 yılında çıkan “Taklit” isimli yazısında, Osmanlı Devleti’ndeki zayıflığın sebebinin “taklit” olduğunu, milletler tarihi incelendiğinde dünyadan silinen milletlerin diğer milletleri taklitle mahvolduklarını söyler, Yahudileri örnek göstererek taklit etmeyen kavimleri, devletlerini kaybetseler bile baki olarak görür. Yazıda “Hazır olan (şimdiki) vezirlerimiz Avrupa’ya taklit edelinden beri milletimizin ahlak ve adatı (adetleri) ve ayin (tören) ve rüsümü (merasimleri) başkalaştı. Şiar-ı millet (milletin ayırt edici özellikleri) bütün bütün unutulmaya yüz tuttu” (Çelik, 1993: 149-154) ifadelerini kullanarak, ahlaki ve geleneksel yapıların bozulmasının sebebi olarak Batı taklidini görmüştür. Yazısında taklidin Osmanlı’ya tesir etmiş bir hastalık olduğunu belirttiği cümleleri ve taklitten duyduğu bıkkınlığı dile getirdiği son kısmı şöyledir:

“Hasılı (netice olarak) bu taklit marazı Osmanlıya pek tesir etmiştir. Aya (acaba) biz kimlerdeniz, diyeceğiz. Kendimizi hangi kavimden sayacağız. Osmanlıyız der isek hani lisanımız, hani kıyafetimiz, hani aba u ecdadımızdan (dedelerimizden) kalan ayin ve rüsümüz (merasimlerimiz), eyvah eyvah unutulmaya başladı. İdare-i devletimizi (devletimizin idaresini) ellerine alanlar şe’airi kaybedeliden beri efradımız (fertlerimiz) dahi bozulmaya başladı....

“Hülasa-i kelim (uzun sözün kısası) şu taklit marazı bizi bitirmezden evvel biz onu bitirmek farzdır (bizim onu bitirmemiz farzdır) Şimdiye dek dinimizi, adetimizi, milliyetimizi bozanların artık ettikleri tecavüz (saldırı) yeter oldu. İllallah.” (Çelik, 1993: 149-153).

Osmanlı’ya özgü olduğunu düşündüğü değerlerin unutulduğu ve devlet idaresinin kaybedildiğini savunan Suavi’nin, bütün bunlara sebep olarak gördüğü “öteki” ise yazısında “onlar” diye bahsettiği Batı’dır. Garbiyatçı söylemin kendini şarkiyatçılığa karşı savunma mekanizması üzerinden geliştirme durumu, Ali Suavi’de “milletimizi bozanların artık ettikleri tecavüz yeter oldu” ifadesiyle ortaya çıkan bir karşı koyma şeklindedir.

Fransız kanunnamesinden alınan “dört lakırdıyı” tercüme edilip, uygulamaya başladılar diyerek, Avrupa’dan kanun alınmasına karşı çıkmıştır. Suavi için bir milletin diğerlerinde gördüğü olumlu şeyleri alması sadece çıkarlarına hizmet ettiği sürece ve kendine göre uyarlayarak yapılabilir. Böylece alan millet zarar görmez (Çelik, 1993: 149-153).

Ali Suavi’nin taklit konusundaki sert tavrı Tanzimat konusunda görülmez. 1869 tarihinde yazdığı “ittihat” başlıklı yazısında Tanzimat Fermanını “İngilizlerin Magna Charta’sı kabilinden bir senet” (Çelik, 1993: 182) olarak anlatmakta, bunu

15-20 yıllık bir gayretin sonucu değil, Nizam-ı Cedid'den beri takip edilen ilerlemelerin bir sonucu olarak görmektedir. Tanzimat Fermanına yönelik olumsuz bir düşüncesine rastlamadığım Ali Suavi'nin Islahat Fermanı hakkındaki görüşleri ise şöyledir:

“1272'de (1856) i'lan olunan Islahat Fermanı ki ol vakti mu'avin (yardımcı) müttelikimiz bulunan İngiliz ve Fransız devletlerinin ihtarati (uyarması) üzerine Hıristiyanlar hakkında Bab-ı ali'nin 12 Mart 1854 olan va'd ve ta'ahhüdünü icradan ibaret idi. İşte bu ferman dahi eski Nizam-ı cedid ve Tanzimat mevadd-ı esasiyyesinden (esas maddelerinden) emniyyet da'iresini lafsilden (detaylandırmaktan) ibaret idi” (Çelik, 1993: 181).

Islahat Fermanı'nı, İngiliz ve Fransızların uyarısıyla Hıristiyan halka verilen sözlerin icrası ve Nizamı Cedid ile Gülhane Hattı Hümayun'un devamı olarak görmektedir. Batılılaşmaya veya taklide karşı geliştirdiği eleştirel dilin muhatabı her zaman Batı değil, Osmanlı üst düzey yöneticileridir. Bu itibarla Batılılaşmaya yönelik eleştiriyi her zaman Batı eleştirisi şeklinde okumamak gerekir. Nitekim Avrupa medeniyetini överken, Osmanlı'nın medeniyet algısını eleştirmektedir. Hatta bunun için Osmanlı'ya medeniyetin tersten girdiğini söyler.

Ali Suavi “İttihad” gazetesinde 15 Mayıs 1869 tarihinde kaleme aldığı “Terakki” başlıklı yazısında, yapılan ıslahatların dine yönelik ıslahat şeklinde anılmaması gerektiğini, bunun Nizam-ı Cedid ile başlayan “inkılab-ı hükümet” olduğunu söyler. III. Selim ve II. Mahmud dönemi ıslahatlarını da Tanzimat ve Islahat Fermanlarını yapılan reformlar çerçevesinde gerekli gören Ali Suavi, ıslahatların önceden sadece Sultan'ın hikmet ve faziletiyle, daha sonra Avrupa ülkelerinin etkisiyle yapıldığını; ancak artık tüm Osmanlı halkının desteğiyle içerden terakkinin istendiğini şu şekilde ifade etmektedir:

“...Ve Şüra-yı Devlet hin-i küşadında (açılışında) sadır olan (verilen) nutk-ı Hümayun bizim hürriyetimizi muhafazaca İngilizlerin (Magna Charta)sı kabilinden bir senettir. Ve bugün memleketimizde ahlak ve efkarca (fikirlerde) görülen terakki Kırmızı Kitap'ta iddia olunduğu gibi heman onbeş yirmi senelik himmet-i mahsüsa (özel gayret) eseri olmayup belki Nizam-ı cedid vaz'ından berü beslenegelen terakkinin eseridir. Yani 182 senelik himmetlerin neticesidir (...) Reşid Paşa'dan sonra bugüne dek vuku'a gelen ıslahat Avrupa hükümetlerinin te'sir-i nüfuziyle olmuş ve olmakda. Lakin bugünkü ümmet-i Osmaniyye ne eskisi gibi yalnız bir kafanın faziletiyle ve ne de Avrupa'nın nüfuziyle ilerlemek istemez. Ancak kendi hey'et-i mecmü'asının (bütün halkının) kuvvetiyle dahilden terakki etmek (ilerlemek) istiyor” (Çelik, 1993: 182-183).

Ali Suavi, Tanzimat'ı ve Batı'nın örnek alınarak ıslahatlar yapılmasını desteklemekte, ancak Batı'ya karşı ahlaki üstünlük iddiasını sürdürmektedir. 26 Ekim 1870 tarihinde yazdığı “İslam Askerliği ve Fransız Askerliği” başlıklı

yazısında, Fransız askerlerinin vatan sevgisinden mahrum olduğunu ve Prusya'nın Fransız topraklarına girdiği dönemde imkânı olan Fransızların tamamının kaçtığı söyler. Suavi yazısını "İslam itikadı zeval bulmasın (yaşasın)" diye bitirir (Çelik, 1993: 179).

Ahmet Mithat (Ahmed Midhat) Efendi (1844-1912)

Esnaf bir ailede yetişen Tanzimat düşünürlerinden Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) çeşitli gazetelerde yazdığı yazılar dışında evinde kurduğu matbaa ile kendi kitaplarını yayınlamıştır. Materyalist düşüncelerinden dolayı Basiret gazetesi tarafından İslam karşıtlığıyla suçlanmış, bunun da etkisiyle çok fazla ilgisi olmamasına rağmen Genç Osmanlılarla Rodos'a sürülmüş ve 3 yıl sürgünde kalmıştır. 1889'da Stockholm'de toplanan Şarkiyatçılık Kongresi vesilesiyle iki buçuk ay Avrupa'da kalarak, Batı ülkelerinde gözlem yapma imkânı elde etmiştir (Okay, 1989, 100-103).

II. Abdülhamid'i desteklediği için zaman zaman tutucu olarak anılan Ahmet Mithat'ın din açısından muhafazakâr bir tavrı bulunmamakta, Batılılaşmayı kısmen desteklemektedir. Hatta bir mektubunda, "Ah! Şu münazara üzerine bizde nisvanın mestur olmayıp mekşuf olmalarını ne kadar arzu eyledim" yazdığı söylenir (Findley, 1999: Önsöz). Bu durum Ahmet Mithat'ı, kadının örtüsünü, ailevi ve toplumsal değerleri ön planda tutan ve Batı'ya karşı ahlaki üstünlük iddiasında bulunan muhafazakârlardan ayırmaktadır. Ayrıca Doğu-Batı, kadın-erkek, maddi-manevi arasında kurduğu ilişki şarkiyatçılık ve garbiyatçılık ilişkisinde ortaya koyduğu kendine özgü bakış açısını göstermektedir. Carter V. Findley, Ahmet Mithat'ı zorla dahil edilmeye çalışılan garbiyatçılık karşıtı kalıba sokmaktan vazgeçmeliyim diyerek, O'nun "garbiyatçı" olduğunu söylemektedir. Ancak, Ahmet Mithat'ı diğer garbiyatçılardan ayrı değerlendirmek gerekir. 1889'da Stockholm'deki kongreye ve akabinde Paris'teki sergiye giden ve buradaki gözlemlerini "Avrupa'da Bir Cevalan" kitabında toplayan Ahmet Mithat Efendi, kendini "müstağrip" (garbiyatçı/oksidentalist) olarak tanımlamaktadır (Findley, 1999: 4). Kitabında, kongre ve sergiye dair tüm ayrıntıları ve Avrupa'nın maddi ilerlemesini sağladığını düşündüğü her gelişmeyi detaylıca anlatmıştır.

Ahmet Mithat Efendi, Genç Osmanlılar gibi rejim değişikliğinden yana değildi ve belli bir kültür seviyesine ulaşmadan rejimin tartışılmasını sakıncalı görmekteydi. Bu tutumun samimi görüşünden mi oportünist tavrından mı kaynaklandığını bilmek mümkün değildir. Ancak her iki ihtimalin de varlığını göz önünde bulundurmak gerekir. Yazdığı kitaplarda Batı tenkitine, şeklen Batılılaşmaya yönelik eleştirilere yer vermekle birlikte, Batılılaşmayı genel hatlarıyla savunduğunu söylemek mümkündür. "Jön Türk" isimli romanında karakterler üzerinden yaptığı yorumları, Batı ve Avrupa hakkındaki görüşleri hakkında ipucu vermektedir.

"Yalnız Remziye'nin sahip olduğu müsaade çerçevesinde yetişmiş olsaydı, Müslümanlığa ait olan terbiyeden mahrum kalarak, sırf yeni

fikirler içinde yetişmiş olurdu. Yeni fikirler içinde! Anlıyor musunuz? Bunu çok iyi anlamanızı rica ederiz. O yeni fikirlerin en masumları bile bazı müşkülpesentleri gerçekten düşündürmektedir. Halbuki yeni fikirlerin en çılgınları o kadar ileri derecelere varmıştır ki. Bu kadarına anlayış gösterenlerin "Müslüman'ım" diye geçinmelerine şaşırmalı. "Allah korusun! Dinden çıkmışlar" mı diyeceğiz? O yeni fikirlerde Hıristiyanlık dahi yoktur. Fikirleri o dereceye kadar yayılınca Hıristiyanlık dahi kalmaz. Bunlara "Avrupalı" demek belki doğru olabilirse de gerçek şu ki, ileri fikirlerin bu derecesi Avrupa'da ahlakı koruma gayretinde bulunanların gözünde de yüceltilmemektedir" (Ahmet Mithat, 2011: 15).

Avrupa gazetelerinde her gün birkaç intihar haberine rastlanmaktadır. Bunlar hep dinsizliğin sonuçlarıdır. Kendi canına, hayatına değer vermeyenlerin göze alamayacakları ne olabilir ki? (Ahmet Mithat, 2011: 222).

Ahmet Mithat Efendi, romanında kültürlü ve iyi eğitim almış karakterleri Avrupalı olarak tasvir ederek, Batı'nın üstünlüğünü teslim etmekte, ancak sırf yeni fikirlerle yetişen bir bireyin Müslümanlığa ait terbiyeden mahrum kalacağını söylemektedir. Diğer taraftan, intiharı dinsizliğin sonucu olarak Avrupa'ya özgü gören Ahmet Mithat'ın "Jön Türk" romanını yazmadan önce intihar eder en yakın arkadaşı Beşir Fuad'ı düşündüğümüzde çelişkiler göze çarpmaktadır. Siyaset ve ekonomi alanında sınırsız hürriyeti reddeden Ahmet Mithat Efendi, mutlak hürriyetin Allah'a özgü olduğunu, kontrolsüz hürriyetin zararlı olduğunu savunmuştur.

Pek çok Tanzimat yazarının eserlerinde görülen düalizm Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde de görülmektedir. Ahlak açısından Doğu, kültürel ve bilimsel açıdan Batı medeniyetine tabi olma gayreti çeşitli ikilikleri ortaya çıkarmıştır. Yüzeysellikten sınırlı kalan Batıcılığı, romanlarında yer verdiği züppe karakterlerle eleştirmiştir. O, Osmanlı ve Batı kültürlerinin en ince ayrıntısına kadar tahlil edilmesini ve her iki kültürün iyi taraflarının alınması gerektiğini destelemiştir. Ahmet Mithat, "sofra adabından toplumsal rollere" kadar pek çok alanda değişimi savunmaktaydı (Findley, 1999: 10).

Yakın arkadaşı Beşir Fuad'ı anlattığı kitabında Avrupa'yı şu şekilde tasvir etmektedir:

"Hatta Avrupa'ca birtakım bâtil ve muzır fikirler ile âlemi rahatsız eden esafilin bilhassa aleyhinde bulunduğunu kimsede şüphe bırakmayacak sûrette gösterip yalnız kendi efkâr-ı hikemiyesi "materyalizm", yani maddiyâttan başka hiçbir şey tanımamaktan ibaret idiğini anlattı ki, bu esas-ı hikmetinde olan hataları kendisine kabul ettirmek için serdeylediğim berâhini red hususunda teeddüb etmekle beraber, yine sözlerimi kabul edemediğini görürdüm" (Ahmet Mithat, 1996: 15).

Beşir Fuad üzerinden yapılan anlatıda, Avrupa'nın "batıl" ve "muzır fikirler" üzerinden anlatıldığı; ilerleyen kısımlarında "materyalizm" in Batı ile özdeşleştiği görülmektedir.

Ahmet Mithat, Batı'yı dişilik, maddiyat gibi vasıflandırmalar üzerinden anlatırken Müslüman Osmanlı yani "Ben" için eril, ahlaki ve manevi göndermeler üzerinden bir söylem oluşturmaktadır. Ahmet Mithad "maddi" ve "öteki" göndermelerinin muhatabı olan Batı'yı "manevi" ve "ben" olarak gördüğü Müslüman Osmanlı'dan ayırırken özcü bir terminoloji kullanmıştır. Ancak muhafazakâr ve milliyetçi yazarlar kadar kutuplaştırıcı bir dil kullanmadığını görülmektedir. Carter V. Findley, "1908 öncesi dönemde, Batı ile Doğu'yu, "madde" ve "ruh"u dengeli şekilde birleştirmeye çalışan tek önemli Osmanlı düşünürü olan Ahmed Midhat Efendi, bir garbiyatçı Osmanlı düşünürünün bütün yaratıcılığıyla Avrupa ile iç içe olurken, Avrupa'nın her yerde etkisi duyulan fakat her şeye hâkim olamayan kültür gücüne karşı direnebileceğini göstermiştir" der (Findley, 1999: 55-56).

Namık Kemal (1848-1888)

Milliyetçilerin ilham kaynaklarından olan ve muhafazakâr kimliğinin yanı sıra hürriyeti, eşitliği ve özgürlüğü savunan Namık Kemal (1848-1888), Genç Osmanlı hareketinin mensubu olup 23 yaşından beri gazetecilik yapmış Tanzimat dönemi aydınlarından. 23 yaşındayken Şinasi'nin yanında gazeteciliğe başlayan Namık Kemal, Batılılaşmanın sadece kanuni düzenlemede ve şekilde kalmayıp fikre ve ruha işlemesi gerektiğini savunmaktadır. Batı'nın maddi üstünlüğünü teslim edip, Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığını kabul etmekte, pek çok alanda Batı'nın örnek alınması gerektiğini savunmaktadır. Bunları sadece bilim ve teknikle sınırlandırmamakta, geleneksel aile yapısını ve çocuk yetiştirme tarzını eleştirmekte, modern Batı tarzı aile yapısının çocuk yetiştirme ve aile saadeti noktasında daha iyi olduğunu düşünmekteydi (Ülken, 1999: 758).

17 Haziran 1872 tarihinde yazdığı "İbret" makalesinde 19. yüzyıldan itibaren yeniden tesis edilen Avrupa sisteminden bahsetmekte ve ibret alınması gereken yönlerini sıralamaktadır:

"Biz ne zaman ibret-bin olmaya başlayacağız? Biz ne zaman netayic-i itibarımızı fiile çıkarmaya çalışacağız? Ya şimdi hiçbir şey yapmadık mı? Hayır, hayli asar vücuda getirdik. Elde Tanzimat var, Mecelle var, muntazam asker var, mükemmel bir donanma var, nev-icad birçok silah var, iki ufak demiryolumuz var, birkaç şosemiz var. Harbiye birçok zabıt yetiştirdi, hala da yetiştiriyor. (...) Lakin bunların cümlesi idarenin ya hüsn-i niyet veya sevk-i zaruretle meydana getirdiği şeylerdir.

(...) Bir mektep yapmadık. Hatta bu kadar himmetler, bu kadar akçelerle vücuda gelen Dar-üş-şafaka'yı bile nakıs bıraktık. Şer'an ve aklen memur olduğumuz taharri-i marifetin tariki bu mudur?

Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde sanat ne ile ileri gider? Bir şirket tesisine muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir Müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir?

İyice bilmeliyiz ki biz hala ecdadımız olan abalı kebeli Türklerin mevki gibi, ahlak gibi elimize geçen mirasları sayesinde yaşıyoruz. Osmanlı şanı, terakki fikri bunu mu iktiza eder?" (Özön, 1997: 54-58)

Osmanlı Devleti'nin yaptığı ıslahatları sıralarken Tanzimat'la başlamakta, bunları Batı'dan alınan ibret neticesi olarak görmekte; ancak, yeterli olmadığını vurgulayarak eksiklikleri sıralamaktadır. Ayrıca Namık Kemal'in geçmiş miras üzerinde yaşama eleştirisi, Hegel'in doğu ve batı toplumlarına ilişkin ayırım yaparken kullandığı "oryantal devletlerin tarihi «çoğunlukla gerçekten tarih dışıdır (unhistorical), çünkü yalnızca aynı görkemli kalıntının yinelenmesidir" (Turner, 1984: 48) ifadesini hatırlatmaktadır.

Namık Kemal, geçmişe takılıp kalmadan ileriye bakılması gerektiğini "İbret" gazetesinde 1872 yılında yazdığı "İstikbal" makalesinde şöyle dile getirmiştir.

"Layikiyle düşünülün, insan hayatı yalnız istikbalden ibaret değil midir? Alemin her cihetinden zuhur eden asarı terakkiyatı telakkiye memur olduğumuz için bize göre maziye avdet veya halde tevakkuf caiz değildir. Tanzimat'ın perveriş ve himeyatıyla ağuşu vatanda neşvünemaya başlayan nazende tıflı terakkiyi tabiatıyla yakında şu gördüğümüz emekleme tarzında yürüyüşünü terk ile cihanı medeniyetle müsabakaya başlayacaktır" (Ülken, 1999: 761).

Dünyanın her açıdan ilerlemesi nedeniyle geçmişe dönüş veya yerinde durmanın caiz olmadığını söyleyen Namık Kemal, Tanzimat ile memlekette azar azar gelişmeye başlayan ilerlemenin zamanla emeklemekten çıkıp, dünya medeniyetiyle yarışacak hale geleceğini söylemektedir.

Namık Kemal'in 22 Haziran 1872 tarihinde İbret Gazetesinde yayınlanan "Avrupa Şarkı Bilmez" başlıklı yazısında, Avrupa'nın İslam'a dair önyargılarının sebebinin bazı dostlarının attığı iftiralar olduğunu söyler ve şu örneği verir:

"Mesela bir İngiliz İstanbul'a gelmiş, yangın topu işitmiş, yanında olan Rum tercümanından sebebini sual etmiş, tercüman Beyazıt kulesinde olan sepetleri göstermiş, "İşte bak, iki adam asmışlar, onun için şenlik ediyorlar" demiş. Şimdi birçok ahât içinde kule darağacı zannolunuyor. Türkler daima adam asarlar ve astıkça ilan-i sürur ederler itikadında bulunuluyor" (Özön, 1997: 68-72).

Namık Kemal yazısında devamla, benzer şekilde çeşitli çıkar gruplarının iftiraları sonucu, harem dairelerinin kapatmalarla dolu meyhaneler,

Müslümanların mutaassıp ve dünyanın altını üstüne getiren vahşi kişilerden oluşan aşiretler olarak anlatıldığını, Şark hakkında yazılan kitapların ise hayret ettirecek derecede garabetlerle dolu olduğunu söylemektedir. Namık Kemal, bu şekilde yazılmış kitapların Osmanlı kültürüne yabancılığını belirtmek için “bahsettiği Çin kanunu mudur, nedir? anlaşılmaz” ifadesini kullanmıştır (Özön, 1997: 68-72).

Yazının incelenmesinden de görüleceği üzere Namık Kemal’in katı bir Batı düşmanlığı yerine Batı’nın önyargısını besleyen hususlara yönelik eleştirel ve suçlayıcı bir söylemi bulunmaktadır. Namık Kemal, Avrupa’nın Şark’ı yanlış tanıma nedeni olarak gördüğü Osmanlı Devleti içerisinde farklı din ve ırk mensuplarını suçlamakta, onların bekasının Devlet-i Aliye’ye bağlı olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Dikkat etsinler ki dünyada azasının her biri bir lisan söyler bir devlet var mıdır? Nerede bu kadar mezhep taarruzdan beri kalmış? Nerede bu kadar cinsiyet beka bulmuş? Lehlilerin hali düşünülür, Macaristan’ da kalan Ermenilerden hiçbir eser kalmadığına bakılırsa burada her kavmin necatı Devlet-i Aliye’nin istikbaline mütevakkıf olduğu anlaşılır” (Özön, 1997: 68-72).

Bu hususlardan da anlaşılacağı üzere Namık Kemal’in eleştiri unsuru azınlıklar olmuş, azınlıkları suçlayarak Avrupa’yı aklamak yolunu tercih etmiştir. Avrupa’nın yanlış Doğu algısının sebebini, Osmanlı Devleti’nin yabancı dilde kendini anlatan ve farklı ithamlara yabancı dilde cevap veren eserlerinin bulunmaması, farklı din ve milletlerdeki toplulukların Osmanlı’yı yanlış tanıması olarak görmüştür.

Mehmed Said Halim Paşa (1864-1921)

Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın torunu olan ve 1913-1916 yıllarında Osmanlı Devleti’nde sadrazamlık görevinde bulunan Said Halim Paşa (1864-1921), II. Abdülhamid döneminde siyasi muhalefette bulunan Jön Türkler hareketini desteklemiştir. Kahire’de doğan ve İsviçre’de eğitim alan Mehmed Said Halim Paşa, Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce bilen II. Meşrutiyet döneminin fikir ve devlet adamlarından biri olup, “İslamcılık” ideolojisini savunmuştur. Selanik’te 1909 yılında yapılan İttihat ve Terakki Kongresinde ayan üyesi olarak katılmış, sonrasında genel sekreterliğini yapmıştır (Bostan, 2008: 557-560). Sürgüne gönderilen ve Roma’da suikast sonucu öldürülen Said Halim Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin içerisinde yer almış, ancak cemiyetin temel ideolojisinden farklı bakış açılarını savunabilen, katı bir muhafazakâr olmamakla birlikte İslamcı olarak tanımlayabileceğimiz bir aydındır. Batı medeniyetini yakından deneyimlemiş biri olarak, Batı’nın Müslümanlara ve İslam’a yönelik algısına karşı savunma geliştirmiştir.

M. Said Halim Paşa'ya göre Batı'nın eğitim ve adalet sistemini alırken düşülen en büyük hata, Avrupa toplumu ile Türk toplumunun farklılıklarını görmezden gelmek ve kanunlarının tercüme edilmesinin yeterli olacağını düşünmek olmuştur. Adalet sisteminin ıslahı için Fransız adalet sisteminin esas alındığını, ancak Fransız toplumu ile Türk toplumunun, menşei, düşünce yapısı, adet ve gelenekleri, medeniyet seviyesi ve irfanının asla benzemediğini ve bu nedenle olumsuz sonuçların görüldüğünü ifade etmektedir. (Halim Paşa, 1979: 53). Ona göre Batı'dan alınan kanunlar ne kadar mantıklı ve bilimsel olursa olsun hayatın gerçekleriyle örtüşmediği sürece zararlı olacaktır. Batı medeniyetinden istifade edilmesi gerektiğini savunmakta, ancak aynen tatbik edilmesine/taklidine şiddetle karşı çıkmaktadır. Paşa'nın Batı'dan ziyade Batılılaşmaya ve taklide yönelik bir eleştirisi olduğu görülmektedir.

Kanun-u Esasi'yi büyük bir hata ve "Osmanlı milli varlığı için ciddi bir tehlike" olarak tanımlayan Said Halim Paşa, Kanun-u Esasi'nin memleketin siyasi ve toplumsal durumu, inanç ve değerleriyle asla uyuşmadığını söyler. Ona göre;

"Kanun-u Esasi'yi tertip ve vaz'edenler, memleketi asla nazar-ı itibara almamışlar, hafızalarında nasılsa kalabilmiş bazı dağınık malumat ve nazariyatın memlekete saadet temin edeceği kuruntusuna düşmüşlerdi.

Gerçek bir kıymetten ve hakikatlerden uzak, değersiz bir eser meydana getirmeye mahkûm idiler.(...)

İşte, görülüyor ki, bütün fenalıkların asıl sebebi bir tanedir. Bu sebep, «ecnebi kanun ve müesseseleri kabul ve ithal ettiğimiz takdirde yenilik ve terakkiye mazhar olacağımıza inanmak» hatasıdır. Bütün felaketlerimizin kaynağı olan şu zararlı kanaat, acaba bize nereden geldi?

Fikrimizce bütün bu fenalıkları Doğuran, batı medeniyetini anlamadan taklit edişimizdir" (Halim, 1979: 56)

Said Halim Paşa, Batı kanun ve medeniyetinin anlamadan taklit edilmesini ve bunların memleketi ileriye götüreceğine inanılmasını eleştirir. Bu inanç yüzünden, Osmanlı toplumunun kendini ıslah kabiliyetinin olmadığı, kendine güvenin azaldığı ve dolayısıyla başkalarının da Osmanlı Devleti'ne yönelik hürmet ve güveninin yok olduğunu söyler.

Milletin saadetinin Batılılaşmayla doğru orantılı görülmesini eleştiren Said Halim Paşa, Batı'nın taklit edilmesinin öz değerlerden feragat etme anlamına geldiğini şu şekilde savunagelmiştir:

"Ne yazık ki bizim mütefekkirlerimizden pek çoğu, bir milletin layık olduğu saadetin derecesini Batı'ya olan benzerliği ile ölçüyorlar. Batılı milletleri ne kadar çok taklit edebilirsek o kadar mes'ut olacağımıza inanıyorlar. Halbuki bizim bu şekilde garp milletlerini taklit etmemiz kendi şahsiyetimizden, mazimizden, adet ve

inançlarımızdan ve adeta varlığımızdan sıyrılıp çıkmamızdan başka bir mana ifade etmez” (Halim Paşa, 1979: 66).

Said Halim Paşa'nın önerdiği çözüm, taklit fikrinden uzak durarak, Osmanlı birliğini sağlamak ve aklın göstereceği yolda ilerlemektir. Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi ve kalkınması için yetiştirilen ve idari yapıda büyük bir tesire sahip olan aydın sınıfını eleştiren Said Halim Paşa, onların Batı hayranlığı hastalığına yakalandığını ve bunu tüm ülkeye yaymaya çalıştıklarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Halbuki bu aydın sınıf, batı medeniyetinin tesiri altında şahsiyetini kaybetmiş, aşırı bir batı hayranlığına müptela olmuştur. Milli kurtuluşumuzun çaresini, kendisinin tutulduğu bu hastalığın bütün memlekete yayılmasında görmektedir. Bu yüzden, yükselme ve ilerleme adına, vicdanları bulandırıp fikirleri karıştırarak, buhranlara sebep oluyor. Memleketi de karanlık ve meçhul bir istikbale doğru sürükleyip götürüyor” (Halim Paşa, 1979: 98).

Said Halim Paşa, Batı medeniyetine daimi bir düşmanlık kadar Batı hayranlığını da eleştirmekte, Batı'yı taklit edenlerin aydınlanmadığı gibi kendi görüşlerinin de köreldiğini savunmaktadır.

“Eski devirlerde, aydın sınıfımızın en büyük kusuru, Batı medeniyetini tanımamak, bu yüzden de ona karşı daimî bir düşmanlık beslemek idi. Halbuki, şimdi de. Batı hayranlarının eskisine tamamen zıt bir duruma düştüklerini görüyoruz” (Halim Paşa, 1979: 105). Önceki aydınların Batı'yı bilmediklerinden dolayı Batı medeniyetine karşı geliştirdikleri düşmanlığın tam tersi bir durum yaşandığını söyleyen Said Halim Paşa, yeni aydın tipinin kendi kültürüne ve memleketine yabancı olduğunu; ancak Avrupa kültürüne tam bir bağlılık gösterdiğini söylemektedir.

Muhafazakâr İslamcı ideolojinin garbiyatçı söylemi daha ziyade “İslam düşmanı Batı” üzerinden kurgulanırken Said Halim Paşa'nın garbiyatçılığı, genel anlamda Batı ve Batılı değerlerin saldırganlığı ve tahakkümü üzerinden şekillenmiştir. Nitekim Batılılaşmaya yönelik eleştirisi İslam karşıtlığı üzerinde yoğunlaşmakla birlikte, bununla sınırlı değildir. Dünyanın mürebbisi olarak tanımladığı Avrupa'nın Buda'ya inan Uzak Doğu veya putperest olarak tanımladığı Uzak Batı üzerindeki tahakkümünü de eleştirmektedir.

“Cihanın bu yeni mürebbisi, pençesini İslam aleminin ötesine de uzatmış. Buda mezhebindeki Uzak Doğu ile putperest olan uzak Batı'yı da tahakkümü altına almıştır. Böylece Avrupa, her yerin huzur ve rahatını yok etmiş, geçmiş medeniyetlerin asırlarca gayret ve çalışma ile kurdukları siyasi içtimai dengeyi alt üst etmiştir” (Halim Paşa, 1979: 155).

Said Halim Paşa, zararlı, emperyalist, tahrip edici, ihtiraslı olarak tanımladığı Batı'yı eleştirmek için İslam ve Müslümanlar dışındaki “mağdurlar”dan faydalanmıştır. Hatta Batı tecavüzlerinden en fazla zarar gören bölgenin Uzak Doğu olduğunu ifade ederek, Batı karşıtlığını daha geniş bir zemine

yaymıştır. Batı eleştirisini, genel anlamda kültür ve din üzerine kurulan tahakküm üzerinden yapmıştır. Bu nedenle Batı olarak tanımladığı şey, Avrupalı egemen güçler kadar Hristiyan rahipler ve misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Bu bakış açısı, Batı'nın tesirlerini, İslam'dan uzaklaşmak olarak ifade ettiği şu cümlesinde görülmektedir. “Batı medeniyetinin tesirleri ile meydana gelen ve günümüzde «Osmanlı Rönesansı = Osmanlı Uyanışı» diye adlandırılan hareket, ikinci bir ‘İslam’dan Uzaklaşma’dır” (Halim Paşa, 1979: 221).

Şarkiyatçı ve garbiyatçı bakış açıları üzerinden değerlendirme yapan Said Halim Paşa, şarkiyatçı söylemi eleştirerek garbiyatçılığın bunun sonucu olarak, bir tür “savunma mekanizması” şeklinde ortaya çıktığını ifade eden bir dil benimsemiştir.

Mehmet Akif Ersoy (1873-1936)

Eserleri ve fikirleriyle kendinden sonraki nesil üzerinde büyük etkiler bırakan muhafazakâr İslamcı yazarlardan Mehmed Akif Ersoy (1873-1936), Tanzimat dönemi sonrası, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yazdığı yazı ve şiirleriyle, Batı, İslam ve İslamcılık hakkındaki fikirlerini ifade etmiştir. “Şark-Garb (Doğu-Batı)” hakkındaki yanlış algılara sıklıkla yer veren M. Akif Ersoy, Müslümanlara yönelik eleştirilerine ve Müslüman nüfusun fazla olduğu ülkelerin neden geri kaldığını irdelemektedir. Gerçek muhafazakârlığın ve gerçek İslam'ın nasıl olması gerektiğini “Batı” üzerinden anlatır. Eserlerinde Doğu-Batı zıtlığına sıklıkla başvurmuştur. M. Akif Ersoy, “Müslüman Doğu” olarak cisimleştirdiği “biz” kavramını, “öteki” olarak “Müslüman olmayan Batı” karşısında konumlandırmıştır. Ona göre İslam'a en büyük tehdit “Batılılaşmanın” din karşıtlığı şeklinde sunulmasıdır. 1913'te yazdığı bir şiir şöyledir:

Hele i'lânı zamânın da şu mel'un harbin,

«Bize efkâr-ı umûmiyyesi lâzım Garb'in;

O da Allâh'ı bırakmakla olur» herzesini,

Halka îman gibi telkîn ile, dînin sesini

Susturan aptalın idrâkine bol bol tükürün!... (Ersoy, 2014: 162).

M. Akif Ersoy, savaş döneminde Batı'nın genel fikriyatına ihtiyaç olduğu ve bunun da Allah'ı bırakmakla olacağı yönündeki algıya tepki göstermekte, İslam'ın Batı'nın karşıtı, zıddı, “ötekisi” olarak gösterilmesine karşı çıkmaktadır. Batılılaşmak ve ilerlemek için dinden kurtulmak gerektiğini düşünenlere karşı sert eleştirileri bulunmaktadır. Çağdaş İslam düşüncesinin ilk kurucuları arasında değerlendirilen Mısırlı düşünür Muhammed Abduh (1849-1905), İslam'ın masum olduğunu, yozlaşmış olanın ise Müslümanlar olduğunu, İslam'ın parlak dönemlerinden örnekler vererek anlatır (Shayegan, 1991: 161). O, İslam'ın tersten giyilmiş bir elbise olarak tasvir etmektedir. Benzer bakış açısına sahip

olan M. Akif Ersoy de Abduh gibi, Batı'nın İslam dinine uygun olmayan taraflarından uzaklaşmayı, bilim ve teknolojisini almayı savunmaktadır

Sade Garb'ın, yalnız ilmine dönsün yüzünüz.

O çocuklarla beraber, gece gündüz, didinin;

Giden üç yüz senelik ilmi sık elden edinin.

Fen diyarında sızan namütenahi pınarı (Ersoy, 2014: 373).

Batı'nın sadece ilminin alınması ve bunun için gece gündüz çalışılması gerektiğini söyleyen M. Akif Ersoy, Batı'yı fen diyarı olarak görmektedir. Ayrıca Batı'nın sanatının alınmasını yaşamak için zaruret olarak görmekte, sanatın ve ilmin milliyeti olmadığını söylemektedir.

Alınız ilmimi Garb'ın, alınız San'atını;

Veriniz hem de mesainize son süratini.

Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız;

Çünkü milliyeti yok san'atin, ilmin; yalnız (Ersoy, 2014: 153).

Batı'nın sanatının ve ilminin alınması konusunda teşvik edici ve cesaretlendirici ifadeleri bulunan M. Akif Ersoy, sanat konusunda İslam'la ve milli benlikle örtüşmek kuralıyla kendini sınırlandırmaktadır. Batı'nın ilmimi alıp, ahlakını almayan gençleri şöyle övmektedir.

Ulema var ki: Huzûrunda bugün Garp eğilir.

Hele hayran kalır insan yetişen gençlere de:

Bunların birçoğu tahsîl eder İngiltere'de;

Sonra dindaşlarının rûhu olur, kalbi olur,

Çünkü azminden, ölüm çıksa, o dönmez, sokulur.

Öyle maymun gibi taklîde özenmek bilmez;

Hiss-i milliyyeti sağlamdır onun, eksilmez.

Garb'ın almışsa herif, ilmimi almış yalnız,

Bakıyorsun: Eli san'atli, fakat, tırnaksız!

Fuhsu yok, içkisi yok, himmeti yüksek, gözü tok (Ersoy, 2014: 138).

Ersoy, taklide özenenleri maymun gibi değerlendirdiği için milli kimliği sağlam gençlerin maymun gibi taklide özenmediğini kaydetmektedir. Ona göre, uzun tırnak, fuhuş ve içki, Müslüman olmanın karşısına konulduğu için Batı'nın bu tür özelliklerin Türk ve Müslüman gençler tarafından alınmamış olması, milli benliklerini koruduğu anlamına gelmektedir.

Said Halim Paşa'nın eserlerinde şiddetle tenkit edilen "taklitçilik", Mehmet Akif Eroy'un şiirlerde de sert eleştiri konusu olmuştur. Batı'nın taklit edilmesinin çözüm olarak gören aydınlara yönelik eleştirisini "Süleymaniye Kürsüsü'nde" isimli eserinde şöyle kaleme almıştır:

Mütefekkir geçinenler ne diyor siz de bakın:
«Medeniyette teâlîsi umûmen Şark'ın,
Yalnız bir yolu ta'kîb ederek kabildir;
Başka yollar da selâmet gözeten gâfildir.
Bakarak hangi zeminden yürümüş Avrupalı,
Aynı izden sağa, yâhud sola hiç sapmamalı.
Garb'ın efkârını mâl etmeli Şark'ın beyni;
Duygular çıkmalı hep aynı kalıptan; ya'ni:
İçtimâî, edebî, hâsılı her mes'elede,
Garb'ı taklîd edemezsek, ne desek beyhude
Bir de din kaydını kaldırmalı, zîrâ o belâ,
Bütün esbâb-ı terakkîmize engel hâlâ!» (Ersoy, 2014: 148)

Batı'nın örnek alınmasını savunan aydınlardan “mütefekkir geçinenler” diye bahsetmekte ve Batı'nın takip edilmesi gerektiği yönündeki fikirleri sert bir şekilde eleştirmektedir. Batı'nın sağa sola sapmadan dosdoğru takip edilmesi, Batı'nın fikirlerinin Doğu'nun beynine mal edilmesi ve her konuda Batı'nın birebir kopyalanması, ilerlemeye engel olarak dinin görülmesi ve kaldırılması yönünde düşünceleri olan kişilere tariz ve sitem yapmaktadır.

Celal Nuri (1882-1936)

Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi aydınlardan olan hukukçu, siyasetçi, gazeteci ve yazar Celal Nuri (İleri) (1882-1936), İctihad, Tanin, İkdâm, İleri, Atı gazetelerinde ve Le Courier d'Orient, Le Jeune Turc gibi Fransızca yayın kuruluşlarında tarih, din, hukuk, siyaset ve seyahat hakkında yazılar kaleme almıştır. II. Abdülhamit idaresine karşı olan Celal Nuri, Avrupa'ya karşı Osmanlı-İslam hukukunu savunmuş; eserlerinde Batı ve Rusya karşıtlığına karşın “ittihad-ı islam”ı desteklemiştir.

Celal Nuri “Hatemu'l Enbiya” isimli kitabında Avrupa'yı maddeperest, hastalıklı fikirlerin ve küfrün kaynağı olarak tasvir etmekte, “asabi ve karamsar, kederli ve ümitsiz, talihine küskün bir Avrupalı ile daima memnun Doğuluyu karşılaştırınız” (Nuri, 2016: 60) ifadeleriyle Doğu'nun manevi üstünlüğüne dikkat çekmektedir.

“Tabiatımıza işlenmiş olan fikri despotluktan, karalama ve ayıplamalardan vazgeçelim, İslam'ın nezihliğine dönelim. Bizans entrikalarından, Avrupa küfürlerinden, kıskanç hakaretlerden tiksindim.” (Ağaoğlu, 1972: 180) diyerek İslam ile küfür olarak gördüğü Avrupa arasında tezatlık oluşturan Celal Nuri, “öteki” olarak gördüğü Batı/Avrupa'yı din ve ahlak üzerinden eleştirmektedir.

İslam üzerinden geliştirdiği garbiyatçı söylemi bir savunma aracı olarak İslam'a yönelik karalama ve ayıplamalara karşı aklanma, nezihliğini ortaya çıkarma olarak görmektedir. Celal Nuri "Ale'l-Ahlakiyemiz" isimli kitabında yoğun ahlak vurgusu yapmakta, Avrupa'nın ağır bir ahlaki buhrandan geçmekte olduğunu ve ahlaksızlığın Avrupa'dan büyüdüğünü kaydetmektedir (Nuri, Hicri/1332-Miladi/1913/1914: 5). Ahlak vurgusunu kadın ve aile üzerinden yapan Celal Nuri, aile hayatı, kadın ve ahlak kavramlarını aynı başlıklar altında değerlendirmektedir. Ahmet Ağaoğlu'nun ahlakın cinsi münasebetle sınırlandırılması ve Batı'dan daha ahlaklı olduğumuza ilişkin eleştirilerinin tam karşısında yer alan Celal Nuri, ahlakı, eğitimin üstünde görmektedir:

"Ne kadar âli mektepler açar isek açalım, ne kadar tedris programlarımızı ıslah edersek edelim, terbiye-i umumiyyemizi bir tarık-ı salaha irca' etmez isek halimiz yamandır. Biz cehaletten değil, ahlaksızlıktan ölüyoruz. Bir millet cehaletten değil tertibatsızdan ölür. Aşağı yukarı tahsil görmüş, hatta alim olmuş ehl-i vatan var. Fakat bunlardan asla istifade edilmiyor. Çünkü bunların muvazene-i ahlakiyeleri daha tamam değildir" (Nuri, Hicri/1332-Miladi/1913-1914: 83-83).

Celal Nuri, okulların açılması, eğitim programlarının geliştirilmesinin genel terbiye ve ahlak olmadan hiçbir anlam ifade etmediğini söylemekte, ahlaksızlığı cehaletten daha tehlikeli görmektedir. Hatta "din gibi ahlak da memleketimizde asla münakaşası caiz olmayan mevaddandır" diyerek ahlakın, tıpkı din gibi sorgulanmaz olduğunu vurgulamaktadır (Nuri, Hicri/1332-Miladi/1913-1914:125). Bu cümleden hareketle, Celal Nuri'nin dogmatik olana itibar ettiği, din ve ahlak gibi olguları sorgulanmaz değerler olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu kavramlarla özdeşleştirdiği Doğu'ya üstünlük atfederken, bunların düşmanı olarak gördüğü Batı'yı ötekileştirmektedir.

Ahmet Mithat, Avrupa seyahatinde karşılaştığı ve kitaplarında Madam Gülnar mahlasıyla yer verdiği "kadın" kavramı üzerinden Batı'ya dişilik atfetmiş, karşısında yer alan Doğu'yu ise "erkek" olarak tanımlamıştır. Ahmet Mithat ve Celal Nuri'nin farklı bakış açıları üzerinden "Batı-Doğu" tezadını "dişi-erkek" üzerinden kavramsallaştırdıkları görülmektedir. Ahmet Mithat Batı'ya dişilik üzerinden bir cazibe katarken, Celal Nuri'nin dişilik üzerinden Batı'nın ahlaksızlığını vurguladığı görülmektedir. Bu bağlamda aşk ve sevdanın, Doğulu veya Müslüman değil Batılı kavramlar olduğunu şöyle ifade eder: "Aşk ve sevda şimdiki manasıyla Arabistan'da anlaşılamazdı. Sevda ancak Ortaçağ'dan sonra önem kazanmıştır ve bir Avrupa ürünüdür. Bununla birlikte adab-ı muaşeret vardı. Misafirperverlik, bir nevi incelik, geçmiştekilerle övünmek gibi birtakım meziyetler cidden Araba özgüdür" (Nuri, 2016: 40).

Aşk ve sevdanın Ortaçağ'a ve Avrupa'ya özgü olduğunu düşünen Celal Nuri, bunun karşısına Arap ve Müslümanlıkla özdeşleştirdiği misafirperverlik ve adab-ı muaşeret gibi vasıfları koymaktadır. Batı'nın maddi tahakküm ve sömürgecilikle başlayan şarkiyatçı bakış açısının zamanla dünyada bilişsel (cognitive) hakimiyet kurma şekline dönüştüğünü savunan Carter V. Findley, bilişsel hakimiyetin

alanının sadece sömürge coğrafyası olan Doğu değil, seçkin Avrupalı erkeğin din, dil, ırk, cinsiyet, sınıf gibi yerli ve yabancı tüm “öteki”leri olduğunu söyler ve bilişsel kontrolün yolunun “ötekici” (alteritism) bir söylem olduğunu savunur. Celal Nuri ise bu bakış açısını garbiyatçı söylem üzerinden geliştirdiği bir dille maddi ve bilişselden ziyade ahlaki hakimiyet üzerinden tesis etmeye çalışmaktadır.

Eşref Edip Fergan (1882-1971)

İmparatorluğun son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yılları İslamcı muhafazakâr yazarlarından olan Eşref Edip Fergan (1882-1971), 20.yüzyılın başından itibaren çeşitli gazete ve dergilerde yazdığı yazılarla “ittihad-ı İslam” ideolojisinin savunuculuğunu yapmıştır. Batı’da yetişen ve Batı’yı savunan aydın ve bürokratlara karşı oldukça eleştiren bir dil kullanan Eşref Edip Fergan, “Garpcılık/Baticılık” karşısına İslam birliğini koymuştur. Onun için “öteki” olan ve mücadele edilmesi gereken Batı, tüm İslam dışı unsurlardan ziyade İslam’a zarar verdiğini düşündüğü tüm nesnelere kapsamaktadır. Ancak temel hedefinin Batı kaynaklı fikir ve eylemler olduğu muhakkaktır. Bunu “Dinde Reformcular” risalesinde şu şekilde dile getirir: “Malumdur ki öteden beri Müslümanlığa karşı dış bileyen, onu yere sermek isteyen üç büyük ejder vardır: Biri Misyonerlik, diğerleri de Siyonizm, Masonluktur. Şimdi bunlara bir de Komünistlik inzimam etti” (Edip, 1959: 3).

Garbiyatçılığın, şarkiyatçılık gibi maddi tahakküm kurmadan ziyade ahlaki üstünlük oluşturma ve karşı savunma üzerinden ontolojik zemin oluşturduğunu düşündüğümüzde, Eşref Edip Fergan’ın geliştirdiği dil şarkiyatçılığa karşı savunma geliştirme şeklinde kurgulanmaktadır.

“Batılılaşma”, “yenileşme”, modernleşme” gibi olguları “asrîleşme” ve “garplılaşma” şeklinde ifade eden Eşref Edip, bunun başlangıç noktası olarak gördüğü Tanzimat’a ve Tanzimat sonrasında gelişen yenilik faaliyetlerine karşı benimsediği sert tutumunun sebebi, İslam dinine zarar verdiğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Sırasıyla Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet’in getirilerini, İslam dinine verdikleri zararlar üzerinden eleştirdiği Kara Kitap’ın “Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesata Nasıl Saldırdılar?” başlıklı yazısında:

Milleti Nasıl Aldattılar?

Memleketi Nasıl Yıkıldılar?

Milletin Mukaddesatını Nasıl Çiğnediler?

Tanzimat dediler; memleketin temel bünyesini, temel nizamını tahrip ettiler.

Islahat dediler; baştan aşağı bütün milli düzeni ifsad ettiler (bozdular karıştırdılar).

Meşrutiyet dediler; istibdat (baskı, despotizm) çetesi kurdular.

Laiklik dediler; din ve vicdan hürriyetini en ağır zincirlerle bağladılar.

Demokrasi dediler; en koyu diktatörlük idaresi tatbik ettiler.

Medeniyet dediler; vahşet ve rezalet getirdiler.

Bütün bu bozguncu hareketin neticesi ne oldu? O meydanda; Tanzimatçıların Frenkleştirme (Batılılaştırma) hareketi, Müslüman Türk milletinin hükümranlığını sarstı; içtimai (sosyal) hayatını bozdu; Müslüman Türk heyet-i içtimaiyesini (toplumunu) Hristiyan heyet-i içtimaiyesinin tesir ve nüfuzu altına soktu, devleti iflasa sürükledi, zayıf düşürdü (Edip, 2013: 42)

Tanzimat ve Batılılaşmayı İslam dinini ve Türklerin hükümranlığını zayıflattığı için eleştiren Eşref Edip Fergan'ın "Türklük" tanımı, İslam'la bütünleşen bir millet olarak kurgulanmıştır. Nitekim Batı karşıtlığı üzerinden yükselen garbiyatçılığı, İslam'ı ve Müslümanları ziyana uğratan etmenler üzerinden tahkim etmektedir. Bu itibarla Ian Buruma ve Avishai Margality'in dinsel ve laik garbiyatçılık ayrımında Eşref Edip dinsel garbiyatçılık kategorisinin tam ortasında yer almaktadır. Nitekim dinsel garbiyatçılığı, "mutlak kötülükle yapılan kutsal bir savaş" şeklinde tanımlamaktadırlar (Buruma ve Margality, 2009: 81).

Eşref Edip, Tanzimat hareketini dinden uzaklaşmanın başlangıcı olarak görmekte ve bu düşüncesini Fransız diplomat Engelhardt'ın yazdığı "Tanzimat ve Türkiye" kitabındaki ifadelerle açıklamaktadır:

Tanzimat hareketi İslam'dan uzaklaşmaktan başka bir şey midir? Fransa sefirlerinden Angelhard (Türkiye ve Tanzimat) adlı eserinin mukaddimesinde ve 434. Sayfasında bu hakikati gayet açık olarak söylüyor:

Tanzimat'tan maksadı umumi diyor, İslam heyeti içtimaiyyesinin Hristiyan heyeti içtimaiyyesine yaklaştırmaktır. Bunu temin için de ortadaki maniyayı (yani dini, İslam dinini) ya büsbütün izale etmek yahut tahfif ve tesviye yahut akaidi esasiyeyi serbestçe tefsir etmek suretiyle yavaş yavaş tahdidat ve takyidatı diniyeden kurtarmak icab ederdi... (Edip, 1959: 12).

Batılılaşmayı İslam'dan uzaklaşma olarak gören Eşref Edip, Batı'nın asıl hedefinin bilinçli ve kasıtlı olarak Müslümanları İslam'dan uzaklaştırmak ve Hristiyanlığa yakınlaştırmak olduğunu ifade etmektedir. Nitekim devletin veya milletin bekasından ziyade İslam'ın ve Müslümanların bekasını düşündüğü anlaşılmaktadır. Eşref Edip Fergan, gelenekte/bizde konumlanıp, ötekine/modernleşmeye dair toplumsal/tarihsel gerçekliklerden kopuk distopik bir tarihyazımı inşa eder. (Reyhan ve Aksoy, 336-337.)

Sonuç

Farklı ideolojiler açısından incelediğimiz Tanzimat ve Batılılaşma yorumlarında görüleceği üzere Batı'ya üstünlük kurma çabası manevi değerler üzerinden kurgulanmıştır. Maddi açıdan Batı'nın alt edilemeyeceğinin farkında olan düşünürlerin çoğu, Doğu'nun manevi değerlerine, Osmanlı Devleti'nin şanlı geçmişine ve tarihi değerlerine vurgu yapmıştır. Batı'ya karşı ahlaki üstünlük söylemi, garbiyatçılığın en belirgin yöntemidir.

Batı'nın köksüz, gavur, küfür, maddeperest, sömürgeci, ahlaksız, açgözlü, bencil, bireyci, kibirli, sapkın, soğuk, ruhsuz, pragmatist vb. kavramlarla ötekileştirilmesi ve taklidin sert bir şekilde tenkidi Batı'ya ahlaki üstünlük kurma ve Batılılaşmaya direnme çabasını ürünüdür. Nitekim bu çaba, Batı'ya atfedilen "öteki"lik üzerinden yapıldığı için "Doğu"nun ve/veya Müslüman Türkün meşruluğu, üstünlüğü ve haklılığına vurgu yapar. Tarihyazımında buna verilecek en iyi örnek Batı için kullanılan "kafir", "gavur" kavramları ile Müslüman olmayan tüm tebaa için din ve mezhep ayrımı yapılmadan kullanılan "gayrimüslim" kavramlarıdır. Bu kavramlar pejoratif bir amaçla kullanılmaları dahi "ben"i tanımlamak için "öteki"ne atfedilen bütüncül bakış açısının ürünü olup, farklılıkları göz ardı etmektedirler. Hem bireysel hem de devlet politikası açısından İngiliz ve Fransız'ın aynı düşülmesi mümkün değildir; ancak gavur veya kafir tanımlamasıyla etiketlendiğinde her iki unsur aynı gösterilmektedir. Tarihyazımında benzer şekilde kullanılan çok sayıda kavram "ben"in tahkimine katkı sağladığı için "öteki"ne atfedilmektedir.

Bu makalede, Batılılaşmaya yönelik eleştirel tavırlarına yer verilen yazarların ve Tanzimat döneminin tüm yönleriyle analizine çalışılmamış, Batı veya modernite düşmanlıkları ispatına girilmemiştir. Her biri ayrı bir makale konusu olabilecek engin düşünce yapısına sahip yazarların Batılılaşmaya yönelik tenkitlerinden örnekler oluşturarak garbiyatçı söylemlerle girilen Batı/Batılılaşma karşıtı kimlik inşasına ve tarihyazımının araçsallaştırılmasına katkıları üzerinde durulmuştur.

Tanzimat döneminden itibaren garbiyatçılık, tarihyazımında Batılılaşma karşıtlığını milli ve manevi değerlerin korunması için zorunluluk olarak görerek kendine meşruiyet kazandırmaktadır. Ayrıca Tanzimat dönemiyle birlikte Batı'dan yapılan tercümelemlerle birlikte şarkiyatçıların Doğu'ya bakışları öğrenilmiş ve şarkiyatçılara karşı öz savunma yapma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Garbiyatçılığın en önemli meşruiyet kaynaklarından biri de şarkiyatçıların tavır ve tutumları olmuştur. Tarihyazımında kullanılan dil, olayın anlaşılacak istendiği şekilde kurgulanmasına müsaittir. Tanzimat ve Batılılaşma/modernleşme olguları ideolojik temeller çerçevesinde farklı anlatımlarla tarihyazımına girmiştir. Olay ve olguların algılanışında, tarihyazımında kullanılan metot ve terminolojinin ciddi anlamda belirleyici bir gücünün olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Ağaoğlu, A. (1972). *Üç Medeniyet*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Akçura, Y. (2001). *Yeni Türk Devleti'nin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Almond, I. (2013). *Yeni Oryantalistler*. Bahar Çetiner ve Talha Can İşsevenler (Çev.). İstanbul: Pinhan.
- Arlı, A. (2004). *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin*. İstanbul: Küre.
- Baudrillard, J. (2010). *Kötülüğün Şeffaflığı*. Işık Ergüden (Çev.), İstanbul: Ayrıntı.
- Berkes, N. (2015/2018). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Bulut, Y. (2007). *Oryantalizm*. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 33. s. 428-437.
- Buruma, I ve Margalithy, A. (2009). *Garbiyatçılık*. Güven Turan (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi.
- Canetti, E. (1998). *Kitle ve İktidar*. Gülşat Aygen (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Çelik, H. (1993). *Ali Suavi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Engelhardt, E.P. (2017). *Tanzimat ve Türkiye*. Erol Kılınç (Editör), İstanbul: Ötüken.
- Ersoy, M. A. (2014). *Safahat*. Ertuğrul Düzdağ (Editör). İstanbul: Bağcılar Belediyesi.
- Findley, C. V. (1999). *Ahmed Midhat Efendi Avrupa'da*. Ayşen Anadol (Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Frangoudaki, A. (1998). *Tarih Ders Kitaplarında Ulusal "Ben" ve Ulusal "Öteki"*. A. Berktaş ve H.C. Tuncer (Editörler). Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu 2. Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt. s. 96-105.
- Gökalp, Z. (1980). *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. Cemil Meriç (Çev.). İstanbul: Sebil.
- Güvenç, B. (1998). *Tarihi Perspektifte Kimlik Sorunu Özdeşimlerini Belirleyen Bazı Etkenler*. A. Berktaş ve H.C. Tuncer (Editörler), Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu 2.Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt. s.23-30.
- Halim Paşa, S. (1979). *Buhranlarımız*. Ertuğrul Düzdağ (Editör). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Hanefi, H. (1997). *Değişim Sürecinde İslam*. İlhami Güler (Çev.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hanefi, H. (2007). *Oryantalizmden Oksidentalizme*. Hakan Çopur (Çev.). Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu, (9-10 Aralık 2006), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü.

- İnalcık, H. (2018/2006). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu". *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu (Editörler). İstanbul: Türkiye İş Bankası, s. 89-110.
- İnalcık, H. (2018/2006). "Tanzimat Nedir?". *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu (Editörler). İstanbul: Türkiye İş Bankası, s. 29-56.
- Kara, İ. (2014). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi-2*. İstanbul: Dergâh.
- Kara, İ. (2014). *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh.
- Mardin, Ş (2017/1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (Çev.). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2008/1983). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim.
- Mithat Efendi, A. (2011). *Jön Türk*. Hazırlayan: Mustafa Karataş. İstanbul: Turna.
- Nuri, C. (2016). *Hametu'l Embiya*, Sadeleştiren: Fatma Betül Köse. İstanbul: Endülüs.
- Nuri, C. (Hicri/1332- Miladi/1913/1914:). *Ale'l Ahlakiyemiz*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi.
- Okay, M.O. (1989). "Ahmed Midhat Efendi (1844-1912)". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 2, s. 100-103.
- Özön, M. N. (1997). *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Reyhan, C. (2014). "Sunuş". *Memleket Dergis*. Cilt: 9, Sayı: 22, Temmuz 2014, s. V-VII.
- Reyhan, C ve Aksoy, C. (2019). *Osmanlı-Türk Garbiyatçı Tarihyazımının Söylemi Üzerine Bir İçerik Analizi, Tarihyazımı- Journal of Historiography*. Kış 2019, 1(2), s. 191-229.
- Reyhan, C. ve Aksoy, C (2020), "Osmanlı-Türk Tarihyazımında Garbiyatçı Yaklaşım". *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler*, (Ed. Ahmet Şimşek). İstanbul: Yeni İnsan. s. 311-341.
- Said, W. E. (2018/1995). *Entelektüel*. Tuncay Birkan (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Said, W.E. (1998). *Oryantalizm*. Nezih Uzel (Çev.). Dördüncü Baskı, İstanbul: İrfan.
- Saygın, A. (2015). *20.Yüzyıl Türk Düşüncesinde Garbiyatçılık (Oksidentalizm) Üzerine Bir İnceleme*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Shayegan, D. (1991). *Yaralı Bilinç, Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*. Haldun Bayri (Çev.). İstanbul: Metis.
- Subaşı, N. (2003). *Öteki Türkiye'de Din ve Modernleşme*. İstanbul: Vadi.

- Tekeli, İ. (1998). “Tarih Yazıcılığı ve Öteki Kavramı Üzerine Düşünceler”. Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu 2.Uluslararası Tarih Kongresi. A. Berktaş ve H.C. Tuncer (Editörler). 8-10 Haziran 1995. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt. s. 1-7.
- Tosh, J. (2008). *Tarihin Peşinde*. (Çev. Özden Arıkan). İstanbul: Tarih Vakfı.
- Turner, B. S. (2003/2002). *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, İbrahim Kapaklıkaya (Çev.). İstanbul: Anka.
- Turner, S.B. (1984). *Marks ve Oryantalizmin Sonu*. Çağatay Keskinok (Çev.). İstanbul: Kaynak.
- Uçman, A. (1989). *Ali Suavi (1839-1878)*. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 2, s.445-448.
- Ülken, H. Z. (1992/1966). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken.
- Ülken, H. Z. (1999). “Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri”. *Tanzimat*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, Cilt.2. s. 757-775.
- Veyne, P. (2014). *Tarih Nasıl Yazılır?* Nihan Özyıldırım (Çev.), İstanbul: Metis.
- Walia, S. (2004). *Edward Said ve Tarih Yazımı*. Gürol Koca (Çev.). İstanbul: Everest.
- Yinanç, M. H. (1991). “Tanzimat’tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”. *Tanzimat’ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*. 25-27 Aralık 1989. Ankara: Kültür Bakanlığı, s. 573-582.

Türkiye’de “Köy Enstitüleri” Konusunda Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Nicelik ve Nitelik Yönleriyle Değerlendirilmesi II (2010-2015)

Nurgün KOÇ*

orcid/0000-0001-9064-0789

Öz: Köy Enstitüleri erken Cumhuriyet döneminin, kırsal kesimde yaşayan vatandaşların eğitim yoluyla kalkındırılmasına yönelik özgün kurumlarıdır. Bu kurumlar kuruluş aşamasından günümüze değin eğitim, köy-köycülük, ekonomik ve sosyal kalkınma ve Cumhuriyet’in getirdiği yeni siyasal yapılanmanın kırsal kesime ulaştırılması yönleriyle ilgi çekmeye devam etmektedir. Köy Enstitüleri ile ilgili özellikle mezun olanlar tarafından pek çok yayın yapılmıştır. Akademik anlamda Türkiye’deki Köy Enstitüleri ilk kez yabancı bir araştırmacı, Fay Kirby tarafından 1962 yılında Columbia Üniversitesinde Doktora tezi olarak incelenmiştir. Türk akademisinin lisansüstü seviyede konuyu ele alması ise tespit edebildiğimiz kadarıyla 1977 yılında Hüseyin Akyüz tarafından hazırlanan Doktora tezi ile olmuştur. Uzun süre Köy Enstitüleri ile ilgili akademik çalışmalara çok rastlanmazken bu çalışmaların 2000’li yılların başından itibaren artmaya başladığı, özellikle 2010 yılından itibaren de önemli bir ivme kazandığı görülmektedir. Köy Enstitüleri’ni Doktora seviyesinde inceleyen bir akademisyen olarak nicelik yönüyle önemli bir artış kaydetmiş olan Enstitüler ile ilgili tezlerin nitelik özelliklerinin de ortaya konması; popüler bir konu olan ve genel olarak ideolojik yaklaşım sergilenen Köy Enstitüleri’nin, ele alınan tezlerde de benzer popüler ve ideolojik yaklaşımın bir aracı haline gelip gelmediklerinin irdelenmesi, araştırmanın temel amaçlarını oluşturmuştur. Tespit edilen 104 civarındaki tezin makale formatındaki bir yayında tek seferde ele alınması mümkün olmadığından başlangıçtan 2010 yılına kadar lisansüstü seviyede gerçekleştirilen akademik çalışmalara yönelik inceleme aynı dergide yayınlanmıştır. Burada aynı çalışmanın devamı olarak 2010 ile 2015 yılları arasındaki lisansüstü seviyede hazırlanan tezler nicelik ve nitelik yönüyle değerlendirilmiştir. Bu çalışma Etik Kurul Onayı alınmasını gerektiren bir çalışma değildir.

Anahtar Kelimeler: Köy Enstitüleri, Doktora Tezi, Yüksek Lisans Tezi, Araştırma Etiği, Eğitim Tarihi

* Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanı; Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD Başkanı, nurgunkoc@karabuk.edu.tr

Evaluation of the Postgraduate Thesis of Concerning “Village Institutes” Made in Turkey of Quantity and Quality Aspects II (2010-2015)

Abstract: Village Institutes are the original institutions of the early Republican period for the development of rural citizens through education. These institutions continue to attract attention from the establishment stage to the present day in terms of education, village-villageism, economic and social development and the delivery of the new political structure brought by the Republic to the rural areas. Many publications have been made about Village Institutes, especially by graduates. In academic terms, Village Institutes in Turkey were first studied by a foreign researcher, Fay Kirby, in 1962 as a PhD thesis at Columbia University. As far as we can determine, the Turkish academy's handling of the subject at the graduate level was with the PhD thesis prepared by Hüseyin Akyüz in 1977. While there were not many academic studies on Village Institutes for a long time, it is seen that these studies started to increase from the beginning of the 2000s and gained a significant momentum especially from 2010 on. As an academician who studies Village Institutes at the doctoral level, revealing the qualitative characteristics of the theses related to the Institutes, which has achieved a significant increase in terms of quantity; The main aims of the research are to examine whether the Village Institutes, which is a popular subject and generally exhibited an ideological approach, have become a tool of a similar popular and ideological approach in the theses discussed. Since it is not possible to deal with around 104 theses in an article format at once, academic studies carried out at the graduate level from the beginning until 2010 were published in the same journal. Here, as a continuation of the same study, the theses prepared at the graduate level between 2010-2015 were evaluated in terms of quantity and quality.

Keywords: Village Institutes, Doctoral Thesis, Master Thesis, Research Ethics, History of Education

Extended Summary

Purpose

It can be said that "Village Institutes" is one of the most popular subjects in Turkish society, both among intellectuals and in academia. Village Institutes; They are unique educational institutions based on an intellectual preparation process of about forty years before 1936, when the trial process was started in Turkey, with examples in countries such as Germany, the USA, and Bulgaria in the world, aimed at solving the education and development problems of the rural areas of the modern Republic. . At first, attempts were made in the education of

peasants, initiated by Mustafa Kemal Atatürk, and it was found successful and was put into practice with the Law enacted in 1940. Village Institutes, numbering 21 across the country, were transformed into Primary Teachers Schools with another law enacted in 1954. Since Village Institutes are not only an educational institution and have directly or indirectly affected large layers of society with their social, economic and political aspects, their reflections have continued until today. Books, magazines, etc., by the graduates of the Village Institute. In addition, scientific researches, master's and doctoral theses have been prepared on the subject.

Recently, a significant increase has been observed in the number of postgraduate theses, especially on Village Institutes in Universities. Although this increase seems to be important, some of the problems such as method problems in some theses, not applying to the literature properly, and not dealing with the subject in an objective way have attracted attention.

In this study, firstly, it is aimed to reveal whether the postgraduate studies on Village Institutes create original value or not. Since there are many (more than 100) theses, the study has turned into a series of articles due to technical problems such as page limitation.

Methods

It must be remembered that every method has its strengths and weaknesses. (Szyjka, 2012: 114). Postgraduate theses determined from 2010 to 2016 are discussed. The obtained data were subjected to content analysis. Content analysis is one of the most frequently used methods among qualitative data analysis types. Content analysis is a method mainly used in analyzing written and visual data.

Results and Discussion

Between 2010 and 2015, a total of 21 postgraduate theses, 4 of which were doctoral dissertations, were prepared on the subject of Village Institutes. All of these theses are open to access.

Numerical data show that academic interest in Village Institutes continues to increase. On the other hand, it has been determined that the required sensitivity is mostly not shown in terms of accessing the basic sources, applying to the doctoral theses prepared previously on the subject of Village Institutes, ensuring the harmony between the subject title and the content, and acting objectively. When we look at the situation of referencing Fay Kirby, it is seen that references are mostly made, and even other doctoral theses are not referenced, and more than one edition of Kirby's work is cited. Kirby's work is extremely

important as it is the first PhD thesis on Village Institutes in Turkey. Not giving the same value to other doctoral theses is a methodology error in its simplest aspect. This situation emerges as the Turkish academy embracing the work of any foreign researcher, while Turkish universities do not value the work of Turkish researchers; continues to reflect on its complex reflection.

Another problem encountered in theses is the incompatibility between the title and the content. It was observed that the focus of the subject was mostly moved away from the chosen topic. This has revealed studies that are similar to each other and far from contributing to the literature. On the other hand, it has been determined that there is little sensitivity in displaying an objective approach, which damages the reliability of the studies. Since all these processes are carried out under the control of a consultant and a jury, their responsibilities in the works that have emerged should not be ignored.

Giriş

Bilimsel çalışmalar bilinmezi bilinir kılmak, sorunlara çözüm üretmek, sosyal ve kültürel unsurları tanımlayıp açıklamaya yönelik amaçlarla yapılır. Sonuçlarının toplum faydasına kullanımı ve çalışmaların sürekliliği esastır (Uçak ve Birinci, 2008: 188) ve toplumların gelişmesinde sosyal bilimlerin etkisini görmezden gelmek mümkün değildir.

Üniversitelerin yüksek öğretim kurumları olarak bilimsel bilgi üretme ve bunu yayma, toplumsal gelişme, ekonomik büyüme gibi süreçlerdeki etkileri son derece önemlidir. Üniversitelerde bireylerin meslek edinme ve toplumsal yaşama hazırlanma faaliyetleri ön lisans, lisans ve lisansüstü eğitim seviyelerindeki birimleri aracılığıyla gerçekleşmektedir. Özellikle lisansüstü seviyede eğitim veren kurumların bilimsel araştırmaların yürütülmesindeki ve bunun topluma yansımalarına yönelik katkıları yadsınamaz. Bu çerçevede yürütülen bilimsel çalışmalar Yüksek Lisans Eğitim Öğretim Yönetmeliğinde Yüksek Lisans tezi ve Doktora tezi olarak adlandırılmıştır. (Erkul ve Kanten, 2019, 30)

Ülkemizde sosyal bilimler ve üniversitelerin bugünkü konumu ele alındığında objektif bilgi üretme konusunda iç açıcı bir durum olmadığı söylenebilir. Bunda pek çok sebep varsa da sosyal bilimcilerin alana bilimsel katkı sunmada kısır yaklaşım içinde olmaları son derece önemlidir. (Torlak, 2006: 59)

Özellikle son dönemlerde sadece akademide değil sanatta da yaygın bir şekilde karşılaşılan intihal/ plajiarizm¹, hukuki birtakım düzenlemeler yapılmış olsa da önü alnamayan ciddi bir sorun olarak durmaktadır.

“Bilimsel araştırmaların doğasında süreklilik ve daha önce yapılan araştırmalardan haberdar olunması gereği vardır. Her bilimsel araştırma daha önce yapılmış araştırmalar üzerine geliştirilir. Yapılan çalışmaların yayın içinde aktarımında bazı kurallara uyulması, yararlanılan kaynakların yine belirli kurallara göre belirtilmesi esastır. Bilimsel araştırma yapma ve araştırma sonuçlarını yayma aşamasında bilerek veya bilmeden yapılan hatalar araştırmanın güvenilirliğini zedelediği gibi ilgili bilim dalına da zarar vermektedir. Bilimsel iletişim sürecinde genelde ‘etik dışı’ olarak tanımlanan bu davranışlar içine ‘sahtecilik’, ‘intihal/aşırmacılık’, ‘uydurmacılık’ ve ‘yinelenen yayın yapma’ gibi istenmeyen uygulamalar girmektedir.” (Uçak ve Birinci, 2008: 188)

Türk toplumunda gerek aydınlar arasında gerekse akademide en çok ilgi gören konuların başında “Köy Enstitüleri”nin geldiği söylenebilir. Köy Enstitüleri; kurulan modern Cumhuriyet’in kırsal kesimin eğitim ve kalkınma sorununu bir arada çözmeye yönelik, dünyada daha önce Almanya, ABD, Bulgaristan gibi ölkelerde örnekleri olan, Türkiye’de deneme sürecinin başlatıldığı 1936’dan önce yaklaşık kırk yıllık bir fikri hazırlık sürecine dayanan, özgün eğitim kurumlarıdır. Mustafa Kemal Atatürk tarafından başlatılan köylünün eğitimi hamlesinde önce denemeler yapılmış, başarılı bulunarak 1940 yılında ıkarılan Kanunla hayata geçirilmiştir. Sayıları ölkede çapında 21’i bulan Köy Enstitüleri, 1954 yılında çıkarılan başka bir kanunla İlköğretmen Okullarına dönüştürölmüştür. Köy Enstitüleri sadece bir eğitim kurumu olmadığından ve sosyal, ekonomik, siyasal yönleriyle de toplumun geniş katmanlarını doğrudan ya da dolaylı yoldan etkilemiş olduğundan yansımaları da günümüze değin devam etmiştir. Köy Enstitüsü mezunları tarafından kitaplar, dergiler vb. yayımlanmış, ayrıca bilimsel araştırmalar yapılmış, Yüksek Lisans ve Doktora tezleri hazırlanmıştır.

Son zamanlarda özellikle Üniversitelerde Köy Enstitüleri hakkında hazırlanmış olan lisansüstü seviyedeki tezlerin sayısında ciddi bir artış gözlemlenmektedir. Bu artış önemli gibi gözükse de karşılaşılan bazı tezlerdeki gerek yöntem sorunları, gerek literatüre gereğince başvurulmaması, konunun objektif biçimde ele alınmaması gibi durumlar dikkat çekmiştir.

Üretilmiş bir akademik çalışmanın özgün değerinin bulunması gerekmektedir. (Fisher ve Anushko, 2012, akt. Öltay, Akyurt ve Öltay, 2021: 199)

¹ Plajiarizm: “Aşırma, aşırmacılık”; plajiarize: “alıntı eseri kendi imzasıyla yayımlamak, aşırmak”, Bkz., Redhouse, *Büyük elsözlüğü*, Redhouse Yayınevi, İstanbul 1994.

Bu incelemede öncelikle, Köy Enstitüleri konusunda hazırlanmış olan lisansüstü seviyedeki çalışmaların özgün değer yaratıp yaratmadıkları ortaya konmak istenmiştir. Çok sayıda (100'ü aşkın) tez ile karşılaşıldığından, sayfa sınırlaması gibi teknik problemler dolayısıyla çalışma, bir seri makaleye dönüşmüş durumdadır.

Yöntem

Bu makale 2020 yılında aynı dergide yayımlanan *“Türkiye’de ‘Köy Enstitüleri’ Konusunda Yapılmış Lisansüstü Tezlerin Nicelik ve Nitelik Yönleriyle Değerlendirilmesi (2010’a Kadar)”* makalesinin devamı niteliğindedir. Amaç, popüler bir konu olarak araştırmacıların da ilgisini çeken Köy Enstitüleri konusunda hazırlanmış olan lisansüstü tezlerin genel bir panoramasını ortaya koyabilmektir. Araştırmacıların birbirinden ne kadar etkilendiğini ya da bir diğerinden ne kadar haberdar olduğu belirlemek için Köy Enstitüleri konusundaki tezler içerik analizine tâbi tutulmuştur. Özellikle sayfa sayısı, kaynak sayısı gibi nicelik değerleri incelenerek temel kaynaklara ulaşıp ulaşılamadığı tespit edilmiştir. (Koç, 2020: 17-18) Nitel yöntemlerle elde edilen veriler sayesinde bazı analizler yapmak mümkünse de amaç sayılar yoluyla elde edilen sonuçlara ulaşmak değil, ilgili konuda *“betimsel ve gerçekçi bir resim sunmaktır.”* (Şimşek, 2009: 41) Bu çalışmadaki diğer bir amaç Köy Enstitüleri ile ilgili hazırlanmış lisansüstü tezler hakkında bilgi vermek olmayıp, tezlerin bilimsel kriterlere uygunluğu ve verilerin objektif biçimde değerlendirilip değerlendirilmediğini ortaya koyabilmektir.

Belirtildiği gibi 2010 yılına Köy Enstitüleri ile ilgili hazırlanmış olan lisansüstü tezler incelenmişti. Çalışmada aynı yöntem kullanılmıştır: YÖK Ulusal Tez Merkezi internet sitesinde yapılan taramada; Tarama terimi *“Köy Enstitüleri, Aranacak alan “Tez adı”, İzin durumu “Tümü”, Tez türü “Tümü”* işaretlendikten sonra karşılaşılan tezler değerlendirilmiştir. Daha geniş taramayla eğitim ve öğretim alanında konumuzun dışında çok sayıda tezle karşılaşıldığından böyle bir daraltma yöntemi seçilmiştir. Fakat bu taramanın da dışında kalabilecek tezler olabileceği düşüncesiyle tek tek Köy Enstitüleri’nin adı yazılmak suretiyle; örneğin *“Kızılçullu Köy Enstitüsü”* gibi, yeni taramalar da yapılmış ve 2010 yılından 2016 yılına kadar tespit edilmiş olan lisansüstü tezler ele alınmıştır. Elde edilen veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. *“İçerik analizi, nitel veri analiz türleri arasında en sık kullanılan yöntemlerden biridir. İçerik analizi ağırlıklı olarak yazılı ve görsel verilerin analiz edilmesinde kullanılan bir yöntemdir.”* (Silverman, 2001, akt. Özdemir, 2010: 335)

Tezler incelenirken nicelik yönünden sayfa sayısına, kullanılan kaynakçaya, temel kaynaklara ulaşıp ulaşılmadığına, önceki tezlerden özellikle lisansüstü seviyedeki en üst aşama olarak kabul edildiğinden Doktora tezlerine yer verilip verilmediğine dikkat edilmiştir. Doktora tezi daha sonra kitap olarak aynı adla ya da benzer bir adla yayınlanmışsa, tez ya da kitap fark etmeksizin esere

başvurulup vurulmadığına bakılmıştır. Tezlerin bazılarında konunun oldukça yüzeysel bir şekilde ve yetersiz kaynakça ile işlenmesi, üstelik elektronik erişime kısıtlı olması, bu yönde bir araştırmanın gerekliliğine yol açmıştır. Ancak Türkiye'deki Köy Enstitüleri konusunda hazırlanmış ilk tez olan Hüseyin Akyüz'ün "*Türk Eğitiminde Köy Enstitüleri Denemesi Üzerine Bir Araştırma*" adlı Doktora tezi, bu kriterin dışında bırakılmıştır. Çünkü Doktora tezine erişimin oldukça geç tarihlerde mümkün olduğu ihtimali buna yol açmıştır.² Makale hazırlığı sırasında ilgili tezin YÖK Ulusal Tez Merkezi sistemine dahil olma tarihinin 25 Şubat 2015 olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Bu da tahminimizi doğrular niteliktedir. Günümüzde Hüseyin Akyüz'ün Doktora tezine Ulusal Tez Merkezinde ulaşmak mümkünse de daktilo ile yazıldığı görülen tez okunabilir ve anlaşılır olmaktan uzak durumda olduğundan araştırmacıların Akyüz'ü referans göstermeleri dışlanmıştır. Diğer yandan Köy Enstitüleri denince akla ilk gelen isim olan Fay Kirby'nin³ tez çalışmalarındaki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca tespit edilen hatalar tez danışmanlarının ve jüri üyelerinin görev ve sorumluluğunu akla getirdiğinden incelenen tezlerin danışmanlarına da yer verilmiştir. Bilimsel araştırma raporu şeklinde de sınıflandırılan Yüksek lisans ve Doktora tezleri belirli kavramlara, kuramlara ve metodolojik temellere dayanan geçerli ve güvenilir araştırmalardır. Fakat alanın uzmanlarından oluşan jüri onayı ile kabul edilen bilimsel araştırmalar olmasına karşın tez çalışmalarının önemli bir bölümünde metodolojik hataların ve sorunların olduğu tespit edilmektedir. (Erkul ve Kanten, 2019, 30)

İncelenen tezler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

	YILI	YAZARI	ÜNİVERSİTE	KONUSU	TÜRÜ	SAYFA SAYISI	İZİN DURUMU
--	------	--------	------------	--------	------	--------------	-------------

² 2007 yılında ilgili konudaki tezimizi hazırlarken kısıtlı olanlar dahil olmak üzere YÖK Ulusal Tez Merkezinden tüm Doktora tezlerine ulaşmış fakat böyle bir çalışma ile karşılaşmamış idik. Bu yüzden diğer araştırmacıların da benzer bir durumla karşı karşıya kalmış olabilecekleri düşünülmüştür.

³ Köy Enstitüleri konusunda ilk akla gelen bilimsel çalışma Fay Kirby tarafından 1962 yılında Colombia Üniversitesinde "*The Village Institute Movement of Turkey: An Educational Mobilization for Social Change*" başlığıyla hazırlanan ve "*Türkiye'de Köy Enstitüleri*" olarak aynı yıl Türkçe'ye çevrilen Doktora tezi niteliğindeki çalışmadır. Kirby'nin bu çalışması 1951-54 yılları arasında Türkiye'de yaptığı araştırmalara dayalı olarak hazırlanmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Türk eğitim tarihini ve Cumhuriyet sonrası sosyal değişimi ele alan bu çalışmada Kirby Köy Enstitüleri'ni eleştirel bir anlayışla incelemek yerine enstitüleri şiddetle savunmuştur, Bkz., Nurgün Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, İstanbul 2013.

1.	2010	Neslihan Saka	Marmara Üniversitesi	Ekonomi	Yüksek Lisans	125	Erişilebilir
2.	2010	Gökhan Temel	Marmara Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	204	Erişilebilir
3.	2010	Kurtuluş Ertuğrul	Dumlupınar Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	158	Erişilebilir
4.	2010	Oya Tan	Akdeniz Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	194	Erişilebilir
5.	2010	Yudum Gökce	Muğla Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	177	Erişilebilir
6.	2010	Özgür Aktaş	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	143	Erişilebilir
7.	2010	Nazlı Karaman	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	250	Erişilebilir
8.	2010	Gökçe Küçüktamer	Selçuk Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	188	Erişilebilir
9.	2010	Fatma Çoban	Muğla Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	133	Erişilebilir
10.	2011	Emrah Polat	Marmara Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	143	Erişilebilir
11.	2011	Hatice Akar	Dokuz Eylül Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	77	Erişilebilir
12.	2011	Gülşah Eser	İstanbul Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Doktora	503	Erişilebilir
13.	2011	Ahmet Emre Ateş	İstanbul Üniversitesi	Siyasal Bilimler	Doktora	224	Erişilebilir
14.	2012	Mustafa Önder	Selçuk Üniversitesi	Türk İnkılap Tarihi	Yüksek Lisans	131	Erişilebilir
15.	2013	Emel Karaismailoğlu	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	208	Erişilebilir

16.	2013	Serkan Esen	Kilis 7 Aralık Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Yüksek Lisans	86	Erişilebilir
17.	2013	Birgül Yılmaz	Karadeniz Teknik Üniversitesi	Kamu Yönetimi	Yüksek Lisans	123	Erişilebilir
18.	2014	Çiğdem Birced	Boğaziçi Üniversitesi	Siyasal Bilimler	Yüksek Lisans	263	Erişilebilir
19.	2014	Esra Elif Nartok	Orta Doğu Teknik Üniversitesi	Siyasal Bilimler	Yüksek Lisans	224	Erişilebilir
20.	2015	Erhan Kanbolat	İstanbul Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Doktora	685	Erişilebilir
21.	2015	Burcu Demirkaya Güler	Maltepe Üniversitesi	Eğitim ve Öğretim	Doktora	308	Erişilebilir

Kronolojik Olarak Köy Enstitüleri ile İlgili Hazırlanmış Tezler; Bulgular ve Yorumları

(SAKA, 2010) Yrd. Doç. Dr. Esra Yüksel Acı danışmanlığında, Neslihan Saka tarafından “*Köy Enstitülerinin Türkiye'nin Kalkınma Sürecindeki Yeri*” başlıklı Yüksek Lisans tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bölümü İktisat Anabilim Dalında 2010 yılında tamamlanmıştır. 125 sayfadan oluşan tezde ortalama 87 kaynaktan yararlanılmıştır. Daha önce hazırlanmış olan Doktora tezlerinden sadece Ziyet Bahadır'a başvurulmuş; Hasan Erçelebi, Deniz Ilgaz, Nurgün Koç, Nuran Aytemur ve Ayfer Uz'a yer verilmemiştir. Fay Kirby'den yararlanılmıştır.

Ekonomi bilimi çerçevesinde, Köy Enstitüleri'nin Türkiye'nin ilgili dönemdeki kalkınmasına olan etkilerinin inceleneceği belirtilmişse de tezin içeriği açısından ekonomi disiplininin farklılığına dair yöntem ve saptamalara rastlanmamıştır. Daha çok eğitim ile ilgili bilgilerin tekrar edildiği görülmüştür. Kalkınma kısmında Enstitülerin sadece olumlu etkileri üzerinde durulmuş, objektivite yakalanamamıştır.

(TEMEL, 2010) Yrd. Doç. Dr. Mustafa Aksoy danışmanlığında Gökhan Temel tarafından “*1940- 1946 Döneminde Köy Enstitülerindeki Eğitim- Öğretim Uygulamaları ve Tarih Eğitimi*” başlıklı Yüksek Lisans tezi Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tarih Bölümü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi

Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Bilim Dalında 2010 yılında tamamlanmıştır. 204 sayfadan oluşan tezde ortalama 109 yazılı ve 7 sözlü kaynaktan yararlanılmıştır.

“Türk Kültür Tarihi İçinde Köy Enstitüleri” ile neredeyse aynı konular incelenmiş olmasına rağmen bu Doktora tezi de dahil olmak üzere daha önce hazırlanmış olan Doktora tezlerinden hiçbirine başvurulmamış sadece Deniz Ilgaz’ın bir çalışmasına yer verilmiştir. Fay Kirby’den yararlanıldığı görülmüştür.

(ERTUĞRUL, 2010) Kurtuluş Ertuğrul tarafından Doç. Dr. Abdullah İlğazi danışmanlığında “*TBMM'deki Yansımalarına Göre Köy Enstitüleri*” adlı Yüksek Lisans tezi Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalında 2010 yılında tamamlanmıştır. 158 sayfadan oluşan tezde ortalama 93 kaynaktan yararlanılmıştır.

Konu seçiminde TBMM tutanaklarının incelenmesinin merkeze oturtulması açısından özgün sayılabilecekse de konunun ele alınması yönüyle daha önce hazırlanmış olan pek çok Yüksek Lisans teziyle benzer şekilde; Köy Enstitüleri’ne giden yol, kuruldukları yerler, eğitim, öğretim programları vb. değinildiğinden tezin alana katkı sağlamadığı görülmüştür. Daha önce hazırlanmış olan Doktora tezlerine yer verilmemiş fakat Kirby’den yararlanılmıştır.

(TAN, 2010) Prof. Dr. Mualla Bilgin Aksu danışmanlığında, Oya Tan tarafından “*Köy Enstitülerinde Demokrasi Eğitimi ve Liderlik: Nitel Bir Araştırma*” başlıklı Yüksek Lisans tezi Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalında 2010 yılında tamamlanmıştır. 194 sayfadan oluşan tezde ortalama 74 kaynakçadan yararlanılmış, 12 Köy Enstitüsü mezununun ile mülakat yapılmıştır. Araştırmada konu ile ilgili Yüksek Lisans ve Doktora tezleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Referans olarak sadece Hasan Erçelebi’nin bir çalışmasına ve Kirby’e yer verildiği görülmüştür.

Tan tarafından “*Görüldüğü gibi enstitüleri, demokrasi ve liderlik boyutlarını bir arada ele alarak inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak söz konusu araştırmaların büyük bir bölümünde enstitülerdeki demokratik yaşam biçimine değinilmiş ve enstitülerden, Atatürk ilkelerini köye taşıma yolu ile köyün kalkınmasına öncülük edecek bireyler yetiştiren okullar olarak bahsedilmiştir.*” denilerek en azından önceki çalışmalardan haberdar olduğu ve eksik olan kısımların tamamlanacağı amacıyla yola çıkılmıştır. Fakat Yüksek Lisans seviyesindeki bu çalışmada farklı ve özgün bir yaklaşım tespit edilmemiştir.

(GÖKÇE, 2010) Yudum Gökçe tarafından Prof. Dr. Şule Aycan danışmanlığında “*Köy Enstitüleri ve Fen Eğitimi*” başlıklı Yüksek Lisans tezi Muğla Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Fen Bilgisi Öğretmenliği Bilim Dalında 2010 yılında tamamlanmıştır. 177 sayfadan oluşan tezde internet kaynakları da dahil olmak üzere ortalama 114 kaynağa başvurulmuştur. Daha önce hazırlanmış Doktora tezlerinden Bahadır, Koç ve Uz’a başvurulmuş; Erçelebi, Ilgaz, Aytemur’a yer verilmemiştir. Kirby’e başvurulmamıştır.

Asıl konu olan Köy Enstitüleri'nde Fen programlarına sadece (s.123-128) arasında değinilmiş, ardından (s.131 ile 154 arasında) günümüzdeki eğitim ile Köy Enstitüleri karşılaştırılmıştır. Tezdeki diğer kısımlar bilinenlerin tekrardan ibarettir. Bu yüzden özgün bir başlık seçilmesine rağmen içerik bununla doldurulamamıştır. Bununla birlikte, Köy Enstitüleri ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalara yer verilmiş olması dolayısıyla önemlidir.

(AKTAŞ, 2010) Özgür Aktaş, Yrd. Doç. Dr. Ülkü Varlık danışmanlığında *"Türkiye'de Ulus Devletin Oluşum Sürecinde Köy Enstitülerinin Rolü ve Etkisi"* başlıklı Yüksek Lisans tezini Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında 2010 yılında tamamlamıştır. 143 sayfadan oluşan tezde ortalama 73 kaynak kullanılmış, daha önce yapılmış olan Doktora tezlerine Kirby dahil, başvurulmadığı görülmüştür.

Tez incelendiğinde sayfa 100'lere kadar asıl konuya girilmediği, tezin asıl konusuna neredeyse toplam hacminin üçte biri kadar yer ayrıldığı ve mevcut bilgilerin zayıf bir kaynakça ile tekrar edildiği görülmüştür.

(KARAMAN, 2010) *"Köy Enstitüsü Mezunu Mahmut Makal, Fakir Baykurt ve Talip Apaydın'ın Romanlarında Köyde Eğitim Sorunu"* başlıklı Yüksek Lisans tezini Nazlı Karaman, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalında, Prof. Dr. Erdoğan Başar danışmanlığında, 2010 yılında tamamlamıştır.

250 sayfadan oluşan Yüksek Lisans tezinde 89 civarında kaynaktan yararlanılmıştır. Daha önce hazırlanmış olan Doktora tezlerinden sadece Erçelebi'ye yer verilmiş; Bahadır, Ilgaz, Aytemur, Koç ve Uz'a yer verilmemiştir. Kirby'e başvurulmuştur.

Sözü edilen üç yazarın köy sorunlarını yansıttıkları romanları seçilerek Köy Enstitüleri değerlendirmesi yapılmıştır. Ele alınan konunun İlköğretim Ana Bilim Dalı yerine Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalının konusu olduğu düşünülse de Karaman tarafından alana katkı sağlayan özgün bir çalışma gerçekleştirildiği görülmüştür.

(KÜÇÜKTAMER, 2010) Gökçe Küçüktamer tarafından Prof. Dr. Osman Akandere danışmanlığında *"Türkiye'de Yeni Bir Eğitim Modeli Olarak Köy Enstitüleri'ne Geçiş ve Konya'daki Uygulamaları"* başlıklı Yüksek Lisans tezi Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Bölümü İlköğretim Anabilim Dalı Sınıf Öğretmenliği Bilim Dalında 2010 yılında tamamlanmıştır. 188 sayfadan oluşan tezde 42 civarında kaynakçanın dışında çeşitli gazete ve dergilerden yararlanılmıştır. Tezin neredeyse yarısında belge, fotoğraf vb. görsellere yer verilmiştir.

Daha önce hazırlanmış Doktora tezlerinden Bahadır ve Koç'a yer verilmiş; Erçelebi, Ilgaz, Aytemur ve Uz'a başvurulmamıştır. Kirby'e başvurulmuştur. Fakat Kaynakçada gösterilmiş olmasına rağmen Bahadır ve Koç'tan metin içinde referans verilmediği tespit edilmiştir. İvriz Köy Enstitüsü mezunlarının isim, diploma vb. bilgilerine ulaşılması açısından önemlidir.

(ÇOBAN, 2010) “*Köy Enstitüsü Mezunu Öğretmenlerin Köy Enstitüsündeki Öğretmen Algıları ve Sınıf Yönetimi Anlayışı*” adlı Yüksek Lisans tezi Fatma Çoban tarafından Prof. Dr. Ahmet Duman danışmanlığında Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Bölümü Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi Bilim Dalında, 2010 yılında tamamlanmıştır.

133 sayfadan oluşan Yüksek Lisans tezinde 62 kaynaktan yararlanılmıştır. Özet kısmında 28 Köy Enstitüsü mezunu öğretmene sözlü kaynak olarak başvurulduğu bildirilmişse de Kaynakça kısmında gösterilmemiş, Görüşme Yapılan Köy Enstitüsü Mezunu Öğretmenler başlığı altında isim ve fotoğrafları paylaşılmıştır.

Doktora tezlerinden sadece Ziyet Bahadır’a yer verilmiş; Erçelebi, Ilgaz, Aytemur, Koç ve Uz’a başvurulmamıştır. Kirby’e yer verilmiştir. Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlerle yapılan görüşmeler sayesinde gerek Enstitülerdeki öğretmenlerin tutum ve davranışlarının gerekse işleyiş ile ilgili diğer bilgilerin aktarılması son derece önemlidir.

(POLAT, 2011) Emrah Polat, Doç. Dr. Ali Coşkun danışmanlığında “*Türkiye’de Eğitimin Sekülerleşmesi: Köy Enstitüleri Örneği*” başlıklı Yüksek Lisans tezini Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalında 2011 yılında tamamlamıştır. 143 sayfadan oluşan tezde ortalama 83 kaynak kullanılmıştır. Daha önceki Doktora tezlerinden Bahadır, Koç ve Erçelebi’den yararlanılmıştır. Kirby’e başvurulmuştur.

Tezde asıl konuya (s.121’den) itibaren geçildiği görülmektedir. Dünyevileşmeye Etkisi başlığı ortalama 3 sayfada ele alınmıştır. Önceki bölümler Köy Enstitüleri ile ilgili kuruluş tarihçesi, öğrenci seçimi, öğretmen kadrosu vb. bilinen literatür bilgisinin tekrarı şeklindedir. Yani tez başlığı ile uyum sağlanamamıştır. Yine de Yüksek Lisans tezi çerçevesinde gerek konuların işleniş gerekse bilimsel kurallara uygunluk, referans gösterme gibi konularda başarılı bir çalışma olarak gözükmemektedir.

(AKAR, 2011) Prof. Dr. Mustafa Yılman danışmanlığında Hatice Akar tarafından “*Türkiye’deki Köy Enstitülerinin Toplumsal Değişmede Yeri*” başlıklı Yüksek Lisans tezi Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Programları ve Öğretim Bilim Dalında, 2011 yılında tamamlanmıştır. 77 sayfadan oluşan tezde ortalama 39 kaynağa başvurulmuştur.

Daha önce hazırlanmış Doktora tezlerinden sadece Bahadır’a yer verilmiş, diğerlerine başvurulmamıştır. Kirby’in eserinin iki ayrı baskısına birden yer verilmiştir. İlgili Yayın ve Araştırmalar başlığı altında Erçelebi ve Koç’un Doktora çalışmalarından söz edilmiştir.

Zayıf kaynakçada Fay Kirby’nin kitabının iki ayrı baskısına yer verilirken diğer temel kaynaklara başvurulmaması önemli bir metodoloji sorunudur. Jüri

onayından geçmiş olan tezin son derece zayıf kaynakça ile literatüre hiçbir katkısı olmayan bir çalışma olduğu görülmüştür.

(ESER, 2011) Gülşah Eser, Yrd. Doç. Dr. Aynur Soydan Erdemir danışmanlığında *“Köy Enstitüleri’nde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü”* adlı Doktora tezini İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalında, 2011 yılında tamamlamıştır. 503 sayfadan oluşan tezde ortalama 123 telif eser (kitap, makale, tez), 214 civarında Gölköy Köy Enstitüsüne ait arşiv belgesi niteliğindeki belge ve 12 Gölköy Köy Enstitüsü mezunu ile röportaja yer verilmiştir.

Daha önce hazırlanmış Doktora tezlerinden Koç’a başvurulmuş, diğerlerine yer verilmemiştir. Kirby’e yer verilmiştir. Gölköy’e ait arşiv ve özgün doküman sayesinde Gölköy Köy Enstitüsü hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğu gibi, Enstitülerin özgün karakteri olan farklılıkların ortaya konmasını sağlaması açısından Doktora seviyesinde önemli bir çalışma gerçekleştirilmiştir.

(ATEŞ, 2011) Ahmet Emre Ateş, Doç. Dr. Levent Ürer danışmanlığında *“1940-1946 Yılları Arasında Türkiye’de Köylü Eğitimi: Ulus- devlet İnşasında Köy Enstitüleri’nin Yeri”* adlı Doktora tezini İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Siyaset Bilimi Bilim Dalında, 2011’de tamamlamıştır. 224 sayfadan oluşan Doktora tezinde 308 civarında kitap ve makale, 6 belge, 12 sözlü kaynaktan yararlanılmıştır.

Daha önce hazırlanmış Doktora tezlerinden Deniz Ilgaz ve Fay Kirby’ye yer verilmiş diğerlerine başvurulmamıştır. Yararlanılan kaynaklar açısından siyaset bilimi ile ilgili çoğu Fransızca esere yer verilmesiyle dikkat çekmektedir. Köy Enstitülerinin ulus-devlet inşasındaki yeri, seküler din ve romantik milliyetçilik yönleri vb. ele alınmıştır. Bu bağlamda Köy Enstitüleri tarihçesini ele almaktan kaçınmak mümkün olmayacağından bu yönü yetersiz kalmıştır denilebilir.

(ÖNDER, 2012) “Toplumsal Değişim Sürecinde Düziçi Köy Enstitüsü” başlıklı Yüksek Lisans tezini Mustafa Önder Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalında, Doç. Dr. Necmi Uyanık danışmanlığında, 2012 yılında tamamlamıştır.

131 sayfadan oluşan Yüksek Lisans tezinde 60 civarında yazılı, 5 sözlü kaynaktan yararlanılmıştır. Daha önce hazırlanmış Doktora tezlerinden Erçelebi, Bahadır, Ilgaz, Aytemur, Koç, Uz, Eser, Demirkaya Güler’den hiçbirine başvurulmamış; Kirby’e de yer verilmemiştir.

Köy Enstitüleri ve Düziçi Köy Enstitüsü ele alınırken eleştirel bir tutum takılmadığı, objektif olunamadığı tespit edilmiştir. Metin içinde çok kez subjektif bir dil kullanılmıştır.

(KARAIŞMAİLOĞLU, 2013) Emel Karaismailoğlu, Yrd. Doç. Dr. Cahide Sınmaz Sönmez danışmanlığında *“Türk Eğitim Sisteminde Yeni Bir Eğitim Modeli Olarak Köy Enstitüleri ve Savaştepe Örneği: 1940- 1954”* adlı Yüksek Lisans tezini Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi

Anabilim Dalında, 2013 yılında tamamlamıştır. 208 sayfadan oluşa Yüksek Lisans tezinde 21 arşiv, TBMM Tutanağı, rapor vb., 77 telif eser ve 4 sözlü kaynağa başvurulmuştur.

Daha önce hazırlanmış Doktora tezlerinden Ziyet Bahadır ve Nurgün Koç'a başvurulmuş, diğer Doktora tezleri görülmemiştir. Kirby'e yer verilmiştir. Çalışmanın ilk 95 sayfasında ortalama bir literatür bilgisine dayanan Köy Enstitüsü tarihçesi ile karşılaşmış ancak (s.97-132) arasında yani tez metninin üçte birinde Savaştepe Köy Enstitüsü'ne yer verilmiştir. Tez, mezun adları, fotoğraflar, diploma örnekleri vb. ile zenginleştirilmiştir.

(ESEN, 2013) Yrd. Doç. Dr. Ali Gürsel danışmanlığında, Serkan Esen tarafından hazırlanmış olan "*Köy Enstitüleri*" adlı tez, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında, 2013 yılında tamamlanmıştır. 86 sayfadan oluşan Yüksek Lisans tezinde 80 civarında kaynaktan yararlandığı bildirilse de sayfalardaki kaymalar ve çeşitli karışıklıklar bunda şüphe duyulmasına yol açmıştır. Kaynakçada Hasan Erçelebi ve Nurgün Koç'a yer verilmiş, diğer Doktora tezlerine başvurulmamıştır. Kirby'e yer verilmiştir.

Gerek biçim gerekse içerik açısından pek çok hatayı barındıran tezin danışman ve jüri kontrolünden geçtiğine dair ciddi şüpheler oluşmuştur. Yrd. Doç. Dr. Ali Gürsel danışmanlığındaki tezde tek taraflı bir bakış açısının söz konusu olduğu ve Enstitülerin sadece olumlu yanlarının karmakarışık ve plansız bir şekilde, akademik nosyondan uzak bir bakış açısıyla verildiği görüldüğünden ideolojik kaygıların ön plana çıktığı bir çalışma olarak değerlendirilmiştir.

(YILMAZ, 2013) Prof. Dr. M. Çağatay Okutan danışmanlığında Birgül Yılmaz tarafından "*Türkiye'de Köycülük ve Köy Enstitüleri*" adlı Yüksek Lisans tezi Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kamu Yönetimi Bilim Dalında, 2013 yılında tamamlamıştır. 123 sayfadan oluşan Yüksek Lisans 70 civarında kaynak kullanılmıştır. Kaynakçada Fay Kirby'den yararlanıldığı fakat daha önceki Doktora tezlerinin hiçbirine yer verilmediği görülmüştür. Özellikle sosyoloji ve köy sosyolojisi ve köycülük faaliyetlerine ve kırsal kesimle ilgili gelişmelere önemli ölçüde yer vermiş olan Koç ve Bahadır'a başvurulmaması önemli bir eksiklik olarak tespit edilmiştir.

Demokrat Parti tarafından kapatıldığı söylenen tezde tek taraflı bir bakış açısı söz konusu olup objektif yaklaşım sergilenememiştir. Pek çok yerde Koç'tan esinlendiği tespit edilmiştir. Yüksek Lisans tezinde gerek işleyiş gerekse bulgular açısından bir yenilik söz konusu değildir.

(BİRCED, 2014) Çiğdem Birced tarafından, Yrd. Doç. Dr. Zeynep Kadirbeyoğlu danışmanlığında "*The Role of Education on Women's Empowerment: The Case of Village Institutes in Turkey, 1940- 1946 / Kadınların Güçlenmesinde Eğitimin Rolü: Türkiye'deki Köy Enstitüleri Örneği, 1940- 1946*" adlı Yüksek Lisans Tezi Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında 2014 yılında tamamlanmıştır. 263 sayfadan oluşan Yüksek Lisans tezinde 92 civarında kaynaktan yararlanılmıştır.

Konu seçimi, ele alınışı ve bulguları yönüyle orijinal bir çalışma olmasına rağmen daha önce hazırlanmış olan Doktora tezlerinin hiçbirine başvurulmadığı görülmüştür. Diğer yandan Kirby'nin Türkiye'de Köy Enstitüleri eserinin iki baskısına birden yer verilmesi dikkat çekmiştir.

(NARTOK, 2014) Doç. Dr. Necmi Erdoğan danışmanlığında Esra Elif Nartok tarafından "*An Intertextual Analysis of the Village Novels by Village Institute Graduates / Köy Enstitüleri Mezunlarının Köy Romanları Üzerine Metinlerarası Bir İnceleme*" başlıklı Yüksek Lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2014 yılında tamamlanmıştır. 224 sayfadan oluşan Yüksek Lisans tezinde 109 civarında genel kaynak kullanılmış, ayrıca Fakir Baykurt, Mahmut Makal ve Talip Apaydın'a ait 14 romanın -bu sayının 15 olduğunu tespit edilmiştir- incelendiği bildirilmiştir.

Konu seçimi ve irdelenmesi yönüyle orijinal bir çalışma olduğu görülse de daha önceki Doktora tezlerine, Nuran Aytemur'un tezi hariç olmak üzere, yer verilmediği görülmüştür. Kirby'e başvurulmamıştır.

(KANBOLAT, 2015) Doç. Dr. Aynur Soydan Erdemir danışmanlığında, Erhan Kanbolat tarafından "*Harf Devrimi'nden Köy Enstitülerine Türkiye'de İlköğretim (1928- 1940)*" adlı Doktora tezi İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalında, 2015 yılında tamamlanmıştır.

685 sayfadan oluşan Doktora tezinde 1712 civarında kaynak kullanılmıştır. Sadece jüride bulunan Gülşah Eser'in çalışmasına yer verildiği diğer Doktora tezlerine başvurulmadığı görülmüştür. Kirby'e yer verilmemiştir. Doktora tezinde genel olarak ilköğretim konusunu üzerinde durulmuş, Köy Enstitüleri'ne de eğitim yönüyle değinilmiştir.

(DEMİRKAYA GÜLER, 2015) Prof. Dr. İclal Gül Batuş danışmanlığında, Burcu Demirkaya Güler tarafından "*Köy Enstitüleri Bağlamında Eğitim ve İdeolojinin Toplumsal Değişme Etkisinin İncelenmesi: Köy Enstitüleri Dergisi (1945-1947)*" adlı Doktora tezi Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı İletişim Bilimleri Bilim Dalında 2015 yılında tamamlanmıştır. 308 sayfadan oluşan Doktora tezinde 162 civarında kaynak kullanılmıştır. Ahmet Emre Ateş ve Nurgün Koç'un tezlerinin dışındaki Doktora tezlerine yer verilmediği görülmüştür. Kirby'e başvurulmuştur.

Doktora tezinde kavramlar, Batılılaşma, Modernleşme, Atatürk devrimleri (Altı ilke) üzerinde durulmuş (s.172 ye kadar) daha sonra Toprak Reformu ve Köy Enstitüleri konusuna geçilmiştir. Ardından Cumhuriyet devri sanayi politikaları incelenmiştir. Cumhuriyet dönemi eğitim politikaları s.178'den itibaren incelenmeye başlanmıştır. Modernleşmenin Aracı Olarak Köy Enstitüleri-Köy Enstitülerinin Tarihsel Arka Planı başlığı ile asıl konuya s.185'ten itibaren girildiği görülmektedir. Köy Enstitüleri Dergisinin incelenmesine ise sadece (s.205-235 arasında) yer verilmiştir. Demirkaya Güler, pek çok Yüksek Lisans tezinde tespit ettiğimiz asıl konunun metnin ancak küçük bir bölümünde ele alınması durumunu Doktora tezinde ortaya koyması açısından öne çıkmaktadır.

Tezin başlangıcında akademik çalışmanın gereği olan tarafsız bir bakış açısının yansıtılması gerekirken Önsözde tam tersine rastlanmıştır:

“Köy Enstitüleri, kısa süre varlık gösterebilmiş olmakla beraber gerek Türk eğitim hayatında gerek Türk siyasi hayatında iz bırakan kurumlar olmuşlardır. Bir eğitimci olarak etkilendiğim ve önem atfettiğim bu kurumlar üzerine yaptığım tez çalışmam sırasında... Bu çalışma, benim için uzun ve yorucu fakat bir o kadar da değerli bir yolculuk oldu. Bu çalışma aracılığı ile ortaya konulanların, Köy Enstitülerinin önemini ve değerini ifade edebilmesini umuyorum. Aradan uzun yıllar geçmiş olsa bile modernize edilmiş Köy Enstitüleri benzeri bir kurumunun yeniden Türk eğitim hayatına dahil olabileceği umudunu taşıyorum...”

Sonuç ve Tartışma

Köy Enstitüleri konusunda 2010-2015 yılları arasında 4’ü Doktora tezi olmak üzere toplam 21 adet lisansüstü tez hazırlanmıştır. Bu tezlerin tamamı erişime açıktır.

Köy Enstitüleri ile ilgili 1977’den 2010 yılına kadar hazırlanmış olan 7 Doktora, 24 Yüksek Lisans tezi olmak üzere toplam 31 adet tezdten Doktora tezlerinin 2 tanesi (%28,5); Yüksek Lisans tezlerinin de 9 tanesi (%37,5) erişime kısıtlı olduğu (Koç, 2020: 33) dikkate alındığında, tezlerin tamamının erişime açık olması, bilginin ulaşılabilirliği açısından son derece önemlidir.

2010-2015 yılları arasında hazırlanan tez sayısının daha önceki dönemle kıyaslandığında ortalama olarak 4 kat fazla olduğu görülmüştür. Tezlerin hazırlandığı üniversitelere bakıldığında; İstanbul Üniversitesinde 3, Marmara Üniversitesinde 3, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesinde 2, Muğla Üniversitesinde 2, Selçuk Üniversitesinde 2; Ondokuz Mayıs, Dokuz Eylül, ODTÜ, Boğaziçi, KTÜ, Dumlupınar, Akdeniz, Maltepe ve Kilis 7 Aralık Üniversitelerinde 1’er adet Köy Enstitüleri konusunda lisansüstü çalışma yapılmıştır.

Hazırlanan tezlerin konu dağılımına bakıldığında en büyük oranı 15 tez ile Eğitim ve Öğretim konusu almıştır. Siyasal Bilimler konusunda 3; Tarih/ Türk İnkılap Tarihi; Ekonomi; Kamu Yönetimi konularında ise 1’er tez hazırlanmıştır.

Sayısal veriler Köy Enstitüleri’ne yönelik akademik ilginin artarak devam ettiğini göstermektedir. Diğer yandan ele alınan tezlerin temel kaynaklara ulaşma, Köy Enstitüleri konusunda daha önce hazırlanmış olan Doktora tezlerine başvurma, konu başlığı ile içeriği arasındaki uyumu sağlama ve nesnel davranma hususlarında gereken hassasiyetin çoğunlukla gösterilmediği tespit edilmiştir. Fay Kirby’e referans verme durumuna bakıldığında ise çoğunlukla referans verildiği, hatta diğer Doktora tezlerine başvurulmayıp Kirby’nin eserinin birden fazla baskısına atıf yapıldığı görülmüştür. Türkiye’deki Köy Enstitüleri konusundaki ilk Doktora tezi olması dolayısıyla Kirby’nin eseri son derece

önemlidir. Diğer Doktora tezlerine aynı değerin verilmemesi en basit yönüyle metodoloji hatasıdır. Bu durum Türk akademisinin yabancı herhangi bir araştırmacının yaptığı çalışmayı kucaklarken Türk üniversitelerinde Türk araştırmacıların çalışmalarının değer görmemesi olarak karşımıza çıkmaktadır ki; kompleks yansımaları düşündürmeye devam etmektedir.

Tezlerde karşılaşılan diğer sorun başlık ile içerik uyumsuzluğudur. Seçilen başlık ele alınırken konunun odak noktasından çoğunlukla uzaklaşıldığı görülmüştür. Bu da birbirine benzeyen, literatüre katkı sunmaktan uzak çalışmaları ortaya çıkarmıştır. Diğer yandan objektif yaklaşım sergilenmesi konusunda çok az hassasiyet gösterildiği, bunun da çalışmaların güvenilirliğini zedelediği tespit edilmiştir. Bütün bu süreçler danışman kontrolünde ve jüri denetiminde gerçekleştiğinden ortaya çıkmış eserlerdeki sorumlulukları göz ardı edilmemelidir.

Yüksek Lisans tezlerinden Emel Karaismailoğlu'nun tezi aynı adla "*Türk Eğitim Sisteminde Yeni Bir Eğitim Modeli Olarak Köy Enstitüleri ve Savaştepe Örneği*" kitap olarak basılmıştır. Doktora tezlerinden Ahmet Emre Ateş'in "*1940-1946 Yılları Arasında Türkiye'de Köylü Eğitimi: Ulus- devlet İnşasında Köy Enstitüleri'nin Yeri*" başlıklı çalışması daha ilgi çekici bir adla "*Kazma - Kürek - Defter - Kitap: Köy Enstitüleri - Sekülerizm ve Romantik Milliyetçilik*" kitap olarak yayımlanmıştır.

Kaynakça

- Erkul, H., Kanten, P. (2019). Metodolojik açıdan lisansüstü bitirme tezleri üzerine nitel bir araştırma. *Management and Political Sciences Review*. 1 (1), 11 - 37.
- Koç, N. (2013). *Türk kültür tarihi içerisinde köy enstitüleri*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Koç, N. (2020). Türkiye'de "köy enstitüleri" konusunda yapılmış lisansüstü tezlerin nicelik ve nitelik yönleriyle değerlendirilmesi (2010'a kadar). *Tarihyazımı*. 2(1),13-36.
- Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: sosyal bilimlerde yöntembilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,11(1), 323-343.
- Redhouse (1994). *Büyük el sözlüğü*. İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- Szyjka, S. (2012). Understanding research paradigms: trends in science education research. *Problems of Education in the 21st Century*. 43, 110-119.
- Şimşek, H. (2009). Eğitim tarihi araştırmalarında yöntem sorunu. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. 42 (1), 33-51.

- Torlak, Ö. (2006). Türkiye’de sosyal bilimler ve üniversitelerin açmazları: pazarlama odaklılık bir çözüm olabilir mi? *Akademik İncelemeler Dergisi*. 1 (1), 50-60.
- Uçak, N.Ö., Birinci, H.G. (2008). Bilimsel etik ve intihal. *Türk Kütüphaneciliği*. 22 (2), 187-204.
- Ültay, E., Akyurt, H., Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*. 10, 188-201.

Nineteenth-Century Military Painters as *Mütefennin Zabits*: On the Origins of *Harbiye*-Graduates' Realist Attitude in Painting¹

Mertkan KARACA*

orcid/ 0000-0002-7008-3679

Abstract: This study aims to examine how military painters' educational and intellectual backgrounds who graduated from *Mekteb-i Harbiye* (the Imperial Military Academy, 1834) shaped their approach to painting. I am trying to explain the role of painting lessons, the sources they fed on, and *Harbiye's* view of the painting by questioning the factors that are effective in the preferences of the military painters, who mostly painted landscapes and still-lives in the rich visual culture of the nineteenth century. I evaluate the specific courses related to modern painting from the curricula between 1845 to 1877 within the scope of science and functionality that prevailed after the *Tanzimat* (Reorganization) period (1839-1876). In this context, the study attempts to explain the dynamics in which the Ottoman Muslim population internalized modern painting and the realist attitude; on the other hand, it emphasizes that modern painting is seen as a tool in the modernization policy rather than an artistic activity by *Harbiye*.

Keywords: *Harbiye*, military painters, realism, landscape, still life, functionality, knowledge production

Mütefennin Zabit Olarak Ondokuzuncu Yüzyıl Asker Ressamları: Harbiye Mezunlarının Resimdeki Realist Tavrının Kökenleri Üzerine

Öz: Bu çalışmanın amacı, 1834'te açılan Harbiye Mektebi'nden mezun olan asker ressamların eğitimsel ve entelektüel arka planlarının resme yönelik yaklaşımlarını nasıl şekillendirdiğini incelemektir. On dokuzuncu yüzyılın zengin görsel kültürü içinde çok

¹ This article bases on my master's thesis entitled *An Intellectual History of Late Ottoman Painting: Mekteb-i Harbiye and the Development of Realism* completed at Koç University in September 2021.

* Arş. Gör., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, mertkan.karaca@msgsu.edu.tr

büyük oranda manzara ve natürmort resmeden ve sanat tarihi kapsamında ağırlıklı olarak bu yönleriyle ele alınan asker ressamalar grubunun, tercihlerinde etkili olan unsurları sorgulayarak resim derslerinin rolünü, beslendiği kaynakları ve Harbiye'nin resme bakışını açıklamaya çalışıyorum. 1845'ten 1877'ye kadar ele aldığım ders programlarından modern resimle alakalı olan dersleri, Tanzimat sonrası ağır basan bilimsellik ve fonksiyonellik kapsamında değerlendiriyorum. Bu bağlamda çalışma, taraftan modern resmin ve realist tavrın Osmanlı Müslüman nüfusu içinde hangi dinamiklerle içselleştirildiğini açıklamaya girişirken, diğer taraftan modern resmin Harbiye'de sanatsal bir etkinlikten ziyade modernleşme politikası içinde bir araç olarak görüldüğünü yeniden vurgulama gayretindedir.

Anahtar kelimeler: Harbiye, asker ressamalar, realizm, manzara, natürmort, fonksiyonellik, bilgi üretimi

Introduction

For the Muslim population, students at military schools were the first group to introduce European-style canvas painting in the late eighteenth and nineteenth centuries. Naturally, painting and drawing classes were following military modernization. Even though this context, some of the painters who graduated from military schools, continued to paint and attempted to construct an artistic language, became inspirational characters for younger generations, even for students at *Sanayi-i Nefise Mektebi* (the Imperial Academy of Fine Arts, 1883). However, these characters became the sources to create a narrative (of a pioneer artist typology, of a romanticist military painter acquainted with European technique and producing in Ottoman mind) in the hands of art historians. This study -based on the argument that nineteenth-century Ottoman military painters' works were realist- examines the dynamics of this particular realist attitude. The research aims to analyze the development process of realism dominance in the Ottoman painting by indicating that military painters were not artists but technocrats who could paint. Realism entered a multi-layered intellectual structure in the hands of the Ottoman military staff, who tried to understand nature technically to fulfill military and socio-economic needs. Upon this, a study on painting alone cannot be enough to grasp the essence of Ottoman realism.

I focus on the group of painters trained at *Mekteb-i Harbiye* (Imperial Military Academy) from the 1850s to the 1880s. The starting point of studies on military painters is that they are pioneer artists in modern Ottoman/Turkish art history, although they did not try to be artists. In this argument, the artist is an attributed/retrofitted adjective. This scholarly narrative of the twentieth century created an art-oriented profile and transformed military training's purposes and motivations into biographical details. Indexing all changes in modern schools' curricula to art historical context misrepresented the motivation behind technical adaptations such as perspective and topographical depiction. However, this one-dimensional approach doesn't reflect the multifaceted – technocratic profile of

military painters; that were trained as *mütefennin zabıt* (officers of the sciences) at modern schools during the *Tanzimat* Period (Reorganization, 1839-1876).²

Since Turkish art historiography has mostly focused on artworks and considered military painters of the time as if they were nothing but artists, it is inappropriate to follow the intellectual foundation process of the realistic approach. The main problem was that literature neglects the comprehensive emphasis of Ottoman intellectuals in science and reason. By looking in detail at the curricular framework that the *Mekteb-i Harbiye* offered, I aim to demonstrate that realism had a function in the education of *mütefennin zabıtları*. Painting, like many other fields, took on a function in modernization policies, responded to certain demands, and gained instrumentality. It was interdependent with the military developments in physics, cartography, topography, and bastion in Europe since the 1770s. Realism in the Ottoman context emerged as a necessity after the adaptation of recent military techniques in these fields to the Ottoman military during the nineteenth century. In other words, realism egressed with military logic. In addition, this functionality provided a legitimate basis for the development of realism.

The outcomes of this study would also give an alternative answer to why these nineteenth-century painters directed themselves to landscape and still life genres, although they had the opportunity and talent to develop their pictorial repertoire when the elements of visual culture were so enriched. The painting studio became a practice field for the Ottoman military painter. What I mean here is that theoretical knowledge gained in classes, as well as practices in the land, were visualized in the painting studio without artistic concerns. In the context of military painters, I would argue that art was a matter of the painter's individual history, not of the state or its institutions.

While evaluating the education at *Harbiye* and the intellectual/educational background of military painters, I employ the approaches of Alper Yalçınkaya, Ercüment Asil, and Olivier Bouquet. Yalçınkaya emphasizes that the character of the Ottoman approach to science was usefulness which prioritized the practical and material benefit to evaluate the worth of activity (Yalçınkaya, 2015: 131). Again, Ercüment Asil, on a parallel ground, argues that modern Ottoman education aimed to train specialized professionals. Therefore, as he points out, it was technical and instrumental which glorified efficiency, production, rationality, objectivity, and accessibility (Asil, 2017: 36). This emphasis on professionalization, scientification, and functionality is also valid for *Harbiye*, which aims to train *mütefennin zabıt* (officers of sciences). Because, as mentioned, *Harbiye* represents the military wing of Ottoman modernization, but military teachers taught also at many civil schools. This context increases the importance

² Darina Martykánová discusses in her article whether technocracy or technocratic logic should be used for the Ottoman intellectual/expert groups. Darina Martykánová, "Science and Technology in the Ottoman Language of Power (1790s-1910s)" *European Journal of Turkish Studies* 31, (2020): 1-29.

of the school in the spread of the understanding emphasized by Yalçinkaya and Asil. While analyzing this background, I focus as much as possible on how the graduates of *Harbiye* reflect the status they received from here and how they played out their professional roles. Olivier Bouquet offers to shift the analysis towards sociogenesis, in his own words, “the individual mechanisms of modernity”. According to him, assigned and acquired statuses of individuals, and their roles and relationships should be observed (Bouquet, 2015: 61).

Realism in the late Ottoman Conceptual Framework

The Ottoman painting evolved into realism throughout the nineteenth century. *Tabiat ve hakikatin haricinde olmamak* (not being out of nature and truth) (Namık Kemal, 1889: 17) was the motto that determined the aesthetic frame of Ottoman realism. This realistic approach flourished in the hands of the post-1840 generation. This generation received education in modern schools offering natural and social sciences along with painting/drawing classes in their curricula. Due to the rise of positivism, materialism, and useful knowledge in Ottoman schools, the members of the generation integrated themselves into a European intellectual milieu; and scientific thinking constituted the common ground of this integration for Ottomans.

The consolidation of realism in the depiction went hand in hand with scientific thinking. Reliance on empirical data resulting from the dominant positive sciences in the educational background of painters reflected on their painterly tendencies as objective reality. Since the erection of modern Ottoman painting's pillars on the same ground with scientific concerns, painters developed a gaze seeking truth in nature. Because, until the inauguration of *Sanayi-i Nefise Mektebi*, Ottoman painters learned painting at military or civil schools opened to train officers and bureaucrats such as *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun* (Imperial Naval School, 1775), *Mühendishane-i Berrî-i Hümayun* (Imperial School of Engineering, 1795), *Mekteb-i Tıbiyye* (Imperial Medical School, 1827), *Mekteb-i Harbiye*, *Galata Sarai Lycée* (1868), and *Darüşşafaka* High School (1873). In these schools, the Ottoman youth got educated to follow contemporary scientific developments. While attending classes on current sciences, they learned the backbones of nineteenth-century Ottoman painting such as optics, light, architecture, and perspective in these classes. In this framework, an in-depth discussion of the position of science in the Ottoman mindset can illuminate the intellectual and artistic milieu of nineteenth-century Istanbul.

Here, what barred the accidental admission of realism into painting were the determinative role of the Ottoman context and education goals reasons at *Harbiye*. Subordinately, the school provided a ground for Muslims to be involved in the production of an already familiarized practice of painting. Those who learned perspective, architectural proportions, topography, and laws of light - although they didn't learn this in art- formed a field where they could progress

through transitioning towards artistic experience. The names such as Sami Yetik (d.1945), who pursued an education at *Sanayi-i Nefise* after leaving *Harbiye*, can be significant examples in this context.

Realism for military purposes demonstrates that Ottoman painting was under different conditions. As it resulted from a technical gaze, emerged as formal realism in the hands of military painters. In terms of content, Ottoman visual practice was already documentary; manuscript illustrations are the historian's sources today. What makes the Ottomans different is not that it imbues the intellectual foundations around which realism was formed, but the application of realism as a requirement of transforming scientific thought. The common ground of the definitions gives cues about the idea of realism in the Ottoman mindset. The first one belongs to a former military officer, then art historian and painter Celal Esad (1875-1971) and *Istılahat-ı İlmiye Encümeni* (Committee of Scientific Terminology, 1913) published it. Another one is from the dictionary prepared by Vahid Bey (1873-1931), again a former military officer, later an art historian and translator:

Istılahat-ı İlmiye Encümeni: Realism, which is a movement that expresses things as they are seen, is against the mind's seeking beauty in the object to develop its beauty or to make it more beautiful in form by adding an imaginary beauty. The opposite of idealism (Celal Esad, 1914: 94).³

Vahid Bey: It is to seek only the truth without an imaginary aim of beauty or perfection, to imitate nature simply. We can call it realism or the truth-loving style (Vahid, 1915: 20).⁴

Realism covered naturalism's meaning in Ottoman Turkish. This point, which draws attention especially to art criticism and art history writings, suggests that the realist attitude may be accepted in a way to include naturalism since it came out of an understanding that would contribute to scientific and technical production. İbnülemin Mahmud Esad (1856-1918), a statesman and legislator, also defined realism in this manner, in his *Tarih-i Sanayi* (History of Arts & Crafts) as depicting things as they are following the truth, never paying attention to their beauty. (Mahmud Esad, 1891: 464).

³ Réalisme (hakikiyye): Eşyayı görüldüğü gibi ifade etmekten ibaret bir meslek olup o eşyada zihnin güzellik arayarak o güzelliği inkişaf ettirmesine veyahut hayali güzellikler ilavesiyle şeklen güzelleştirilmesine muhaliftir. Hayaliyye mesleğinin aksi.

⁴ Réalisme: Bir bedia-ı hayaliyye, bir gaye-i kemaliyye mevcut olmaksızın yalnız hakikati aramak, tabiatı sade ve doğru bir surette taklid etmektir. Buna (meslek-i hakikiyyun) veya (tarz-ı hakikatperestî) diyebiliriz.

Mütefennin Zabıt

Throughout the nineteenth century, science constituted the base of the complex Ottoman mindset. Debates on Tanzimat policies, particularly education, had developed to disseminate modern scientific thinking among young generations. Science was the foundational stone of modern Europe; the Ottoman Empire had to adapt modern scientific methods to integrate itself better into European civilization. During this period, Ottoman intellectuals discussed *usul-i atıkanın bütün bütün tağyir ve tecdidı* (a complete renovation and alteration in ancient usages) and *ihtiyacat-ı zamaniye and icab-ı asr ü zaman* (following needs and requirements of the time) (Yıldız, 2012: 126-177). Modern science was the most significant desideratum for the Ottoman intellectual; it was not illegitimate to adapt from "the Infidel" as they were members of the same civilization enlightened by reason and science (Çetinsaya, 2009: 56).

Scientific development in the nineteenth-century Ottoman Empire mostly played its role as "useful knowledge" (Yalçınkaya, 2015: 16). Science made up a significant apparatus as systematic knowledge based on facts and constituted the ground for modernizing the Empire. During the century, diplomats, graduates of the modern schools, elites educated in Europe introduced useful knowledge. The concept of usefulness was the foremost concern of these Ottoman elites glorifying science and scientists. They kept addressing the practical purposefulness of scientific knowledge as the remedy for military, social, and economic problems (Burçak, 2005). As I will try to detail, painting also transformed into an application field as useful knowledge for scientifically operating minds of new generations. It is not far-fetched to argue that Ottomans approached scientific knowledge pragmatically rather than intellectually and crystallized this attitude in their works by supporting it morally.

In this framework, scientific thinking became the pillar of the curricula of modern Ottoman schools to cultivate generations. At the end of their education process, modern science became part of the new Ottoman mindset. It was embroidered into its moral codes and reflected on every field of intellectual production. Art, particularly modern painting, was one of the best instances in the period. Although the regulations began to be conducted by a small group of elites at the end of the eighteenth century, scientific knowledge consolidated its place in Ottoman education after the 1850s (Adıvar, 1939).

Along with the other fields, which are the elements of progress, creating a modern army required education. In the modernizing empire, the trained man showed up as the prototype of the new profile. Science equated to the sword (Ölmez, 2017: 141). Accordingly, "a new sense of rationality, utility, and technicalism" was programmed to educate mütefennin zabıts to fulfill the requirements of the army (Asil, 2017: 35). This concept dates to the late eighteenth century. The first attempts with the contributions of Claude Alexandre Comte de Bonneval (1675-1747) between 1731-1738 and of Baron de Tott

(1733-1793) between 1771-1776 advanced technical education in newly established schools. As part of this continuum, *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun* in 1775 and *Mühendishane-i Berrî-i Hümayun* in 1795 were opened with intensity on mathematics and geometry in their curricula (Ölmez, 2017: 112-114). Especially, *Mühendishane-i Berrî-i Hümayun* (from here, *mühendishane*) had almost a monopoly as the source of *mütefennin zabıt* until inaugurating *Harbiye*. Upon the observations of Ebubekir Ratıb Efendi (?-1799) in Vienna, the *mühendishane* amalgamated Austrian military and engineering academies in theoretical and French education model in practical classes (Beydilli, 1995). To fulfill the needs mainly in artillery and fortification, the school attached importance to technical drawing, map construction, building plans, and geography. As expressed in *kanunname* (code) of 1795, the main purpose of the institution was *mühendishanelere fünun-i berriye ve bahriyeden hendese, hesap ve coğrafya fenlerinin intişarı ve Devlet-i Aliyye'ye ehemm ve elzem olan sanayi-i harbiyenin talim ve teallümü ve kuvveden fiile ihracı* (the diffusion of geometry, arithmetic, and geography, which belong to land and naval techniques; and for training and teaching of military sciences, and putting them into action, that is significant and required for the Ottoman Empire.) (İhsanoğlu, 2004: 34). Berrak Burçak describes the new profile of the Ottoman engineer as follows:

Thanks to their scientific and technical education, these engineers constituted not only the new cadres for the army but also shared a new mentality with a modern conception of science as a medium of power. These new intellectuals regarded science as a new and useful category of knowledge and the very symbol of the new age (Burçak, 2005: 28).

Indeed, *mühendishane* graduates demonstrated the crucial role of modern sciences and techniques in the empire during the nineteenth century. They were always the principal actors of the army in constructions, fortifications, mapping, and cadaster. In other words, new professionals well-equipped with useful knowledge of time, played their roles determined by their new statuses. This new profile continued also in the *Harbiye*. For instance, a document dated July 24, 1827, written to *Serasker* (commander in chief) Hüsrev Paşa stresses:

If military officers are acquainted with military sciences, soldiers rely upon them, and knowledge of these sciences makes officers capable of escaping each danger. Without having officers of sciences and skillful staff, soldiers cannot be commanded. Therefore, we should establish Europeanized military schools to educate knowledgeable officers (Ölmez, 2017: 118).

Harbiye and the Curricula

In 1834, the *Mekteb-i Harbiye* was established under the supervision of Namık Bey, who was a polyglot officer and had been in several European capitals (Esad, 1894: 3), to fulfill the gap of qualified military staff for modernizing the Ottoman army. Beyond this first reason for inaugurating the school, *Harbiye* became an open door to disseminate modern sciences and be integrated into the European intellectual network. Together with two *Mühendishanes* and civil schools opened after the 1850s, *Harbiye* constituted the intellectual derivation of the Ottoman Empire. The school calibrated students as versatile soldiers, mathematicians, thinkers, painters, etc. These people served the empire both as practitioners and theoreticians of modernization. The initial group of modern Ottoman painters was among these intellectuals.

To grasp the dynamics of the transformation in Ottoman painting, examining the educational background of painters keeps a crucial position. Since these painters didn't receive education to be artists, it is not adequate to focus only on drawing and painting classes. To figure out the position of modern painting (and the beginning of its journey in the Ottoman Empire), the links between the paintings and painters' mindset should be re-established. The report voices the stimulus behind opening the school. In these sentences, *Harbiye* expresses the motivation as providing education to train multifaceted soldiers acquainted with modern sciences, techniques, and foreign languages:

.... It is extremely significant to study foreign scripts and languages, which is the key to learning assorted military sciences, and then these sciences and techniques themselves for Glorious Soldiers of Mohammed, which is the exigence of the Imperial state. Therefore, to substitute and educate skilled and talented students, it is required to inaugurate a Military School, called école militaire.

If God lets, thanks to the imperial excellency, his servants will improve by favor of education and learn foreign scripts and languages and then be moved to schools for mathematical sciences and assorted industries, which are called école mathématique and école Polytechnique. Then they will pass to an applied school, named école d'application and their knowledge will be examined practically (Arşiv, 2014: 29-30).⁵

⁵ kuvvet-i tâli'-i ferhunde-i metâli'-i hümâyûnları muktezâsı Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'd-devamlarına mahzâ atıyye-i ilâhiyye olan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin nizâmı teferruâtından olup tahsili derece-i nihayedede elzem olan ulûm-ı mütenevvi'a-i harbiye istihsâline miftah olan hatt ve lisan-ı ecnebiyeyi ve ba'dehû ulûm ve fûnûn-i mütenevvi'a-i harbiyyeyi öğrenmek için kabiliyetli ve müsta'id şâkirdân ikame ve talim ve ta'allümlerine ekol militer tabir olunan Mekteb-i Askeriye inşa ve ihdâsı lâzımeden olduğundan letâfet-i havanın talim ve ta'allüme memur olan müsta'iddân kullarının teşhîz-i ezhânlarına medâr-ı kaviyye olduğu âşikâr

The *mühendishane* was the first attempt to integrate painting into education. Therefore, *Mekteb-i Harbiye* was not a pioneer but a bearer and distributor of an idea. In the *mühendishane*, students began to learn technical drawing, emulating nature, and the significance of accurate topographical draughting for plans. *Harbiye* began to graduate its students (1847-8) and its *mütefennin zabits* started to play the dominant role (Ölmez, 2017: 149). In the second half of the nineteenth century, *Harbiye* was disproportionately significant as the dissemination source of modern science and technique. *Harbiye* became a model for later military and civilian schools, and those who graduated from *Harbiye* taught even in civilian schools for half a century (Ergin, 1977: 357). Besides, some *Harbiye* graduates were subjected to outrage. They were inexperienced officers because of getting their education at the school, not on the war front; skillful in theory, but not in practice. Then, some of them decided to work at different institutions, not pursue the military career (Ölmez, 2017: 160). This situation led that *Harbiye* graduates played roles in many fields, and the motivation behind realist painting disseminated mainly in their hands. Another point, artists of later generations received dominantly *Harbiye*-graduate military painters as pioneers. This means that rather than the other military painters, *Harbiye* consolidated modern painting in their minds. Even, honorary president of *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti* was Hoca Ali Rıza (1858-1930).

Students could not receive proper education during the first decade at *Harbiye*. In these years, pupils taught lessons sequentially. After finishing one book in a field, they began to read another book in a different field. The period of study and the curricula were uncertain. Students learned sciences ordered and permitted by the minister of the school (Esad, 1894: 29). During the 1840s, *Harbiye* became more dynamic. From its inauguration to 1838, twenty-six students were sent to London, Vienna, and Paris (Ergin, 1977: 363). The administration invited more European instructors to Istanbul to teach, and the school began to utilize new technical equipment brought from Europe. During this time, students sent to European cities turned back to the Empire; they immediately began to teach or were appointed to the administrative positions at *Harbiye*. In 1848, together with extensions, *Harbiye* comprised four sections as *Baytar* (Veterinary Staff), *Piyade* (Infantry), *Süvari* (Cavalry), and *Erkan-ı Harb* (Military Staff). From 1848 on, students got educated in more organized and stabilized programs. Although reorganizations, reformations, and additions, the curriculum of the *Mekteb-i Harbiye* remained mostly the same. This persistence in scientific and sophisticated education contributed to the rise of a new generation in a master-pupil relationship (Table 3). In this framework, the intellectual network in and around *Harbiye* can be a sample to understand developing

olmakla ve inşâallâhu'r-Rahmân sâye-i merâhim-vâye-i hazret-i şahanede memurîn kulları ber-vech-i matlûb gelişerek hatt velisan-ı ecnebiyeyi ve ba'dehû isti'dâdlarına göre ekol matematik ve ekol politeknik tabir olunan ulûm-ı riyâziye ve sanâiyî'-i mütenevvi'a mekteb odalarına nakl ve ba'dehû tahsil ile ekol de aplikasyon tabir olunan bi'l-fi'l icra mektebine girip her kulları li-ecli'l-ımtihan öğrendikleri fenlerini kendilerine icra etdirilmek lâzım geleceğine binâen ol vakit

Ottoman realism. In October 1857, a school named *Mekteb-i Osmani* (the School of Ottomans, 1857-1864) was established in Paris, aiming to enable Ottoman students to reach the level that they can transfer to French schools while continuing their education. The document stating the establishment of the school explains its purpose as follows:

To fulfill the education and manners of the students sent by the Ottoman state, an Ottoman school was established in France. The students registered to this school will be taught literature and sciences to fulfill their education in French schools. The school's program is based on three-years education; the first year, the students will learn the French language and terms and have a brief knowledge of history, geography, and arithmetic. Following two years, complex knowledge on history, geography, mathematical and natural sciences, and discussion sessions will be added to the lectures. The students will be separated into two parts as a military and administrative class, yet they can attend common lectures (Arşiv, 2014: 59).⁶

In 1864 *Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye* (Priority to Military Schools) was inaugurated. In 1875, *Mahrec* was closed, and *rüşdiye* (middle school) was opened instead. *Rüşdiyes* prepared students for *idadis* (high school) and aimed to raise the education level (table 1-2). In the same year, *Menşe-i Muallimin* (The School of Teachers) was opened to educate civil teachers for military schools and raise the number of military teachers (Ergin, 1977: 432).

⁶ Fransa'da ikmâl-i tahsil ve terbiyeleri için taraf-ı Devlet-i Aliyye'den gönderilmekte olan şâkirdâna mahsus olmak üzere Paris'de bir Osmanlı Mektebi te'sis olunmuşdur. İşbu mektebe kabul olunacak olan şâkirdân Fransa Devleti mekteblerinin umum derslerinden istifadeye kesb-i liyakat edebilmelerine iktizâ eden edebiyat ve fûnûn derslerini ikmâl eyleyeceklerdir. Mekteb-i mezkûrda müddet-i tahsil üç seneden ibaret olarak birinci senede şâkirdânın Fransız lisanıyla ıstılahatını ve tarih ve coğrafya ve hesaba dair bazı malumât-ı icmâliye ve kalan iki seneler dahi lisan-ı mezkûrun dekâyikıyla tarih ve coğrafya ve riyâziye ve ulûm-ı tabiiyye tahsiline mahsus olacak ve bu derslere, okunulan şeylere dair müzâkereler dahi zam ve ilâve kılınacaktır. Şâkirdân iki sınıfa münkasım olarak birincisi tarîk-i askeriyye ve ikincisi tarîk-i kalemiyye girecek şâkirdândan mürekkeb olacak ve fi hadd-i zâtihi birbirlerinden farklı olan işbu iki sınıf şâkirdânı müştereken bir derse dahil olabileceklerdir.

Classes	Mahrec	1	2	3	4
COURSES	<i>Mantık ve Tatbikat-ı Kavaid-i Hesab</i> (Logic and Applied Arithmetic)	<i>Cebr-i Adi</i> (Elementary Algebra)	<i>Tarih-i Osmanî</i> (Ottoman History)	<i>Kurun-u Vusta Tarihi</i> (History of Middle Ages)	<i>Kozmografya</i> (Cosmography)
	<i>Hendese-i Halliye</i> (Analytic Geometry)	<i>Hendese-i Musattaha ve Tatbikatı</i> (Practicing Plane Geometry)	<i>Kurun-u Ulâ Tarihi</i> (History of Primeval Era)	<i>Mebaniü'l-İnsa</i> (Essentials of Construction)	<i>Mebaniü'l-İnsa</i> (Essentials of Construction)
	<i>Coğrafyayı Umumi</i> (Global Geography)	<i>Coğrafyayı Umumi</i> (Global Geography)	<i>Hendese-i Mücesseme</i> (Analytic Geometry)	<i>Müsellesat-ı Müsteviye ve Logaritma</i> (Plane Trigonometry)	<i>Hikmet-i Tabiiye</i> (Physics)
	<i>Fransızca</i> (French)	<i>Fransızca</i> (French)	<i>Fransızca</i> (French)	<i>Fransızca</i> (French)	<i>Fransızca</i> (French)
	<i>Resim</i> (Drawing and Painting)	<i>Resim</i> (Drawing and Painting)	<i>Resim</i> (Drawing and Painting)	<i>Resim</i> (Drawing and Painting)	<i>Hendese-i Resmiye ve Menazır ve Gölge</i> (Des. Geometry, Perspec., Shade)
	<i>Hüsn-ü Hatt-ı Fransevi</i> (Writing in French)		<i>Tarama</i> (Hatching)	<i>Tarama</i> (Hatching)	<i>Tarama</i> (Hatching)
	<i>Mevâlid-i Selâse</i> (Botanic, mining , and zoology)			<i>Cerr-i Eskal-ı Âdiye</i> (Bs. Mechanics)	<i>Hendese-i Resmiye Sekli</i> (Des. Geo Shapes)

Class	Year	Courses
-------	------	---------

Table 1. A selection from the curriculum of *Mekteb-i İdadi* (High School) in 1875 (Mehmed Esad, 1894: 106-109).

Years	1 First Stage	1 Second Stage	2	3
Courses	<i>Esmâ-yı Türkiyye</i> (Turkish names?)	<i>Sarf-ı Arabî</i> (Arabic Morphology)	<i>Nahv-i Arabî</i> (Arabic Syntax)	<i>Mantık ve Tatbikat-ı Arabiye</i> (Logic and Practicing Arabic)
	<i>Hikâyât-ı Müntehibe</i>	<i>Kavâid-i Farisi</i> (Rules of Persian Language)	<i>Hesab</i> (Arithmetic)	<i>Hesab</i> (Arithmetic)
	<i>Sarf-ı Türkî</i> (Turkish Morphology)	<i>İlm-i Hal</i> (Ethics)	<i>Coğrafya</i> (Geography)	<i>Hendese-i Halliye</i> (Analytic Geometry)
	<i>Hüsn-ü Hatt-ı Türkî</i> (Writing in Turkish)	<i>İmlâyı Osmani</i> (Ottoman Orthography)	<i>İmlâyı Osmani</i> (Ottoman Orthography)	<i>İmlâyı Osmani</i> (Ottoman Orthography)
	<i>İmlâyı Türkî</i> (Turkish Orthography)	<i>Kursunkalem Resim</i> (Pencilling)	<i>Farisî</i> (Persian)	<i>Mevalid-i Selase</i> (Botanic, mining, and zoology)
			<i>Fransızca</i> (French)	<i>Fransızca</i> (French)
			<i>Hüsn-ü Hatt-ı Türkî</i> (Writing in Turkish)	<i>Hüsn-ü Hatt-ı Türkî</i> (Writing in Turkish)
			<i>Karakalem Resim</i> (Charcoal Drawing)	<i>Coğrafyayı Umumî</i> Global Geography
				<i>Kavâid-i Osmaniye</i> (Rules of Ottoman Turkish)
				<i>Resim</i> (Drawing)

Table 2. A selection from the curriculum of *Mekteb-i Rüşdiye* (Military Middle School) in 1877 (Mehmed Esad, 1894: 103-104).

Erkan-ı Harbiye Imperial Military Staff	6	<i>Cerr-i Eskal ve Tatbikatı</i> (Mechanics and Its Practice), <i>İnşaat-ı Aliyeden Mimarî, Turuk ve Simendifer</i> (Architecture, Roads, and Railways) , <i>Taksini-i Arazi</i> (Division of Land), <i>Hey'et ve Taksim-i Arazi tatbikatı</i> (Practical Astronomy and Division of Land), <i>İlm-i Heyet</i> (Astronomy), <i>Fransızca</i> (French)
Erkan-ı Harbiye Imperial Military Staff	5	<i>Cerr-i Eskal</i> (Mechanics), <i>İnsaat-ı Alîye</i> (Advanced Construction), <i>Fransızca</i> (French), <i>Fenn-i Ešliha</i> (Weaponry Technique), <i>Mimarî Müsekkeli</i> (Architectural Structures), <i>Köprücülük</i> (Bridging)
Erkan-ı Harbiye Imperial Staff	4	<i>Fransızca</i> (French), <i>Hesab-ı Tefazulî ve tamamı</i> (Differential and Integral), <i>Coğrafyayı Askeri</i> (Military Geography), <i>İstihkam Sekli</i> (Description of Fortifications)
Erkan-ı Harbiye Imperial Staff	3	<i>Topografya</i> (Topography), <i>Fransızca</i> (French), <i>Makine-i Adiye</i> (Basic Machines), <i>Cebr-i Ali ve Hendese-i Halliye</i> (High Algebra and Analytical Geometry), <i>Kimya-yı Askeri</i> (Military Chemistry), <i>Sath-ı Rakım ve Hendese-i Resmîye Tatbikatı</i> (Practicing Surface, Altitude and Geometrical Drawing), <i>Hikmet-i Tabiiye Tatbikatı</i> (Practical Physics)
Infantry	2	<i>Coğrafya-yı Askeri</i> (Military Geography), <i>Fransızca</i> (French) <i>Askeri Köprücülük</i> (Military Bridging), <i>Fenn-i Ešliha</i> (Weaponry Technique), <i>Tarama</i> (Hatching)
Infantry	1	<i>Sath-ı Rakım</i> (Surface and Altitude), <i>Hikmet</i> (Physics), <i>Kimya-yı Askeri</i> (Military Chemistry), <i>Topografya</i> (Topography), <i>Fransızca</i> (French), <i>İnsaat-ı Askeriye ve Turuk</i> (Military Construction and Roads), <i>İstihkam Şekli</i> (Description of Fortifications), <i>Tarama</i> (Hatching)

Table 3: A selection from the curriculum of the Infantry class in 1877 (Mehmed Esad, 1894: 116-125).

Sources of the Realist Attitude: Painting in Function

Mecmua-i Ulum-ı Riyaziye (Collected Works on Mathematical Sciences), written by Başhoca İshak Efendi (1774-1834) between 1831-1834, was the primary textbook for Ottoman students in many courses. This encyclopedic book compiled recent literature on mathematics, geometry, physics, chemistry, astronomy, biology, botanic, zoology, and mineralogy. İshak Efendi attempted to spread systematic and updated knowledge for desiring readers. İhsanoğlu reveals that the book contains a comparable level of information to similar publications in Europe at the beginning of the nineteenth century (İhsanoğlu, 1989: 36). İshak Efendi wrote one by one in the preface of his book, which discipline is important for each field of the military and the purpose of learning them:

In our time, it is extremely necessary to learn applied sciences for jihad and holy war, primarily arithmetic and algebra for military setup and order, geometry for fortification, planar trigonometry and high geometry for measuring inaccessible places, and cone sections for tunnels.....(İshak, 1831: 3).⁷

The almost identical sentences meet the eye in the introduction of the geometry book written by Osman Nuri Paşa (1839-1906), who graduated from *Harbiye* in 1859 and taught painting during the second half of the nineteenth century. The importance attached to geometry at *Harbiye* is also clear in his sentences. This quotation also demonstrates the mindset instrumentalizing drawing classes as a part of the technical production for military concerns.

... As it can be understood from this sentence, military sciences, one of the biggest causes of jihad, reached a very advanced level during the time of our supreme sultan. The progress of the sciences above should be sought in the development of geometry since everything is done and brought about by it, and even the combination of the things that make up the details of military sciences is done thanks to geometry. (Osman Nuri, 1874: 2)⁸

Osman Nuri Paşa was in a belief that not to paint is a fault for an officer, and not to be interested in painting was a lack of lore. According to memories of

⁷ Emr-i hâtır-ı cihad ve gaza fi zamanın-i haza ulum-i talimiyeyi marifete menût olub şöyle ki evvela askerin tertibat ve tanzimatı ilm-i hesap ve ilm-i cebr ve mukabeleye varid ve istihkamâtı ilm-i hendeseye ve gayr-i mümkünü'l-vusûl olan mahallerin mesahası ilm-i müsellesat-ı müsteviyyeye ve ilm-i hendese-i a'lâya ve lağım hafri ilm-i kutu-i mahrutiyata...

⁸ Bu cümle-i mecelleden bir numune-i ayân olmak üzere eazım-ı esbab-ı cihadiyeden olan fünün-ı harbiye saye-i şevketvâye-i hazret-i padişahide bir mertebe-i vasıl-ı ser-menzil-i kemâl olmuşdur ki her şeyin sûret-i va'z ve teşkîli âyine-i hendese de cilve-ger ve müncelî olub hususuyla dakayık-ı fünûn-ı harbiyenin ecza-i mürekkebesi dahi ilm-i mezkurdan ibaret olmak mülabesesiyle fenn-i mezkurun terakkiyatını mutlaka ilm-i hendesenin kemalinde aramak lazım geleceğinden...

his students, Osman Nuri always conversed about the prestige of the officers good at handicrafts in the army; and emphasized the importance of an accurate sketch in the profession. (Yetik, 2016: 35). His pupils, such as painters Hüseyin Zekâi (1860-1919) and Hoca Ali Rıza (1858-1930), reflected this meticulousness in their paintings as the documentation of topographical and architectural elements.

Kimyager (the Chemist) Derviş Paşa contributed to the rising literature on physics and wrote a textbook to introduce the scope and methodology of physics to students in 1865. Leafing through the articles in *Usûl-i Hikmet-i Tabîyye* points out that Derviş Paşa designed a very comprehensive book; he covered topics such as pendulums, force, liquid, solid and gases, elasticity, heat, electricity, magnets, and light in the book (Derviş Paşa, 1865: 2). The work has defined and explained almost all the subjects of today's physics discipline. Derviş Paşa kept the definition level so that the reader can learn the laws developed until that date. The work is a valuable textbook enriched with examples, its plain expression for “informing” and easy learning of scientific laws (Akgün, 2013: 143). İshak Efendi's and Derviş Paşa explained the reverberation of light, laws of seeing, and the formation of shadow. These topics were the essential parts of the nineteenth-century Ottoman painting. Painters, who graduated from *Mekteb-i Harbiye*, gained/consolidated the technical side of modern painting in physics lessons rather than painting courses. Ottoman painters found the answer to the question about the relationship between light and object in *İlm-i Hikmet-i Tabîyye* classes by reading İshak Efendi and Derviş Paşa's books.

Paintings signify the exact knowledge gained from architecture courses. Militarily concerns over these rigorous measures determined the content of classes. Students had theoretical and practical lessons in the curricula for weeks, and they learned to transfer land and constructions into papers without distorting proportions. Because of this process, they prioritized the exactitude and accuracy of proportions in paintings. Therefore, not far-fetched to assert that topography, architecture, and painting classes fed each other and contributed to developing a realistic attitude at *Mekteb-i Harbiye*, as figures in textbooks of courses give clues about education.

Fenn-i Mimari was translated by lecturer Mehmed Rifat, who assisted the *taksim-i arazi* course and taught construction lessons, into Turkish from Monsieur Leclercq's book. Leclercq was registered as the *taksim-i arazi ve mimari* (geodesy and architecture) teacher at the beginning of the translation. The book, which was the first textbook of architecture written in Turkish, was published by the printing press of the *Mekteb-i Harbiye* in 1875/1876. According to the introduction part of the book, “architecture is not only an art branch but also a science because it is based on mathematics” (Leclercq, 1875: 2). In the military context, the book's content reflects almost completely the scientific side of architecture. After theoretical knowledge on architectural types (dwelling, naval or military) and set-up process (arrangement of maps, preparation of estimate book, and presentation of opinions), the book goes on with the practical part (construction). In these parts, Ottoman students found detailed information on

materials used in architecture, components of buildings and their construction rules, soil types, arches and their thickness calculation, domes, pillars, and architectural styles (Doric, Ionic, Corinthian, Composite, Tuscan, Arab) (Günerngun, 2005: 154-155).

Fenn-i İnşaat ve Mimari is another textbook for this period. Süleyman Paşa, the Minister of Military Schools, assigned the teacher of construction, Captain Ahmed Şükri, to translate from Leclercq, considering it to be a beneficial book. The dedication in the preface to Abdulhamid II suggests it was 1876 or later. Ahmed Şükri puts the “roads and bridges” part from the work of André, a chief engineer, as an appendix to his translation. Leclercq's work must have been considered incomplete on roads and bridges. (Günerngun, 2005: 156). Except for this, the book's content is very similar to Mehmed Rifat's translation.

Figure 1 demonstrates that students of *Harbiye* not only focused on the proportions but also studied every detail of the architectural drawing. This elaborative approach in these courses was connected to developing a realistic approach to art. Students of *Mekteb-i Harbiye* exercised their accumulation of architecture in their landscape paintings. Their numerous landscapes and a smaller number of figurative paintings support this argument.

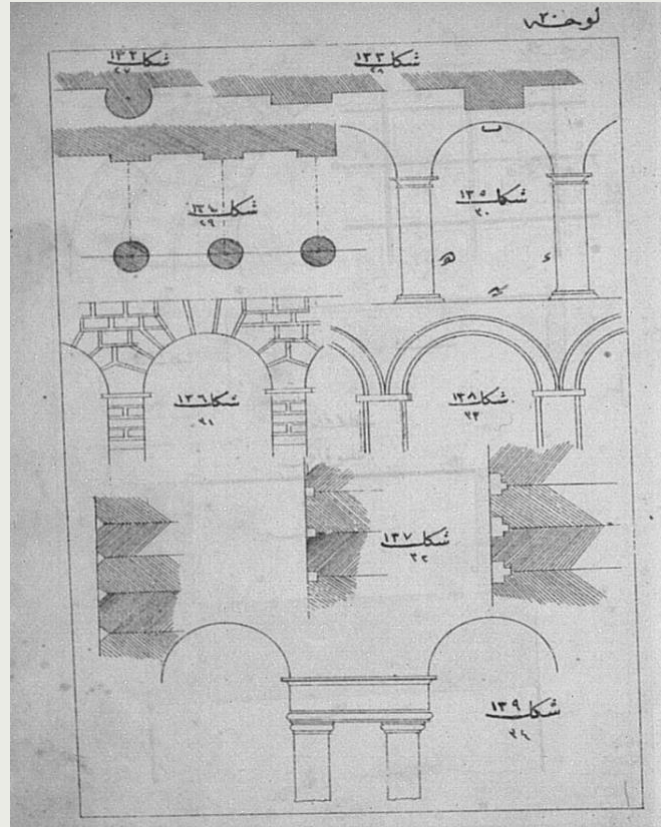

Figure 1. Drawings of arches, (Leclercq, 1875: plate 20).

The Söğüt Expedition in 1886, conducted to document tribal roots and “genuine” ancestors of the Ottoman Empire and prepared albums at the end of the expedition. Mehmed Emin Bey (d.1925), *kurenâ* (chamberlain) and *kitâbî-i şehriyârî* (librarian to the sultan) was the head of the group, which was comprised of ten military officers. Two of them were photographers, and three were painters. These five members were Emin Efendi, a painting instructor at the *mühendishane*; Ahmed Şekûr Efendi (1856-?), teaching painting, etching, and fencing at *Harbiye*; Ahmed Bey, who was a painting and photography instructor at the *mühendishane*; Haydar Efendi associate instructor of painting and photography at the *mühendishane*; and (Hoca) Ali Rıza Efendi instructor of oil painting at the *Harbiye* (Ersoy, 2018: 38-39).

The format and structure of the Söğüt albums provided the universal norms of scientific photography. The formulaic and academic configuration of the album contributed to the political control and efficiency in the mapping of the empire and projected a globally acknowledged image of veracity and scientificness (Ersoy, 2018: 38). Interestingly, the sultan not only commissioned photographs but also wished to see “other pictures”, which mean paintings. As this situation demonstrates, photography and painting were in an equal position in terms of accurate documentation of the visual world for the sultan (Gölönü, 2018: 109).

There are two major representatives of paintings produced during and after this expedition. Ahmed Şekûr’s landscape painting depicting a village (Gölönü, 2018: 111), with its rigorously treated details, proves the role of painters in the production of knowledge and documentation. It is feasible to esteem this paintwork as a technical drawing that augmented the visual data recorded by the photograph (Gölönü, 2018: 116). Ahmed Şekûr’s educational background as a pupil of (Hoca) Ali Rıza and the emphasis on hatching, map-making, and topography classes at the *Harbiye* seem to reflect the details of this landscape. The painting focuses on the Sakarya River and shows the buildings of Lefke nestled into the bend. Almost every detail that can provide objective knowledge about the village is visible in the painting. The river at low tide, the countability of the roofs, and the readability of the topography on the depiction give a panorama of water supply, population, and economic significance of the region (Gölönü, 2018: 116). In the same manner with Ahmet Şekûr, paintings of Ertuğrul Gazi’s tomb by Hüseyin Zekâi Paşa were indicators of a documentative and objective approach. Zekâi Paşa depicted the tomb to highlight details that cannot be seen in the photograph (fig. 2-3). examined the tomb’s physical appearance and reflected its disrepair situation realistically.

Figure 2. Zekâi Kulları, *Mescit* [Masjid], undated, oil on canvas, collection MSGSÜ Istanbul Museum of Painting and Sculpture. (Gölönü, 2018: 112).

Figure 3. “Tomb of Ertuğrul Gazi in the environs of Söğüt.” Library of Congress, Prints & Photographs Division, Abdul Hamid II Collection, LC-USZ62-81513. (Ersoy, 2018: 45).

Perspective lessons were one of the most notable subjects in the entire curriculum. As well as being an important component of the modern attitude in painting, it was indispensable for the technical knowledge in military education. Signifying geometrical drawings and perspective, *Harbiye* tried to teach its students all the possibilities of passing the three-dimensional image to the two-dimensional plane without distorting the proportions as much as possible. For

this reason, perspective books attached great emphasis to the theoretical and practical aspects of geometry. For example, İshak Efendi's book, *Kavaid-i Ressamiye*, which remained as a manuscript, can shed light on the teaching technique of *Harbiye* and *Mühendishane*. Written in the 1820s or 1830s, the book constitutes a significant example of an attempt to realize the goals stated by İshak Efendi in *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye*. The narrative, starting with geometry, refers to all types of technical drawing. Each lecture has been put into practice with the drill parts at the back of the book. Here, geometrical shapes, drawing on a plane table, and drawing plans were the main issues (fig. 4).

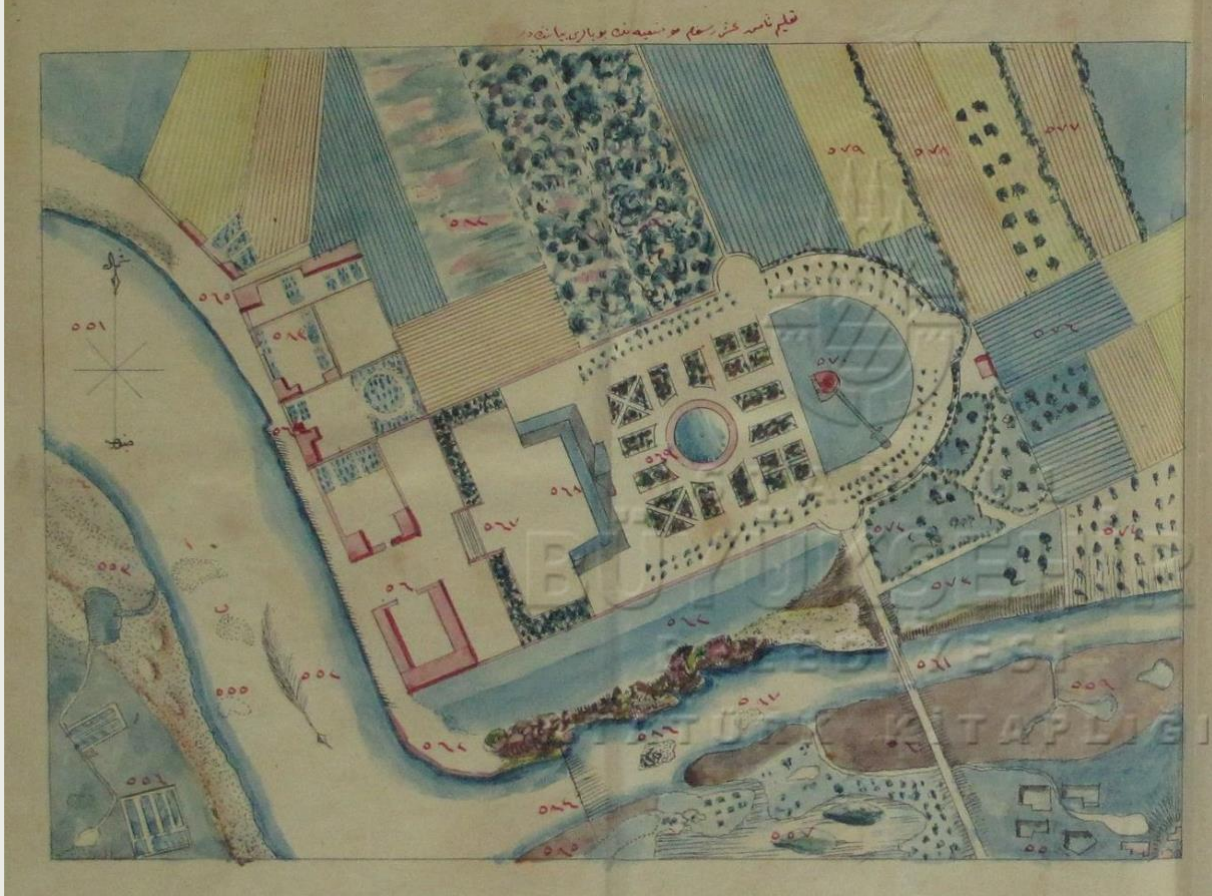

Figure 4. A plan from the section on paints (İshak Efendi, n.d: plate 15).

Osman Nuri Paşa published *Fenn-i Menazır ve Sulu Boya Tarifati* (Perspectival Technique and Definitions of Watercolor) in 1895. In the prelude, Osman Nuri expresses that perspective is the essential part of the painting (fig. 5), and even if students know how to applicate this, they have problems in finding the right tones of colors:

My decision to write this book is that my students had trouble finding the exact colors of the things they wanted to draw because there was no measure of how much dyes they would put in the mix and that the subject of perspective is the fundament of painting. Therefore, I wrote this book in two parts as colors and sorts of

watercolor painting; and the essential parts of the perspectival technique (Osman Nuri, 1895: 2).⁹

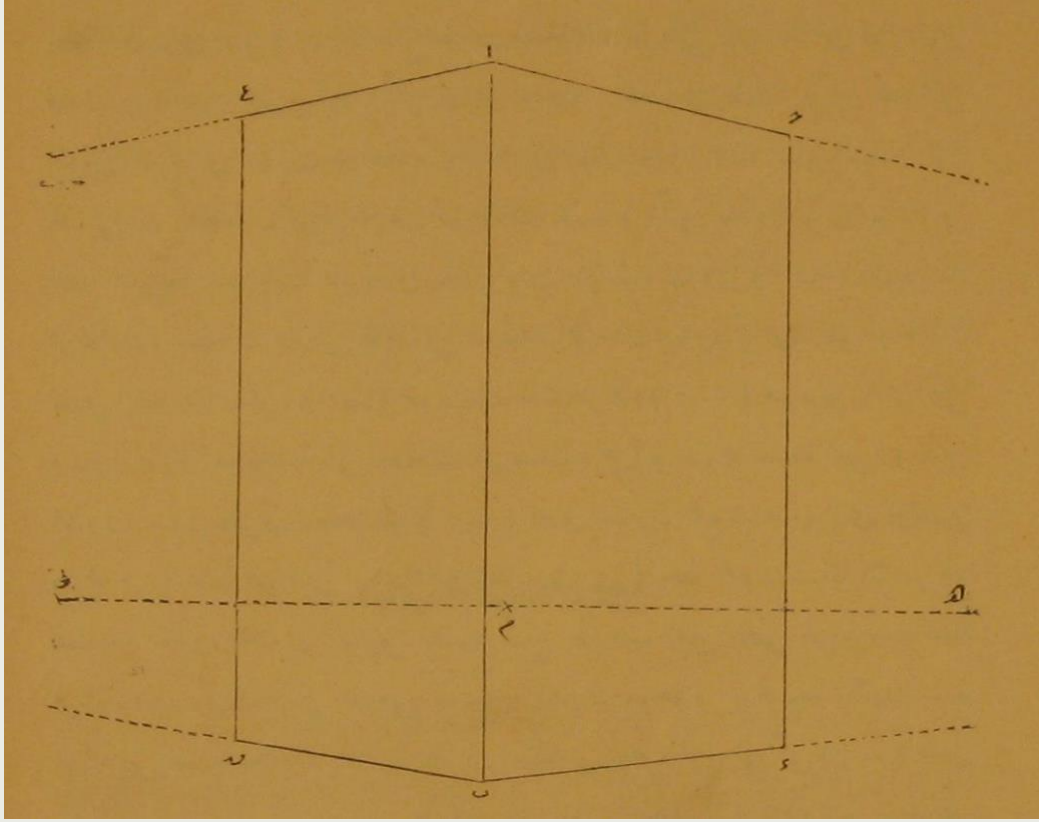

Figure 5. A perspectival drawing from Osman Nuri's book (Osman Nuri, 1895: 7).

These two sources show that the perspective lesson, separated from the painting class at *Harbiye*, supported technical and scientific development. As can be understood from the titles and contents of the books, the painting/drawing referred to the technical aspect more than an artistic one. After learning to draw on a plane table in *Kavaid-i Ressamiye*, a student had a chance to feed the theoretical and practical knowledge in architecture lessons.

In 1879, upon the demand by students, Ali Rıza and his friends such as Hüseyin Zekâi and Hasan Rıza, to the minister of schools Edhem Paşa, a painting studio at *Harbiye* was opened, and Osman Nuri Paşa became the head of it. Paintings produced within a year were presented to Sultan Abdulhamid II and appreciated by him. Next year, another famous painter graduated from *Harbiye*,

⁹ Boyaların suret-i mezc ve terkiibini ve katılan boya ve eczaların mikdarını irae eder surette elde bir mikyas olmamak hasebiyle talebe-i mumaileyhim tersimini arzu ettikleri şeylerin rengini bulmak hususunda düçar-ı müşkilat olmakta olduklarından ve fenn-i menazır ise ressamlığın mabeü'l tekmili idüğünden resimde kullanılacak sulu boyaların elvan ve envayıyla suret-i halet ve mezcini ve fenn-i menazırın en elzem olan mebahisini muarref ve meş'er olmak üzere iş bu risalenin iki kısmı havi tertibine ibtidar kılındı.

Süleyman Seyyid (1842-1913), replaced Osman Nuri and forbade working from models. Then, he orientated students to paint landscapes (Shaw, 2011: 92). As known from the previous examples, Osman Nuri instrumentalized painting in his classes for drawing accurate geometrical shapes. Süleyman Seyyid's decision to teach painting landscapes seems to have the same motivation.

Figure 6. Hoca Ali Rıza, 1909, Anatolia Map, 69x102 cm, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı. 912.561 ALİ 1321 H.k.1.

This understanding constituted the basis for the studio functioning as a practice field rather than an art production center. For example, Ali Rıza's drawing dated 1909 (fig. 7) demonstrates the skills he gained during his studentship years. Even though some military painters like him concentrated on art close to/after their retirement, the insistence on landscape and still-life seems to keep its central position. In artist, art historian, and architect Şahabeddin Uzluğ (d.1989)'s article on Hoca Ali Rıza, the most praised technical features of him are *menazır-ı zihnî ve amelî* (perspective d'observation), *menazır-ı itibarî* (perspective cavalière), *menazır-ı hattî* (perspective linaire) and *usul-i talim-i şeklî ve tatbikî* (graphique). Moreover, Şahabeddin labels Ali Rıza's style as a complete realism (Şahabeddin, 1921: 148). This is a clear indication of the importance attached to perspective lessons by *Harbiye*, where the practice of perspectival rules as the basis of technical drawing was more significant than the landscape (Germaner, 2011: 235). In addition to this, Ali Rıza's Anatolia map (fig. 6) completely visualizes his profile as a *mütefennin zabıtı*, reminds his educational background, and the role of painting/drawing classes.

Figure 7. Hoca Ali Rıza, Namazgah'ta ikamet olunan hane (His own House in Namazgah), 1909, charcoal on paper, 35x23 cm, National Library Ankara. (Şerifoğlu, 2018: 167).

Conclusion

In this study, I tried to find an intersection point between art history, intellectual history, and military modernization of the Ottoman Empire in the nineteenth century.

There was a military motivation behind an “artistic” development. Like every other field, the painting was also functional in the military schools, in the scope of this study, *Harbiye*. Because of the instrumentality of art, the formation of an art market, the development of modern art, or the training of professional artists were not in the aims of this school's painting classes.

Still, this is not an argument that can be consistently valid at the individual level. The lack of artistic concern in military painters’ production doesn’t decrease the value of their works as art historical materials. Artistic concerns or artistic pursuits can be found in the works of some military painters, especially after graduation or retirement. Considering this point, the focal point of the study is limited to the role played by two genres (landscape-still life) and the effect on military painters’ pictorial preferences. For this reason, the study’s limit suggests that the starting point of the paintings transformed *Harbiye*’s painting workshop into the practice field.

These painters were aware of the role of art to be a “modern” state. As the forerunners of modern painting, even if mostly from a distinct path and much less in number, they organized exhibitions, participated in them, and contributed to the development of the understanding, art for art’s sake. Moreover, their emphasis on functionality legitimized flourishing realism’s consolidation in the Ottoman artistic atmosphere and the ordinary people’s eyes. Discussions revolved around realistic depictions helped the fusion of modernization and classical Ottoman codes.

In 1909, Hoca Ali Rıza opened his first personal exhibition and organized an event where his artistic concerns came to the fore (Şerifoğlu, 2018: 67). After his retirement in 1910, Hüseyin Zekâi Paşa focused much more on painting. Even his works, which are seen as the pioneers of impressionism in Ottoman painting, coincide with his retirement years. He participated in Galatasaray Exhibitions for three years in 1916, 1917, and 1919 (Erten, 2018: 67). As the available data show, works of military painters were predominated by artistic concern after leaving their posts, as seen especially in the examples of Hoca Ali Rıza and Hüseyin Zekâi Paşa. Moreover, some of them identified themselves with painting and art, as the famous self-portrait of Şeker Ahmed Paşa demonstrates. While this study strives to reveal the instrumental role attributed to painting by the painters trained at *Harbiye*, it does not deny the artistic concerns such as the search for a style in the paths they draw themselves, apart from their duties.

References

- Adivar, A. (1939). *La Science chez les Turcs Ottomans*. Paris: G. P. Maisonneuve.
- Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*. (2014). İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Asil, E. (2017). *The Pursuit of The Modern Mind: Popularization of Science, The Development of The Middle Classes, And Religious Transformation In The Ottoman Empire, 1860-1880*. (Unpublished Ph.D. Dissertation). The University of Chicago.
- Beydilli, K. (1995). *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*. İstanbul: Eren.
- Bouquet, O. (2015). *Is It Time To Stop Speaking About Ottoman Modernization?. Order and Compromise: Government Practices in Turkey from the Late Ottoman Empire to the Early 21st Century*. M. Aymes, B. Gourisse, É. Massicard (Eds). Leiden: Brill, 45-67.
- Burçak, B. (2005). *Science, A Remedy for All Ills Healing “The Sick Man of Europe”: A Case for Ottoman Scientism*. (Unpublished Ph.D. Dissertation). Princeton University, the Department of Near Eastern Studies.

- Çetinsaya, G. (2009). Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*. T. Bora, M. Gültekinil (Eds.) İstanbul: İletişim, 54-71.
- Derviş Paşa. (1865). *Usul-i Hikmet-i Tabiiyye*, İstanbul: Darü't-tıbbatü'l-amire.
- El-hac Hafız İshak Efendi. (1832). *Mecmua-i Ulum-ı Riyaziye*. vol.3. İstanbul: Darü't-tıbbatü'l-amire.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi I-II*. İstanbul: Eser.
- Ersoy, A. (2018). The Sultan and His Tribe: Documenting Ottoman Roots in the Abdülhamid II Photographic Albums. *Ottoman Arcadia: The Hamidian Expedition to the Land of Tribal Roots (1886)*. B. Öztuncay, Ö. Ertem (Eds.) İstanbul: ANAMED, 31-63.
- Germaner, S. (2011) Osmanlı Manzara Resminde Mekan Yorumu. *Mekanın Poetikası, Mekanın Politikası*. Z. İnankur, R. Lewis, M. Roberts (Eds.) İstanbul: Pera Müzesi, 235-243.
- Günergun, F. (2005) Mekteb-i Harbiye'de Okutulan Mimarlık ve İnşaat Bilgisi Dersleri İçin 1870'li Yıllarda Yazılmış Üç Kitap. *Afife Batur'a Armağan: Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*. D. Mazlum, A. Ağar, G. Cephaneçigil (Eds.) İstanbul: Literatür, 151,163.
- Gölönü, B. (2018). Images with A Second Life: Photographs of the Hüdavendigâr Province that Became Landscape Paintings. *Ottoman Arcadia: The Hamidian Expedition to the Land of Tribal Roots (1886)*. B. Öztuncay, Ö. Ertem (Eds.) İstanbul: ANAMED, 107-121.
- Istılahat-ı İlmiye Encümeni. (1914). *Sanayi-i Nefise Istılahatı*, Celal Esad (Ed.) İstanbul: Matbaa-i Amire.
- İbnülemin Mahmud Esad. (1891). *Tarih-i Sanayi*. İzmir.
- İhsanoğlu, E. (1989). *Başhoca İshak Efendi: Türkiye'de Modern Bilimlerin Öncüsü*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- (2004). Ottoman Science: The Last Episode in Islamic Scientific Tradition and the Beginning of European Scientific Tradition. *Science, Technology, and Learning in the Ottoman Empire: Western Influence, Local Institutions, and the Transfer of Knowledge*. Hampshire: Ashgate, 11-48.
- İnay Erten, Ö. (2018). Çok Yönlü Bir Kişilik: Ressam Hüseyin Zekai Paşa. (Unpublished Ph.D. Dissertation). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- İshak Efendi. *Kavaid-i Ressamiye*. İstanbul, n.d.
- Martykánová, D. (2020). Science and Technology in the Ottoman Language of Power (1790s-1910s). *European Journal of Turkish Studies*, (31), 1-19.
- Mehmet Esad. (1894). *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye.

- Miralay Osman Nuri. (1874). *Usul-i Cedide-i Hendese*. Mekteb-i Harbiye-i Şahane.
- Mösyö Leclercq. (1875). *Fenn-i Mimari*. M. Rifat (Tran.) Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Hazret-i Şahane.
- Namık Kemal. (1889). *Mukaddime-i Celal*. Kostantiniyye: Ebu'z-Ziya.
- Ölmez, A. (2017). *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*. İstanbul: İz.
- Ressam Mirliva Osman Nuri. (1895). *Fenn-i Menazır ve Sulu Boya Tarifati*. Dersaadet: Osmaniyye.
- Şehabeddin. (1921). Türk Muasır Ressamlarından Üstad A. Rıza Bey. *Servet-i Fünun*, (1469), 147-148.
- Şerifoğlu, Ö. F. (ed.) (2018). *İstanbul'un Ressam Hoca Ali Rıza: Ev ve Şehir*. vol. 1. İstanbul: Emlak.
- Yalçınkaya, A. (2015). *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*. London: The University of Chicago.
- Yıldız, M. (2012). Tanzimat Fermanı: Genel Değerlendirme; Karşılaştırmalı İlmî Metin," *Journal of Islamic Research* 5, (1), 126-177.
- Yinilmez Akgün, Seval. (2013). The First Physics Textbook in Ottoman State: Usûl-ü Hikmet-i Tabiiye (Introduction to the Philosophy of Nature) *Turkish History Education Journal* 2, (2), 58-77.

Modern Dönem Albi Haçlı Seferi Tarihyazımının Gelişimi ve Değişen Bakış Açıları

Eray ÖZER*

orcid/0000-0002-8102-2898

Öz: 1209-1229 yılları arasında gerçekleşen Albi Haçlı Seferi, Avrupa sınırları içerisinde ve Müslüman olmayan bir topluluk olan Katharlara karşı düzenlenmiştir. Bu seferin siyasî, dinî, askerî, ekonomik ve sosyal boyutları son 150 yıldır tarihçiler için önemli bir tartışma konusu olarak varlık göstermektedir. Öncesinde yalnızca askerî ve siyasî olarak ele alınan ve kendisinden önceki ve sonraki olaylar için bir geçiş dönemi olarak görülen sefer süreci, modern Albi Haçlı Seferi tarihyazımının gelişmesi ve yeni sorular ortaya koyması sonucunda çok yönlü bir araştırma alanı hâline gelmiştir. Bu çalışmanın amacı, Albi Haçlı Seferi tarihyazımının son 150 yıl içerisinde gösterdiği gelişimi ve sefere karşı değişen ve çeşitlenen bakış açılarını inceleyerek yorumlamaktır. Çalışmanın birinci kısmı 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl ortası arasında yayımlanmış ilk çalışmaları tartışmaktadır. İkinci kısım, 19. yüzyılın ikinci yarısından 21. yüzyıla dek Albi Haçlı Seferi tarihyazımının gelişimi ve sosyal tarih çalışmalarının sefer üzerindeki etkisini incelemektedir. Üçüncü ve son bölümde ise 21. yüzyıldan itibaren revizyonist bakış açısının tarihyazımı üzerinde yaratmış olduğu değişimler ve modern dönem Albi Haçlı Seferi tarihçiliğinin durumu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Albi Haçlı Seferi, Dinsel Sapkınlık, Haçlı Seferleri, Katharlar, Tarihyazımı

The Development of Modern Historiography on the Albigensian Crusade and Changing Perspectives

Abstract: The Albigensian Crusade, which took place between 1209-1229, was organized within the borders of Europe and it was against the Cathars, a non-Muslim community. The political, religious, military, economic and social dimensions of this

* Doktora öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, erayozer0@gmail.com.

Crusade have been an important topic of discussion for historians for the last 150 years. The Albigensian Crusade process, which was previously considered only as a military and political period and was seen as a transition period for the events before and after it, has become a versatile research area as a result of the development of the modern Albigensian Crusade historiography and it has raised new questions. The aim of this study is to interpret the development of the Albigensian Crusade historiography in the last 150 years by examining the changing and diversifying perspectives towards the campaign. The first part of the study discussed published works between late-19th-mid-20th century. In the second part, the progress of the Albigensian Crusade historiography from the second half of the 19th century to the 21st century and the impact of social history studies on the campaign will be examined. In the third and last part, the changes caused by the revisionist perspective on historiography since the 21st century and current historiography will be discussed.

Keywords: Albigensian Crusade, Heresy, Crusades, Cathars, Historiography

Extended Summary

Purpose

The Albigensian Crusade which took part in modern-day Southern France, especially Languedoc, between 1209 and 1229, is still an unique subject for modern historians for obvious reasons. The main purpose of implementing this crusade was to eradicate a dualist heretical sect, named Cathars. For a twenty years-long religious campaign in the heart of Christian world, there are many questions not to be answered. At the present time, we argue about authenticity of heretics in the area and impacts of the Crusade to social life of locals. Thus, the purpose of writing this paper is to interpret the foundations of the Albigensian Crusade historiography in the modern period, the changes it has undergone, and the main discussion topics that have found their place in the literature, by summarizing through examples.

Method

The extent of this study is limited by single or multi-authored books about Albigensian Crusade and/or Cathars, from 1870 to current time. We decided to discard research papers and articles which Albigensian Crusade is the subject, as a result of our concerns about brevity and clarity. For same reasons, we limited our study with some of primary works that have reflected the literature and

aforementioned arguments properly. The majority of these works are English and French for the reason of extensive literatures belong to these languages. However, works of various other languages can also be found in this study where they're a part of these discussions.

Results and Discussion

It has been observed that most of the studies published between the late 19th century and the mid-20th century take into account the impact of the Albigensian Crusade on the unification of France with the Languedoc and French dominance over the region. Similarly, the writers of the aforementioned period have indicated that the struggle against the religious heresy of Medieval Europe evolved into a different dimension, which we also know as the French Inquisition, with the campaign. There are also Protestant-minded historians, such as Peyrat and Lea, who define the Albigensian Crusade as the operational aspect of the struggle between proto-Protestantism and Catholicism. Although these ideas can be verified, they allow the Crusade to be seen only as a transitional phase in historiography. However, the Albigensian Crusade is a religious, political and social phenomenon that should be examined as a case in itself. The fact that the Crusade began to be discussed from different angles and as a case in itself was postponed to later periods by this 'classical' point of view.

Social history studies, which is one of the shortcomings of the classical point of view, received greater attention than expected in the Albigensian Crusade, which was traditionally examined as a military and political event. The social history of the expedition, which gradually develops and expands with Le Roy Ladurie's social comments on the post-Crusade, Mundy's socio-economic discussions focused on Toulouse and the Crusade, and the contributions of other historians to the subject, is a subject that continues to be researched today. At this point, it can be said that the transition to social history has been successful in the Albigensian Crusade and the Cathars.

One of the important factors in the fact that the campaign became a subject of study, narrowed from wider areas such as the Inquisition, the Crusades and the history of the French Kingdom, is the discussion of the classification of the Crusades. Defined as a Crusade in pluralist and generalist perspectives, the Albigensian Crusade found a limited space in general history narratives, so it could be studied without trying to place it in traditionalist classification.

The last point of examining the Albigensian Crusade alone can be counted as questioning the existence of the Cathars. The revisionist ideas put forward in the 21st century led to the discussion of all aspects of the expedition and the criticism of the old works. It was during this period that the primary sources were criticized and the aims of the expedition tested with new perspectives. Despite the fact that this questioning and testing process has spread to a wide audience of historians, the existence of historians who are outside the revisionist debate and have different discussion topics is also striking.

Conclusion

As it seems, the historiography of the Albigensian Crusade is becoming a field that develops in many different directions, turns into a specialization in itself and becomes more complex, instead of continuing in a single direction. As a result, it can be concluded that the historiography of the Albigensian Crusade is still an area suitable for development and it is possible to develop new discussions. The path taken in the historiography of the Albigensian Crusade enables the expedition to be studied at a field level on its own. But finding evidence to discuss about the Crusade should not hide the fact that the area is quite large.

Giriş

1209 yılında başlayan ve takriben 20 yıl süren Albi Haçlı Seferi, Avrupa sınırları içerisinde ve Müslüman olmayan topluluklara karşı gerçekleşen sayılı Haçlı Seferleri'nden biridir. Sefer, Languedoc¹ ve çevresinde örgütlenmiş olduğu düşünülen, düalist² ve çileci³ bir heretik grup olan Katharlar'ı, diğer dinsel sapkın

¹ Günümüz Fransa'sının Oksitanya bölgesinde, Pirene Dağları'ndan Fransa'nın Güneydoğu kıyılarına dek uzanan tarihsel bölge. Ortaçağ'da Languedoc Toulouse Kontluğu'nun hâkimiyetindeydi.

² Birbirine denk ya da birinin diğerinden üstün olduğu iki tanrısal gücün varlığını kabul eden inanç sistemlerine düalizm denir. Maniheizm ve Zerdüştlük bu tip inançların en bilindik örnekleridir.

³ Dünyevî zevklerden ve bedensel ihtiyaçlardan olabildiğince uzak kalınarak ruhanî kazançlar sağlamaya çalışmak, asketizm.

grupları ve Languedoc'un hâkim gücü olarak görülen Kont VI. Raymond de Toulouse'u (1156-1222) hedef almıştır. Sefer Fransız Engizisyonu ve Ortaçağ Avrupa dinsel sapkınlıklarının gelişimi gibi birçok önemli tarihsel olayla bağlantılı olsa da kendi içerisinde değerlendirildiği zaman bile örneklerine sık rastlanmayacak bir konumdadır. Öncelikle Vend ve Lizbon Haçlı Seferleri (1147) gibi kendisinden önceki Kudüs'ü hedeflemeyen Haçlı Seferleri'nden farklı olarak Albi Haçlı Seferi'nin gerçekleştiği alan Katolik Kilisesi'nin yüzyıllardan beri etkinlik sahası içerisindeydi. Ayrıca seferin ana hedefi olan Katharlar, Ortaçağ Avrupası'nda gördüğümüz en büyük örgütlü dinsel sapkınlardır. Etkinlikleri o denli artmıştır ki, bizzat Papa III. Innocentius'un (1160-1216) çabalarıyla üzerlerine bir Haçlı Seferi gerçekleştirilmesi uygun görülmüştür.

Ancak bu sadece seferin görünen yüzüdür. Albi Haçlı Seferi, tarihçilerin ortaya koyduğu yorum ve tezler sayesinde askerî ve dinî yönünün yanı sıra sosyal, politik ve ekonomik boyutlarıyla günümüze dek tartışılmıştır. Hatta bu tartışmalar, söz konusu heretik grup olan Katharların varlığını sorgulamak ve seferin Haçlı Seferleri tarihindeki konumunu belirlemeye çalışmak gibi daha teorik ve ilgi çekici alanlara doğru genişlemiştir. Bu çalışmanın kaleme alınma amacı da bahsi geçtiği üzere Albi Haçlı Seferi tarihyazımının modern dönemdeki temellerini, uğradığı değişimleri ve literatürde kendine yer bulmuş ana tartışma konularını örnekler üzerinden özetleyerek yorumlamaktır.

Makalenin kapsamı, Albi Haçlı Seferi ve Katharlar ile ilgili 1870'ten günümüze dek yazılmış tek veya çok yazarlı kitaplarla sınırlıdır. Bu çalışmada kısalık ve anlaşılabilirlik kaygıları yönünde Albi Haçlı Seferi'ne dair dergi makalelerini çalışma dışında bırakılması tercih edilmiştir. Aynı sebeplerden ötürü çalışma tüm literatürü yansıtmaya ve tanıtmaya yetkinliğine sahip olduğu düşünülen, önde gelen ve tartışmaya müsait kitap çalışmalarıyla sınırlandırılmıştır. Seçilen çalışmaların çoğu, ihtiva ettikleri tartışmalardan ve literatürde kapladıkları yerin genişliğinden dolayı İngilizce ve Fransızca olmakla birlikte, çizilen sınırların içerisinde bulunması hâlinde farklı dillerden kitaplar da makaleye dâhil edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Albi Haçlı Seferi üzerine yazılmış ilk modern dönem eserleri incelenecektir. Çalışmamız içerisinde 20. ve 21. yüzyılları 'modern dönem' sınıfına sokmaktayız. Fakat sefer üzerine yapılan bazı 20. yüzyıl tartışmaları kaçınılmaz şekilde 19. yüzyıl sonlarına dek uzanmaktadır. Burada modern Albi Haçlı Seferi tarihyazımının temeli atılarak ikinci bölüm için kısa bir ön hazırlık yapılmış olacaktır. İkinci bölümde sosyal tarihçiliğin Albi Haçlı Seferi tarihyazımına olan etkisi işlenecek ve sefer üzerine yapılan sınıflandırma ve ayırıştırma denemeleri yorumlanacaktır. Üçüncü ve son bölüm ise 21. yüzyıl Albi Haçlı Seferi tarihçiliğinin ana tartışma konusu olan revizyonist görüşleri

değerlendirerek bu fikirlerin tarihçiler üzerinde ne kadar etkili olabildiğini tartışmaya sunacaktır. Ayrıca içinde bulunduğumuz 21. yüzyılda seferin nasıl gözlemlendiğine, ortaya konan görüşlerin Albi Haçlı Seferi tarihyazımında hangi doğrultuda geliştiğine ve revizyonist tartışma dışında hangi konulara yönelim bulunduğuna kısaca değinilecektir.

Modern Dönemde Albi Haçlı Seferi Çalışmalarının Temeli, 1870-1962

17. yüzyıldan beri tarihçiler tarafından tartışılan ve üzerine eserler yazılan Albi Haçlı Seferi'nin çeşitli dönemlerde popülerlik kazandığı veya arka plana itildiği olmuştur. Bu dönemlerde Albi Haçlı Seferi genel olarak din tarihi veya Fransa siyasî tarihiyle ilgilenen Fransız tarihçiler tarafından incelenmiştir. Daha sonraki yıllarda tarihçiliğin bir disiplin olarak gelişmesi sayesinde Avrupa ve Amerika'daki Fransız olmayan tarihçilerin de ilgi alanına giren sefer, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl ilk yarısı süresince günümüzde anladığımız usuller etrafında incelenmeye ve yorumlanmaya başlanmıştır. Bu bölümde bahsi geçen yüz yıllık dilimde tarihçiler tarafından ileri sürülen görüşler ve Albi Haçlı Seferi'nin modern tarihyazımı temelleri tartışılacaktır.

20. yüzyıl başlarına dek birçok fikir ve tartışma üreten Fransız tarihçilerin Laurence Marvin'in ifade ettiği gibi başta Anglo-Amerikan tarihçiler olmak üzere diğer dillerde yazan araştırmacılar üzerinde etkilerinin bulunmadığı fikri tam olarak doğru değildir (Marvin, 2013: 1127). Arada yoğun bir etkileşim olmasa da Fransız ve Anglo-Amerikan tarihyazımında Albi Haçlı Seferi fikirleri birbirlerine paralel şekillerde gelişmiştir. Napoléon Peyrat'ın 1870-1872 yılları arasında yayımladığı üç ciltlik *Histoire des Albigeois: les Albigeois et l'Inquisition* başlıklı eseri içerisinde savunduğu temel fikirler, Katharların bir ön Protestan topluluk olduğu ve Kilise ve krallık karşısı en erken duruşu, hatta ilk Cumhuriyetçi fikirleri formüle etmiş olduklarıdır (Peyrat, 1870: 1-2; Gascón Chopo, 2020: 106-107). Böylece yazar, Albi Haçlı Seferi'ni anti-Protestan ve anti-Cumhuriyetçi karaktere sahip bir askerî harekât olarak görmektedir. Bir Protestan vaizi, Cumhuriyetçi ve Kathar romantigi olan (McCaffrey, 2001: 119-120) Peyrat'ın bu yorumları doğal olarak taraflılık içermekle birlikte, Amerika gibi uzak bir ülkede dahi muhtemelen Protestan merkezli ve cumhuriyetçi bakış açısından kaynaklı olarak Peyrat'ın fikirlerini paylaşan yazarlar bulunmaktadır.

Amerikalı tarihçi Henry Charles Lea'nın 1888 yılında ilk cildi yayınlanan üç ciltlik *A History of the Inquisition of the Middle Ages* çalışması bunun önemli bir örneğidir. Lea'nın "Hoşgörünün zulme karşı kaybedilmiş savaşı" (Lea, 1888: 208) olarak tanımladığı Albi Haçlı Seferi'ni Katolik tarihinin en yıkıcı olaylarından biri

olan Fransız Engizisyonu'nun ve dolaylı olarak İspanyol Engizisyonu'nun yolunu açan başlıca tarihi olgulardan biri olarak değerlendirmektedir. Ayrıca yazara göre Albi Haçlı Seferi, bir Haçlı Seferi'nden ziyade 'millî bir savaş' karakterindedir (Marvin, 2013: 1127). Katharlara sempatisi ve sefere yönelik Protestan bakışı (Gascón Chopo, 2020: 106-107) bariz olsa da Katharların heretik olduğunu açıkça ifade eden ve diğer heretiklerden de bahseden Lea, 'Katolik karşıtı' ifadeleri dolayısıyla dönemindeki Katolik yazarlardan gelen ciddi eleştirilere (Dewey, 1888: 385-404) de maruz kalmıştır.

1922'de Katolik yazar Henry James Warner, *The Albigensian Heresy* ile Katharların Pavlusçuluk⁴ ve eski Kelt inanışlarının sentezine dayalı fikirleri olan bir grup olduğunu savunmuş ve hareketlerinin bir özgürlük ve farklılık amacı taşıdığını öne sürmüştür. Fakat yazar, toplumun inanç ve fikir olarak tek tip olması gerektiğini iddia ederek seferin haklılığını vurgulamıştır (Warner, 1922: 88-92). Yine Lea'nın görüşlerine paralel olarak tarihçiler genelde Albi Haçlı Seferi'ni Fransa'nın merkezîleşmesi ve krallık kurumunun bu yolda gereken gücünü toplamasının önemli bir adımı olarak görmüşlerdir. 1925'te Amerikalı tarihçi Hoffman Nickerson'un *The Inquisition* başlıklı çalışması ana tema olarak Fransız Engizisyonu'nu alsa da Albi Haçlı Seferi'ne önemli ölçüde yer ayırıp seferin merkezî bir Fransa Krallığı'nın oluşumundaki önemine değinmiştir. Aynı bakış açısı dönemin Fransız yazarlarında da gözlemlenebilmektedir. Örneğin Pierre Belperron, 1942 yılında Nazi işgali sırasında kaleme aldığı *La Croisade contre les Albigeois et l'union du Languedoc à la France, 1209-1249* başlıklı eseriyle Albi Haçlı Seferi'nin Languedoc ile Fransa Krallığı'nın 'kaçınılmaz' bütünleşmesini ve Fransa'nın birleşme yolundaki önemli zaferini sağladığını aktarmıştır (Delaruelle, 1943: 429-435; Marvin, 2013, 1130).

Steven Runciman, 1947'de yazdığı *The Medieval Manichee*'de Katharlara altmış sayfa civarında yer ayırmış, yüzeysel de olsa Albi Haçlı Seferi'nden ve Fransa'nın bölgeye inanç ve kültür bakımından hâkim oluşundan bahsetmiştir (Runciman, 2003; Walther, 1965: 160). Yine de 1951-1955 yılları arasında yayımlanan ünlü Haçlı Seferleri çalışması *A History of the Crusades* içerisinde Runciman, Albi Haçlı Seferi'ni yalnızca son cildin birkaç yerinde anmıştır (Runciman, 1955: 139, 205, 339). Fakat Arno Borst'un 1954 tarihli *Die Katharer* çalışması, 1959 yılında Zoë Oldenbourg'un *Le Bûcher de Montségur* eseri, 1960 yılında Jordi Ventura'nın *Père el Catolic i Simo de Monfort* çalışması ve 1962'de

⁴ Görüşlerini 3. yüzyılda yaşamış olan Samsatlı Paulus'a dayandıran, 7.-11. yüzyıllar arasında Anadolu ve Trakya'nın bir kısmında faaliyet göstermiş, düalist veya adoptiyonist olduğu düşünülen heretik grup. Katharlarla benzer olarak kendilerini "İyi Hristiyanlar" olarak tanımlamışlardır.

Jacques Madaule'un *Le drame albigeois et le destin français* kitapları nın yayımlanma tarihlerinden de anlaşılacağı üzere II. Dünya Savaşı sonrasında Albi Haçlı Seferi ve Katharlar üzerine yapılan çalışmalar hız kesmeden devam etmiştir (Boyce, 1954: 602-603; Séguy, 1960: 200-201; Séguy, 1961: 208; Séguy, 1962: 181-182). Borst da Runciman gibi önceliğini Katharları tanımlamaya ayırmışken Oldenbourg, Ventura ve Madaule sefere daha çok yer vermiş ve bölge siyaseti, Fransa'nın bütünleşmesi ve Katharların dinî organizasyonları üzerinde durmuşlardır. Özellikle Oldenbourg ve Madaule Kathar sempatisi ve romantizmi ile suçlansalar dahi İngilizce'ye çevrilen bu eserleri ile Haçlı Seferleri tarihyazımında o zamana değin görülmeyen Albi Haçlı Seferi'ni başlı başına bir konu olarak tartışma düşüncesini Anglo-Amerikan tarihçiliğine kazandırdıkları görülmektedir (Marvin, 2013: 1131).

Modern Albi Haçlı Seferi tarihyazımının ilk dönemlerinde Anglo-Amerikan ve Fransız tarihçilerin iletişimleri çok güçlü olmasa da bu tarihçilerin varsayımlarının ve sonuçlarının belirli konularda benzerlik gösterdiği açıktır. Söz konusu tarihçilerin varsayım ve çıkarımlarındaki ortak noktalar tespit edilmek istendiğinde göze çarpan ilk husus Albi Haçlı Seferi'nin başka bir tarihî olayın öncüsü yahut ardılı olarak incelenmesidir. Yazarlar, genel olarak Katharlığın, Fransız yayımlacılığının veya Kilise karşıtlığının Albi Haçlı Seferi'nin asıl sebebi olduğunu iddia etmektedirler. Yine yazarlar için, Fransa Krallığı'nın otorite kazanması, Fransız Engizisyonu ve dolaylı olarak İspanyol Engizisyonu Albi Haçlı Seferi'nin temel sonuçlarıdır. Kurulmuş olan bu sebep ve sonuç ilişkisi aslında yanlış değildir, fakat eksiklikleri vardır. İlk olarak, Albi Haçlı Seferi'nin diğer olayların gölgesinde incelenmesi, seferin sosyal, ekonomik ve benzeri açılardan tartışılmasını bir süre ertelemiştir. İkincisi ise seferin kendi sebep ve sonuçlarının Fransız Engizisyonu ve Capet⁵ krallık anlayışının gelişimi gibi tarihçiler arasında daha çok tartışılmakta olan konular tarafından bu bağlamda önemsizleştirilmesidir. Seferin kendi başına bir olgu olarak incelenmesi ve sosyal tarihçiliğin Albi Haçlı Seferi tarihyazımında önemli bir yer tutması 1960'ların sonlarına dek tam anlamıyla gerçekleşmemiştir.

⁵ 987-1328 yılları arasında Frank krallarının mensubu olduğu hanedan. Albi Haçlı Seferi sırasında Kral II. Philip Augustus (1165-1223) tahttaydı.

Siyasî Tarih-Sosyal Tarih Geçişliliği ve Albi Haçlı Seferi'nin Özerk Bir Konu Haline Gelmesi: 1954-1998

Annales Ekolü ile dünya tarihçiliğinde hayli büyük bir mesafe kat eden sosyal tarihçiliğin gelişimiyle birlikte özellikle 1950'li yıllardan itibaren Albi Haçlı Seferi'nin sosyal tarihçilik açısından önemli görünen yönlerinin de merkezde yer aldığı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda Haçlı Seferleri tarihçiliğinin kendi içinde de bu dönemde bazı yeni fikirlerin ortaya atıldığı görülmektedir. Tarihyazımındaki bu değişimler doğal olarak Albi Haçlı Seferi'nin incelenmesini önemli ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla bu bölümde sosyal tarihçiliğin Albi Haçlı Seferi'ne olan etkileri ve Albi Haçlı Seferi tarihyazımının 1950'li yıllardan itibaren klasik çizgisinden kopuş süreci incelenecektir.

Katharları Tanımaya Çalışmak

1954'te John Hine Mundy, *Liberty and Political Power in Toulouse, 1050-1230* adlı eseriyle en erken Albi Haçlı Seferi sosyal tarihi denemelerinden birini yapmıştır. Mundy, çalışmasında seferin Toulouse şehri üzerindeki ekonomik ve sosyal etkisini incelemiş ve Albi Haçlı Seferi'nin şehir halkının günlük yaşamında kuvvetli bir yere sahip olduğunu tespit etmiştir (Marvin, 2013: 1132). Annales Ekolü'nün en önde gelen tarihçilerinden olan Jacques Le Goff ve beraberindeki yazarlar ise 1968 yılında Avrupa'nın endüstriyel devrim öncesinde toplumsal yapısını sapkınlıklar bağlamında tartışmıştır. Le Goff'un editörlüğündeki *Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle, 11e-18e siècles, Communications et débats du Colloque de Royaumont, 27-30 Mai 1962* başlıklı çalışması, aslen genel bir Avrupa sapkınlığı tasviri hedeflemektedir. Fakat bu geniş tasvir içerisinde 13. yüzyıl Languedoc'u ve Katharlar da kendilerine az da olsa bir yer bulabilmişlerdir (Le Goff, ed., 1968).

Annales Ekolü'nün başka bir önemli ismi, Emmanuel Le Roy Ladurie, 1975'te yayımlanan *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* kitabıyla Languedoc halkının sefer sonrası durumunu ve toplumsal yapısını bir kitap boyutunda inceleyerek yeni bir bakış açısı getirmiştir. Le Roy Ladurie'nin amacı Albi Haçlı Seferi'ni tartışmak olmamakla beraber, seferin halk üzerindeki etkisi, sefer sonrası gelişen Fransız Engizisyonu'nun Languedoc'ta yarattığı toplumsal

baskı ve sıradan halkın düşünce ve inanç yapısı üzerine Montalliou⁶ örneğinde ciddi saptamalar yapmıştır. Jacques Fournier'nin⁷ (1285-1342) Engizisyon kayıtlarını inceleyen Le Roy Ladurie, kayıtlara göre 250 civarında nüfusa sahip Montalliou'da dahi 14. yüzyıl başlarına dek Katolikliğin yanı sıra Kathar ve Valdensiyen⁸ inançlarının var olduğunu, aynı zamanda buradaki ruhban sınıfının kuralsızlığını gözlemlemiştir (Le Roy Ladurie, 1984: 153-168).

Archibald Ross Lewis, 1984'te yayımlanan *Medieval Society in Southern France and Catalonia* eseriyle Albi Haçlı Seferi döneminde Languedoc ve Katalan toplumlarını incelemiş ve tartışmıştır. Daha önce sözü geçen John Hine Mundy ise 1990'da *Men and Women at Toulouse in the Age of the Cathars* ve 1997'de *Society and Government at Toulouse in the Age of the Cathars* kitapları ile anlatısında Katharları ve Albi Haçlı Seferi'ni daha fazla ön plana koymaya başlamıştır. 1993 yılında Linda M. Paterson, *The World of the Troubadours. Medieval Occitan Society, c. 1100-c. 1300* çalışması ile ise trubadurlar⁹ ve sözlü sanat geleneği bağlamında bölgeyi incelemiş, Languedoc kimliği ve trubadur şarkılarının tarihsel olarak incelenmesi gibi ilgi çekici yöntemlere başvurmuştur (Weinberger, 1996: 945-946).

Annales Ekolü ile birlikte gelen sosyal tarihçiliğin Albi Haçlı Seferi tarihyazımına kattığı en önemli olgulardan biri, Albi Haçlı Seferi'ni askerî ve siyasî yönlerinden sıyrarak sosyo-ekonomik bakış açısıyla incelenmesini sağlamaktır. Böylece tarihçiler hem Albi Haçlı Seferi'nin bölge halkındaki yansımalarını inceleyerek yeni bir araştırma sahası oluşturmuş, hem de Albi Haçlı Seferi'ni Fransız Engizisyonu ve Fransa siyasî tarihi gibi diğer alanlarla beraber değil, kendi başına bir olay olarak tartışmaya başlamıştır.

Seferi Tanımaya Çalışmak

Bu dönem içerisinde bir yandan sosyal tarihçilik akımı Albi Haçlı Seferi tarihçiliğinde kendine yer bulurken, diğer yandan farklı bir tartışma seferin

⁶ Foix şehrinin 38 km güneydoğusunda bulunan köy. Günümüz Fransası'nın Oksitanya yönetim bölgesine dâhildir.

⁷ Daha sonra Papa XII. Benedictus olacak olan, Fransız Engizisyonu sırasında Pamiers Piskoposluğu görevinde bulunan Katolik-Sistersiyen din adamı. Piskoposluğu süresince fiilen Fransız Engizisyonu'nun Pamiers ayağını yürütmüş ve 1334'te Papa olarak seçildiğinde elde ettiği birçok itiraf kaydını beraberinde getirmiştir.

⁸ Valdensiyenler, Katharlarla aynı dönemlerde Lyon'da ortaya çıkmış asketik ve proto-Protestan heretik grup. 11. yüzyılda Pierre Valdo tarafından formüle edilmiştir.

⁹ Languedoc ve çevresinde faaliyet göstermiş olan gezgin ozanlar. Kuzey Fransa'daki karşılıkları "trouvère"lerdir.

algılanma biçimini etkilemiştir. 1935 yılında Carl Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* adlı kitabıyla Haçlı Seferleri'nin sınıflandırılması ve bir seferin hangi şartlar altında Haçlı Seferi olarak değerlendirilmesi gerektiğini tartışmıştır. Erdmann, Haçlı Seferi'nin Hristiyanlığın adına yapılan tüm savaşları kapsayabileceğini savunmuş, Kudüs ve Kutsal Mızrak gibi Haçlı Seferleri'nin temel öğeleri olarak bilinen olguların yalnızca bahane olarak kullanıldığını öne sürmüştür (Erdmann, 1977: 369-371). Bu görüş daha sonra Christopher Tyerman gibi tarihçilerin savunduğu genelcilik¹⁰ görüşü olarak bilinecektir. 1977 yılında Jonathan Riley-Smith, *What Were the Crusaders?* adlı çalışmasında Erdmann'ın yeterince tartışılmamış genelci görüşünün karşısına yeni bir Haçlı Seferi sınıflandırması öne sürmüştür. Riley-Smith, çoğulculuk¹¹ olarak adlandırılan bakış açısının temeli olan haçı kabul etmek, sefer için resmen Papa tarafından çağırılmak ve sefere katılmak karşılığında endüljans¹² elde etmek şartlarını ortaya koymuştur (Riley-Smith, 1977).

Bu şartlar altında Albi Haçlı Seferi'nin konumu da tartışma konusu olmuştur. Hans Eberhard Mayer'in *Geschichte der Kreuzzuge* eseri ve Jonathan Riley-Smith'in editörü olduğu *The Oxford History of the Crusades* gibi çalışmalar Albi Haçlı Seferi'ne yer verirken, Jean Richard gibi bazı gelenekçi tarihçiler kendi Haçlı Seferleri tarih anlatıları içerisinde Albi Haçlı Seferi'ne yer vermemişlerdir (Marvin, 2013: 1129-1130). Sonuç olarak Albi Haçlı Seferi, çoğulcu ve genelci görüşlerin ilkeleri bağlamında, gelenekçi¹³ görüşün tanımladığı Kudüs'ün hedef alınması kriterine rağmen bir Haçlı Seferi olarak kabul edilmektedir. Fakat her ne kadar gelenekçi görüşü eleştirsek ve daha geniş bir perspektifte ısrar etsek de Albi Haçlı Seferi ve benzeri Haçlı Seferleri'ni dinî temalara sahip fakat Haçlı Seferi karakteri taşımayan savaşlardan ayırmak gerekmektedir. Riley-Smith'in ortaya attığı kurallar, bir seferi Haçlı Seferi yapan olguları işaret ederek modern tarihçiler için gelenekçi görüşe nazaran daha özgür ancak hâlâ belirli bir ruhanî kimlik şartı arayan Haçlı Seferi tarihçiliği şablonu oluşturmuştur. Bu doğrultuda çoğulcu bakış açısının Haçlı Seferleri bağlamında geniş fakat belirli kurallara dayalı sınıflandırma biçimi, Haçlı Seferleri tarihçiliğinin çalışma esaslarına daha uygundur.

Tarihçiler arasında tartışılmaya başlanan bir diğer fikir ise Albi Haçlı Seferi'nin tek başına özerk bir olgu olarak incelenmesidir. Yukarıda da sözü geçtiği üzere Zoë Oldenbourg ve Jacques Madaule, seferin bu bakış açısıyla

¹⁰ Generalizm olarak da bilinir.

¹¹ Diğer adıyla plüralizm.

¹² Papa tarafından Haçlı Seferleri'ne katılanlara verilen ruhanî ve bazı durumlarda maddî haklar.

¹³ Tradisyonalizim olarak da anılmaktadır.

değerlendirilebileceği fikrini 60'lı yıllarda önermişlerdir. Bernard Hamilton da Bu görüşü takip ederek 1981'de yayımladığı *The Medieval Inquisition* ile seferi olgusal olarak tartışmış ve seferin dinsel sapkınlığı bastırmaktan ziyade, sapkınların elinde bulunan bölgelerin Katolik yöneticilere aktarılması amacını taşıdığını iddia etmiştir (Hamilton, 1981). 1987 yılında yayımlanan *The Formation Of A Persecuting Society: Power And Deviance In Western Europe, 950-1250* çalışmasıyla birlikte Albi Haçlı Seferi'ne ve Katharlara Avrupa toplumunun azınlıklarla olan ilişkileri bağlamında bakan Robert Ian Moore ise Albi Haçlı Seferi'ni modern hareketleri ve farklı görüşleri bastıracak kuvvete erişen Avrupa güç sahiplerinin, bu gücü gösterme şekli olarak yansıtmıştır (Moore, 1987: 1-5).

Görüldüğü üzere bu dönemde hem Albi Haçlı Seferi'nin sosyo-ekonomik yönleriyle tartışılması, hem de seferin konumunun sorgulanması gibi önemli tarihyazımsal ilerlemeler kaydedilmiştir. Sosyal tarihçilik, Albi Haçlı Seferi tarihçiliğinde önemli bir yer kazanmıştır ve günümüzde de konu hakkındaki çalışmalarda da yaygın olarak kullanılan bir yöntemsel bakış açısıdır. Albi Haçlı Seferi'nin diğer Haçlı Seferleri ile olan ilişkisi ve Haçlı Seferleri içerisinde sınıflandırılması ise özellikle Haçlı Seferleri tarihi kitapları içerisinde seferin yer alması ve Albi Haçlı Seferi'nin gelenekçi görüşün Haçlı Seferi tanımlamasına uydurulmak yerine yeni sınıflandırmalar içerisinde dâhil edilmesi ise ilgi uyandırıcıdır. Bu dönemden itibaren sefer kendi içerisinde değerlendirilerek anlatıların gerçek anlamda merkezine yerleştirilmiş ve daha teorik tartışmalar oluşturmaya müsait kılınmıştır.

Revizyonist Görüşler ve Albi Haçlı Seferi'nin Tekrar Gözden Geçirilmesi, 1997-2016

Albi Haçlı Seferi'nin farklı açılardan değerlendirilmesi, tarihçilere birçok cevabın yanında yeni sorular da getirmiştir. Bunların içerisinde günümüz Albi Haçlı Seferi tarihyazımını derinden etkilemiş olan "gerçekten heretikler var mıydı?" sorusudur. Makalenin son bölümü olan bu başlığın altında sözünü ettiğimiz heretikliğin gerçekliği sorusunu soran tarihçiler ve bu tartışmanın dışında kalan çalışmalar incelenecektir.

Katharların Varlığının Sorgulanması

1998 yılında Monique Zerner'nin editörlüğünde çıkan çok yazarlı *Inventer l'hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l'inquisition*, Katharların tarihsel olarak gerçekliğini sorgulayarak Albi Haçlı Seferi tarihçiliğinde yeni ve çok tartışılacak bir fikrin öncülerinden olmuştur. Aziz Augustinus'un (354-430) *Contra Faustum* eserinin incelenmesinden Pierre Valdo'nun¹⁴ (1140-1218) aktivitelerinin tartışılmasına dek geniş açılı ve zengin bir perspektife sahip olan *Inventer l'hérésie*, Ortaçağ dinsel sapkınlıklarının aslında var olmadığı ve bunun özellikle Kilise ve yerel güç sahipleri tarafından kurgulanmış bir temadan ileri gidemeyeceği sonucuna varmıştır (Zerner ed., 1998). Yine Zerner'in 2001 yılında editörlüğünü üstlendiği *L'histoire du catharisme en discussion: Le "concile" de Saint-Félix, 1167* ise yönünü Fransız tarihçi Guillaume Besse'nin 1660 yılında yayımladığı "Charte de Niquinta"¹⁵ belgesinin gerçekliği ve sapkın Katharların varlığının sorgulanmasına çevirmiştir (Zerner ed., 2001).

Bu görüşe paralel olarak Mark Gregory Pegg'in 1999 tarihli *The Corruption of Angels* çalışması yayımlanmış ve Fournier'nin Engizisyon kayıtları ışığında Ortaçağ dinsel sapkınlıklarının Kilise ve Engizisyon tarafından zorlama bir biçimde üretilmiş ve çıkarlar doğrultusunda kullanılmış sahte imgeler olduğunu ifade etmiştir (Pegg, 1999: 15-27). Pegg, 2008'de *A Most Holy War* çalışmasında da aynı tezi bu sefer Albi Haçlı Seferi'ni merkez alarak savunmuştur (Pegg, 2008: ix-xiv).

Katharların gerçek olmadığı fikri tarihçiler arasında oldukça popüler hâle gelmiştir. Hatta daha önce Katharların varlığını kabul ederek yazmış olan Robert Ian Moore'un *The Formation of a Persecuting Society* çalışmasını 2007'de revize ettiği ve 2012'de *The War on Heresy: Faith and Power in Medieval Europe* kitabıyla Katharların varlığını birincil kaynaklar üzerinden tartışarak reddettiği göze çarpmaktadır (Moore, 2012). Moore, kitabında eleştirme amacı taşıyan kısımlar hariç neredeyse hiçbir bölümde Kathar adını kullanmaması ile Albi Haçlı Seferi tarih yazıcılığının geleneksel yaklaşımına karşı çıkan bir duruş sergilemiştir.

2016 tarihli, Antonio Sennis editörlüğündeki *Cathars in Question: Heresy and Inquisition in the Middle Ages* kitabı da bu fikri tartışan birçok tarihinin

¹⁴ Valdensiyenliğin kurucusu. Önceden bir tacirken daha sonra vaaz vermeye ve etrafında bir dinî grup oluşturmaya başlamıştır. Kendisi ve topluluğu Kilise tarafından heretik ilân edilmiştir.

¹⁵ 1167 yılında Saint-Félix'te toplandığı düşünülen Kathar konsilinin tek kanıtı. Bu 'konsil'de Bizans'tan gelen 'Papa' Niketas tarafından Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde piskoposluklar kurularak heretiklerin önde gelen isimleri içerisinden piskoposlar atandığı yazmaktadır. Belgenin gerçekliği üzerinde makalede de değinildiği üzere yoğun bir tartışma bulunmaktadır.

yazısının bulunduğu önemli bir çalışma olmuştur. Fakat bu kitabın en önemli özelliği, Katharların varlığını kabul eden ve etmeyen tarihçilerin fikirlerini makaleler şeklinde birbiri ardına beyan etmiş olmasıdır. Örneğin, kitabın ilk makalesini yazan Mark Gregory Pegg, Kathar sapkınlığının 18. yüzyıl tarihçileri ve teologları tarafından ‘uydurulmuş’ bir olgu olduğunu açıkça belirtmektedir (Sennis ed., 2016: 21-52). Ancak ardından kalemi devralan John H. Arnold ise Engizisyon görevlilerinin Kathar inancını uydurduğu revizyonist görüşüne karşı çıkmakla birlikte, bu görevliler tarafından bölgedeki Kilise karşıtlığının veya ‘proto-Protestanlığın’ düşmanlaştırılması amacına hizmet etmesi için formüle edildiği üzerinde durmaktadır. (Sennis ed., 2016: 53-78)

Katharların varlığından şüphe eden tarihçilerin en önemli dayanak noktalarından biri, Kathar adının Albi Haçlı Seferi dönem kaynaklarında geçmeyişi ve sonradan kullanılmaya başladığıdır. Robert Ian Moore, yukarıda bahsi geçen *The War on Heresy* çalışmasında değindiği üzere ‘Kathar’ adını kullanan ilk dönem kaynaklarından biri olan 12. Yüzyılda Schönau Başrahibi Eckbert von Schönau’nun (1120-1184) yazdığı *Sermones contra Catharos*’unu değerlendirmiş ve Languedoc’ta bulunan ve günümüzde Kathar olarak tanıdığımız gruplarla Eckbert’in Katharlarının aynı kişiler olmadığını ileri sürmüştür. Moore, Eckbert’in de bu adı Aziz Augustinus’un 5. yüzyılda Maniheistlere karşı yazdığı *De Haeresibus*’tan ettiğini ve Aziz Augustinus’un dönemindeki sapkınlıkları kendi zamanındaki ve bölgesindeki¹⁶ iddialarla birleştirmiş olduğunu düşünmektedir (Moore, 2012: 167-170; Durgun, 2017, 178). Bu konuyu Moore kendi cümleleriyle:

Eckbert Ortaçağ’daki birkaç halefi (yazar) tarafından bu iki tanımı¹⁷ birleştirme hususunda takip edilmiş, fakat ancak 19. yüzyıl içerisinde bu denklem yaygın hâle gelmiş ve çileci inanç ve uygulamaları sapkınlığın kanıtı olarak anılan herkese fark gözetmeksizin Kathar adı yakıştırılmıştır (Moore, 2012: 170).

şeklinde açıklamaktadır.

Yazarların değindiği ikinci problem ise, Katharların kurumsal varlığına dair en önemli kanıt olarak kabul edilen “Charte de Niquinta” belgesinin gerçekliğidir. İlk olarak Guillaume Besse’nin 1660 yılında yayımladığı bu belgenin orijinali günümüze ulaşmamıştır. Eğer bu belge varsa bile Besse’nin versiyonunun kolofonu 1232 tarihinde çoğaltılmış bir kopyası olduğunu haber vermektedir

¹⁶ Eckbert von Schönau günümüz Almanya’sının batısında bulunan Renanya bölgesinde etkinlik göstermiştir.

¹⁷ Augustinus’un kendi dönemindeki Maniheist Katharları tanımlaması ile Ortaçağ Avrupası’ndaki heretiklerin tanımı.

(Besse, 1660: 486). Böylece bu belgenin 13. yüzyılda Katolikler tarafından kendi amaçlarına hizmet etmesi için oluşturulduğu düşüncesi Moore gibi tarihçilerin yazılarında kendine yer bulmuştur (Moore, 2012: 289). Ek olarak, bu dönemde belgede adı geçen 'Papa' Niketas'ın gerçek bir kişi olduğu, Konstantinopolis Bogomillerinin¹⁸ piskoposu olduğu ve Avrupa'ya gelerek diğer heretiklerle birlikte bir konsil oluşturduğu üzerine başka hiçbir belgede kanıt bulunmamaktadır. Hatta bazı tarihçiler önceki dönemlerde söz ettiğimiz belgenin 17. yüzyılda muhtemelen bizzat Besse tarafından uydurulduğunu da iddia etmiştir¹⁹ (Dossat, 1968: 201-214).

“Charte de Niquinta”nın varlığı, örgütlü bir Kathar varlığının kanıtı olmasının yanı sıra Bogomilizm ve dolaylı olarak Maniheizm ile Katharlığın ilişkisine dair en önemli fizikî kanıttır. Bu yüzden belgenin varlığının geçersizliği, revizyonist tarihçiler için başta Katharlar olmak üzere Ortaçağ Avrupa dinsel sapkınlıklarının gerçek olmadığını ve Albi Haçlı Seferi'nin dinî olmayan amaçları ön plana alır biçimde gerçekleştirildiğini ispatlar niteliktedir. Yine de Bernard Hamilton gibi belgenin gerçek olduğunu, Besse'nin böyle bir belgeyi uyduracak yetkinlikte olmadığını ve fakat kolofonu yanlış okuyarak ufak bir zaman kayması gerçekleştirdiğini iddia eden tarihçiler de bulunmaktadır (Hamilton, 1978: 23-53; Hamilton, Hamilton, Stoyanov eds., 2011: 406-408).

Revizyonist Tartışmalar Dışında Kalanlar

Bahsettiğimiz tartışmaların dışında kalan yahut kalmaya çalışan tarihçiler ve eserler de bulunmaktadır. Örneğin Michael Costen, *The Cathars and the Albigensian Crusade* ile 1997'de Albi Haçlı Seferi'ni ve Katharları dönemin siyasî dengeleri bağlamında incelemiştir (Costen, 1998: 1-3). 1999'da Malcolm Lambert'in çalışması *The Cathars* ve Malcolm Barber'a ait *The Cathars: Dualist Heretics in the Languedoc in High Middle Ages* ise 2000 yılında yine bu tartışmalardan uzak bir biçimde, Katharların kökenini ve sonunu incelemektedir (Lambert, 1999: 1-7; Barber, 2000: 1-5; Colish, 2002: 181-184). 2008 tarihli *The Occitan War* ise Laurence Marvin'in yalnızca Albi Haçlı Seferi'nin ilk yıllarına odaklandığı ve Katharların varlığını sorgulamayarak, seferi herhangi bir savaş olarak ele aldığı bir çalışmadır (Marvin, 2008: xiii-xiv). Sean McGlynn ise 2015'te

¹⁸ 10. yüzyılda Bulgar topraklarında ortaya çıkan, adını kurucusu Bogomil'den alan düalist dinsel sapkınlık. Katharların kökeninin direkt olarak Bogomillerden etkilendikleri düşünülmektedir. Bizans topraklarında oldukça yoğun aktiviteleri olmuştur.

¹⁹ Bu bulgusuna rağmen Yves Dossat'ın Katharların varlığı üzerine herhangi bir tartışması bulunmadığı dikkate alınmalıdır.

Kill Them All: Cathars and Carnage in the Albigensian Crusade ile askerî ve siyasî yoğunluklu genel bir Albi Haçlı Seferi tarihi kaleme almıştır (McGlynn, 2015: 9-15)

Fakat burada da tarihçiler kendi tartışmaları içerisinde. Katharların varlığı ile Katharlık üzerindeki Bogomil ve Maniheizm etkisi gibi konularda genel olarak anlaşmaya varan ve revizyonist tarihten pek de etkilenmiş gibi görünmeyen bu yazarlar, Katharlık-Hristiyanlık bağlantısı gibi bazı konularda fikir ayrılığı göstermektedir. Örneğin Malcolm Barber, Katharların Hristiyan gibi görünen fakat Hristiyan olmayan bir dinî grup olduğunu düşünmektedir. Malcolm Lambert ise Katharları tam bir Hristiyan dinsel sapkınlığı olarak tanımlamaktadır. Yine Katharların Albi Haçlı Seferi'nden sonraki varlığı üzerine dar bir zaman aralığı öngören ve son dönemlerde turistik kaygılar doğrultusunda kaba bir Kathar inancı oluşturulduğunu işaret eden Barber'in aksine Lambert, 15. yüzyıl Bosnası'na dek izini sürebileceğimiz bir Kathar mirasında ısrarcıdır. (Colish, 2002: 182-183)

Bu dönemin revizyonist ve geleneksel tartışmaları bir yana, Albi Haçlı Seferi'nin sosyal bağlamda incelenmesi de devam etmektedir. Claire Taylor, 2005 yılında *Heresy in Medieval France: Dualism in Aquitaine and the Agenais, 1000-1249* çalışması ile Albi Haçlı Seferi'nin ve Katharların etkilerini Languedoc yerine komşu bölgeler olan Akitanya ve Agenais üzerinde incelemektedir. Katharları ve seferi Languedoc'un dışında arama çabası, Taylor'u 2011 yılında *Heresy, Crusade and Inquisition in Medieval Quercy* kitabını yayımlamaya itmiştir. Bu kitap ise Quercy bölgesine odaklanarak Taylor'un Languedoc dışı sefer anlatısını perçinlemiştir. Öbür yandan Elaine Graham-Leigh, sefer sırasında Languedoc soylularının tavrı, bölge soylularının birbiri ve Haçlılar ile olan ilişkisi ve Kuzey-Güney soylulukları arasındaki farkları 2005'te *The Southern French Nobility and the Albigensian Crusade* eserinde yorumlamıştır (Graham-Leigh, 2005). Andrew Roach'ın aynı tarihli *The Devil's World: Heresy and Society 1100-1300* kitabı ise geniş bir perspektif içerisinde toplum ve Ortaçağ dinsel sapkınlıklarının ilişkisini irdelerken Katharlara, Albi Haçlı Seferi'ne ve sapkınlığın organize oluşu olgularına da vurgu yapmaktadır. (Roach, 2005: 59-107)

Sonuç olarak, Albi Haçlı Seferi'nin kendi özelinde değerlendirilmesi ile ortaya çıkan revizyonist tartışma, 21. yüzyılın Albi Haçlı Seferi tarihçiliğinde çok büyük bir yer tutmaktadır. Bu tartışma seferin hedefi olan Katharların isimlendirilmesinden varlıklarına dair kanıtların sınanmasına kadar sefere dair birçok hususun tekrar gözden geçirilmesine sebep olmuştur. Katharların bölgede gerçekten bulunmayışı, seferin değerlendirilmesinde ağırlığın bir dinî azınlığı yok etmekten çok Papalık düzeyinde gerçekleşmiş bir hedef yaratma operasyonu

olduğu tezine kaymasına neden olacaktır. Böyle bir fikir ise alan dışı tarihçiler için dahi ilginç ve çekicidir.

Bu dönem içerisinde sadece revizyonist fikirlerin tartışıldığı yanılgısına kapılmamak daha doğru olur. Hâlâ Albi Haçlı Seferi'nin sosyal ve siyasî tarihiyle ilgilenen çok önemli tarihçiler bu dönemde çalışmalarını yayımlamaya devam etmişlerdir. Fakat daha önceki araştırmaların aksine bu eserler Albi Haçlı Seferi'ni merkeze alarak öncesinde ve sonrasında gerçekleşen olayları neredeyse tamamen sefer bağlamında değerlendirmeye almışlardır. Böylece modern Albi Haçlı Seferi tarihçiliği, birçok fikrin ve yorumun bir arada var olduğu, yoğun tartışma ortamına sahip ve oldukça verimli bir alan olarak değerini korumaktadır.

Sonuç

Albi Haçlı Seferi, yaklaşık son 150 yıl içerisinde gerek algılanma biçimi gerekse araştırma ve yorumlanma şekli bakımından pek çok değişik bakış açısı ile test edilmiştir. Kendi içerisinde birçok yeni problemi doğuran Albi Haçlı Seferi tarih yazıcılığı, bu yüzden zaman içinde bir olayın öncülü yahut ardılı olarak değerlendirdiği seferi, artık tek başına bir vaka olarak gözlemlenmektedir.

Bu daralmaya sebep olan başlıca problem; Albi Haçlı Seferi'nin yalnızca bir Haçlı Seferi, Fransız Engizisyonu'nun başlangıcı veya Fransız merkezî devlet yapısının ve otoritesinin gelişim sürecinin bir aktörü olarak incelenmesiyle ortaya çıkan 'yetersizlik'tir. Seferin bu olaylarla olan bağlantısı tabii ki inkâr edilemez (Durgun, 2017: 183). Ancak Albi Haçlı Seferi'nin kendi içinde ve bağımsız olarak değerlendirilmediği durumlar, daha önce de sözü edildiği gibi, dönem ile ilgili tamamen yanlış olmasa dahi eksik fikirlere varmamızı sağlayabilmektedir.

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl ortaları arasında yayımlanmış çalışmaların çoğunluğunun, Albi Haçlı Seferi'nin Fransa'nın Languedoc ile birleşmesi ve bölge üzerinde hâkimiyet sağlaması üzerindeki etkisini dikkate aldığı gözlemlenmiştir. Yine dönem yazarları, Ortaçağ Avrupa dinsel sapkınlıklarıyla mücadelenin sefer sayesinde Fransız Engizisyonu olarak da bildiğimiz farklı bir boyuta evrildiğini tespit etmişlerdir. Peyrat ve Lea gibi Albi Haçlı Seferi'nin proto-Protestanlık ile Katoliklik arasındaki mücadelenin eylemsel boyutu olarak tanımlayan Protestan bakış açısına sahip tarihçiler de bulunmaktadır. Bu fikirler her ne kadar doğrulanabilse de tarihyazımı içerisinde seferin yalnızca bir geçiş evresi olarak görülmesine neden olmaktadır. Ancak Albi Haçlı Seferi, başlı başına bir vaka

olarak incelenmesi gereken dinî, siyasî ve toplumsal bir olgudur. Seferin siyasî ve dinî bağlamları dışında farklı bakış açılarından ve kendi başına bir olgu olarak tartışılmaya başlaması ise bu klasik bakış açısı sebebiyle daha sonraki dönemlere ötelenmiştir.

Klasik bakış açısının eksiklerinden biri olan sosyal tarih çalışmaları, geleneksel olarak askerî ve siyasî tarihçilik yaklaşımlarının hâkim olduğu Albi Haçlı Seferi tarihyazımında sanılandan daha büyük bir ilgi görmüştür. Le Roy Ladurie'nin sefer sonrası hakkındaki toplumsal tarih perspektifinden geliştirdiği yorumlar, Mundy'nin Toulouse ve Albi Haçlı Seferi odaklı sosyo-ekonomik tartışmaları ve diğer tarihçilerin konuya olan katkıları ile gittikçe gelişen ve genişleyen seferin sosyal tarihi, günümüzde de araştırmaya devam edilen bir husustur. Bu noktada sosyal tarihe geçişin Albi Haçlı Seferi ve Katharlar özelinde başarıya ulaştığı söylenebilir.

Seferin Engizisyon, Haçlı Seferleri ve Fransa Krallık tarihi gibi daha geniş alanlardan daraltılmış bir çalışma konusu hâline gelmesindeki önemli etkenlerden biri ise Haçlı Seferleri'nin sınıflandırılması tartışmalarıdır. Çoğulcu ve genelci bakış açıları içerisinde bir Haçlı Seferi olarak tanımlanan sefer, genel tarih anlatıları içerisinde kısıtlı bir alan bulmuş, böylece gelenekçi sınıflandırma içerisine yerleştirmeye çalışılmadan incelenebilmiştir.

Albi Haçlı Seferi'nin tek başına incelenmesinin son raddesi ise Katharların varlığının sorgulanması olarak görülebilir. 21. yüzyıl içinde öne sürülen revizyonist fikirler, seferin tüm yönleriyle tartışılmasını ve eski çalışmaların eleştirilmesini sağlamıştır. Birincil kaynakların eleştirilmesi ve seferin amaçlarının yeni bakış açılarıyla test edilmesi süreci bu dönem içerisinde gerçekleşmiştir. Bu sorgu ve test sürecinin geniş bir tarihçi kitlesine yayılmış olmasına rağmen revizyonist tartışmanın dışında kalıp farklı tartışma konularına sahip olan tarihçilerin varlığı da göze çarpmaktadır. Görüldüğü üzere Albi Haçlı Seferi tarihçiliği, tek bir yönden devam etmek yerine birçok farklı istikamette ilerleyen, kendi içerisinde bir ihtisasa dönüşen ve karmaşıklaşan bir alan hâline gelmektedir.

Neticede, günümüzde Albi Haçlı Seferi tarihçiliğinin hâlâ gelişmeye müsait bir alan olduğu ve yeni tartışmaların geliştirilmesinin mümkün olduğu sonucuna varılabilir. Albi Haçlı Seferi tarihyazımında kat edilen yol, seferin kendi başına bir alan olarak incelenebilmesini sağlamaktadır. Fakat sefer üzerine söylenmesi gereken yeni şeylerin bulunması, alanda yeni çalışmaların yapılması ve yeni yaklaşımların geliştirilmesinin hâlen daha mümkün olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

- Barber, M. (2000). *The Cathars: Dualist Heretics in the Languedoc in High Middle Ages*. London: Routledge.
- Besse, G. (1660). *Histoire des Ducs, Marquis et Comtes de Narbonne*. Paris: Antoine de Sommaville.
- Boyce, G. C. (1954). "Die Katharer, by Arno Borst ". *The American Historical Review*. 59 (3), 602–603.
- Colish, M. L. (2002). "Review of The Cathars; The Cathars: Dualist Heretics in Languedoc in the High Middle Ages, by M. Lambert & M. Barber". *Church History*, 71(1), 181–184.
- Costen, M. (1998). *The Cathars and the Albigensian Crusade*. Manchester: Manchester University.
- Delaruelle, É. (1943). "Pierre Belperron. La Croisade contre les Albigeois et l'union du Languedoc à la France (1209-1249)". *Annales du Midi: revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale*, 55, (217-218) 429-435.
- Dewey, R. S. (1888). "The Latest Historian of the Inquisition". *The American Quarterly Review*, 13 (51), 385-404.
- Dossat, Y. (1968). "A propos du concile cathare de Saint-Félix: les Milingues", *Cahiers de Fanjeaux: Cathares en Languedoc*, 3, 201–214
- Durgun, F. (2017). "They Are Worse Than Saracens with Their Strong Hand and Their Arm Stretched in Fight": Multifaceted Context of the Albigensian Crusade" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (48), 176-183.
- Erdmann, C. (1977). *The Origin of the Idea of Crusade*. trans.: Marshall W. Baldwin, Walter Goffart. Princeton: Princeton University.
- Gascón Chopo, C. (2020). "From Occitania to Catalonia. Catharism: the Current State of Research". *Imago temporis: medium Aevum*, (14), 103-131.
- Graham-Leigh, E. (2005). *The Southern French Nobility and the Albigensian Crusade*. Woodbridge: The Boydell.
- Hamilton, B. (1978). "The Cathar council of Saint-Félix reconsidered". *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 48, 23-53.
- Hamilton, B. (1981). *The Medieval Inquisition*. New York: Holmes & Meier.

- Hamilton, J., Hamilton, B., Stoyanov, Y., eds (2011). *Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler*. çev.: Leyla Kuzucular. Ankara: Yurt
- Lambert, M. (1999). *The Cathars*. Massachusetts: Blackwell.
- Le Goff, J., ed. (1968). *Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle, 11e-18e siècles, Communications et débats du Colloque de Royaumont, 27-30 Mai 1962*. Paris: Mouton.
- Le Roy Ladurie, E. (1984). *Montaillou: Cathars and Catholics in a French village, 1294-1324*. trans.: Barbara Bray. London: Penguin.
- Lea, H. C. (1888). *A History of the Inquisition of the Middle Ages*. New York: Harper & Brothers.
- Marvin, L. (2008). *The Occitan War: A Military and Political History of the Albigensian Crusade, 1209-1218*. Cambridge: Cambridge University.
- Marvin, L. (2013). "The Albigensian Crusade in Anglo-American Historiography, 1888-2013". *History Compass*, 11 (12), 1126-1138.
- McCaffrey, E. (2001). "Memory and Collective Identity in Occitanie: The Cathars in History and Popular Culture". *History and Memory*, 13(1), 114-138.
- McGlynn, S. (2015). *Kill Them All: Cathars and Carnage in the Albigensian Crusade*. E-book edition. Gloucestershire: The History.
- Moore, R. I. (1987). *The Formation Of A Persecuting Society: Power And Deviance In Western Europe, 950-1250*. Oxford: Basil Blackwell.
- Moore, R. I. (2012). *The War on Heresy*. Cambridge: The Belknap.
- Pegg, M. G. (1999). *The Corruption of Angels*. Princeton: Princeton University.
- Pegg, M. G. (2008). *A Most Holy War: The Albigensian Crusade and the Battle for Christendom*. Oxford: Oxford University.
- Peyrat, N. (1870). *Histoire des Albigeois: les Albigeois et l'inquisition*. Tome I. Paris: Librairie Internationale.
- Riley-Smith, J. (1977). *What Were the Crusades?*. London: Palgrave Macmillan.
- Roach, A. (2005). *The Devil's World: Heresy and Society 1100-1300*. London: Pearson Longman.
- Runciman, S. (1955) *A History of the Crusades*. Vol.: III. Cambridge: Cambridge University.
- Runciman, S. (2003). *The Medieval Manichee*. Cambridge: Cambridge University.

- Séguy, J. (1960). "Oldenbourg (Zoé), Le Bûcher de Montségur". *Archives de sociologie des religions*. (10), 200-201
- Séguy, J. (1961). "Ventura (Jordi), Père el Catolic Simo de Monfort". *Archives de sociologie des religions*, (12), 208.
- Séguy, J. (1962). "Madaule (Jacques), Le drame albigeois et le destin français". *Archives de sociologie des religions*. (13), 181-182.
- Sennis, A., ed. (2016). *Cathars in Question*. York: York Medieval.
- Walther, D. (1965). "A Survey of Recent Research on the Albigensian Cathari". *Church History*, 34 (2) 146-177.
- Warner, H. J. (1922). *The Albigensian Heresy*. Vol: I. New York & Toronto: The Macmillan Co.
- Weinberger S. (1996). "Paterson (Linda), The World of the Troubadours, Medieval Occitan Society, c. 1100- c. 1300". *Revue belge de philologie et d'histoire*, 74 (3-4), 945-946.
- Zerner, M., ed. (1998). *Inventer l'hérésie? Discours polémiques et pouvoirs avant l'Inquisition*. Nice: Centre d'études médiévales.
- Zerner, M., ed. (2001). *L'histoire du catharisme en discussion: le concile de Saint-Félix, 1167*. Nice: Centre d'études médiévales.

Çeviriyazı:

Osmanlı Erken Moderni (Ottoman Early Modern)*

Ali Yaycıoğlu**

Çeviri: Özgün Kabacaoğlu***

orcid/0000-0002-3665-2903

Bir süredir Osmanlı araştırmalarında “küresel dönüşüm”den¹ geçiyor olduğumuzu söylemek yanlış olmaz. Nitekim tarihçiler artan bir şekilde, Osmanlı deneyimini dünya tarihi bağlamında, dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmelerle bağlantılı ve karşılaştırmalı bir şekilde konumlandırma eğilimindedir. Benzer biçimde bazı Osmanlı tarihçileri de Osmanlı’yı yalnızca kendi gerçeklik ve anlamları vasıtasıyla açıklanabilen, dünyadan izole bir imparatorluk olarak algılayan bir tarihsel yaklaşımı takip etmekten ziyade, Osmanlı deneyimini büyük ölçekli (örneğin; küresel, Afro-Avrasya, Avrupa, Akdeniz, Hint Okyanusu) hareketler, dönüşümler ve olaylarla ilişkilendirmeye giderek daha fazla ilgi göstermektedir. “Erken modern” kavramı da Osmanlı “küresel dönüşümü”nü kolaylaştıran kilit bir kavram haline gelmiş görünmektedir. Nitekim bu kavram Osmanlı Dünyası araştırmacılarına, küresel ölçekte artarak (ve asimetrik) gelişen ilişkilerin yaşandığı 15 ile 19. yy’lar arasındaki dönemde mevcut olan Osmanlı realitesinin, dünyanın diğer bölgeleriyle, özellikle de Avrupa’daki yapısal değişimlerle senkronize bir şekilde incelenmesine yardım etmektedir. Ancak hem

* Orijinal Makale: Ottoman Early Modern, Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association, Vol. 7, No. 1, Chasing the Ottoman Early Modern (Autumn 2020), s. 70-73.

** Prof. Dr, Stanford Üniversitesi Tarih Bölümü, ayayciog@stanford.edu

*** Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Orcid No, 0000-0002-3665-2903. ozgunkabacaoğlu@gmail.com

¹ Çevirmenin Notu (Ç.n.): Yazının orijinal metninde yazar, “global turn” öbeğini bir terim-kavram olarak kullanıyor. Bu çeviride bu terim, “küresel dönüşüm” olarak çevrilmiştir. Benzer biçimde aşağıda geçecek olan “early modern turn” de “erken modern dönüşüm” olarak çeviriye dahil edilmiştir. Küresel dönüşüm kavramı ise sosyal bilim araştırmalarında küresel değişimlerin ve mevzuların, yerel dinamiklerle birlikte nasıl ele alınacağını ya da ele alınamayacağını inceleme, bu konular üzerine araştırmalar yapma eğilimi-araştırma programı anlamına gelmektedir.

“küresel” hem de “erken modern” dönüşüm perspektifi, dikkate almamız ve sorunsallaştırmamız gereken belli sınırlılık ve sorunları beraberinde getirmektedir.

Erken modern kavramı ilk olarak 1960 ve 70'lerde Britanyalı ve Kuzey Amerikalı tarihçiler tarafından ortaya atılmıştır. Bu tarihçiler, tarihin odağını ulusal tarih anlatıları, seçkinler ve yüksek kültür tarihinden, toplum, iktisadî ve siyasî düzen, kültürel hayat, teknolojik gelişim ve çevre nezdinde kabaca 1450-1800 yılları arasında yaşanan uzun dönem (longue durée) yapısal dönüşümlerine doğru yönlendirmeye çalışmışlardır (Scott, 2015). Bu uzun dönem ise insan-doğa ilişkilerinde olduğu gibi insan deneyiminin de benzeri görülmemiş radikal değişimlere uğradığı kabaca 19 ve 20. yüzyıla tekabül eden, "modern" (acaba orta ya da geç modern mi demeli?) veya yakın çağın (başka bir deyişle, “bizim” zamanımızın ya da çağdaş zamanın) öncülü olan bir zaman dilimidir. Nitekim bizim şu an yaşadığımız zaman dilimi de teknoloji, bilgi, iktisadî ve siyasî kurumlar, insan-doğa ilişkileri ile sanat ve tarihin anlamında yaşanan bu radikal değişimlerle şekillenmiştir. Erken modern terimi ise “Büyük Sıçrama”² Çağı da denilen “bizim zamanımızdaki” bu radikal değişimlerin diğer kronolojik zaman dilimlerinden ayırtılarak tek başına kendi zamansal çerçevesi dahilinde anlaşılamayacağını ima eder. Aksine bu radikal değişimler, çok daha önce başlamış olan, daha büyük bir dönüşümün parçası olarak ele alınmalıdır. Bu nedenle daha derin yapısal dönüşümleri değerlendirebilmek için moderniteyi son iki yüzyılın radikalliği içinde değil, daha geniş bir zaman dilimi içinde düşünmek gereklidir. Böylelikle birçok yönden, “erken modern”, şimdiki zamanın merkeziliğine meydan okumakta ve “bizi” (modernleri veya şu andaki post-modernleri) daha derin, geniş ve uzun bir bağlama oturtmaktadır.

Bu maksatla, gündemdeki küresel erken modern fikrini paylaşan muhtelif tarihçiler, dünyanın farklı yerlerini konu alarak yankı uyandıran çeşitli çalışmalara katılmışlardır. Bu çalışmalar; demografik, politik, kurumsal ve kültürel yapıyı kökten değiştirmek için etkili mekanizmalara sahip, bölgesel bir organizasyon olarak devletin inşa süreçleri; emperyal ve kolonyal yayılmacılığın yeni biçimleri, bu yayılmalarla birlikte gelişen farklı bilgi tasarımları ve emperyal ya da kolonyal konsolidasyonlara karşı gelişmiş farklı direniş biçimleri; aralarında giderek kuvvetlenen karşılıklı bir etkileşimin bulunduğu endüstriyel gelişmeler ve bilimsel kültürlerin biçimlenişi; insanların, malların, yaşam tarzlarının ve fikirlerin hareketliliğini körükleyen, artan küresel bağlantılar; mekan ve zaman hakkında yeni bir kavrayış-ortak bir zaman diliminde dünyanın birbiriyle bağlantılı olduğuna dair farkındalık; “büyü bozumları”nın farklı şekilleriyle beraber doğaya, yaşama ve ölüme ilişkin yeni anlamların ortaya çıkışı konularıyla alakalı olmuştur.

Bu minvalde de birçok açıdan, “erken modern” kavramı bize ulus, kıta ve medeniyet sınırlarının ötesinde şekillenen bu sorunları kavrayabilecek bir zemin sağlar. Nitekim Osmanlı tarihi, tarih bölümleri ve akademik dergilerde, bilhassa

² Ç.n.: Orijinal metinde “great acceleration” olarak geçmektedir.

Anglo-Amerikan akademisinde kabul edilen ve takdir edilen bir alan haline geldiğinden beri, Osmanlı tarihçileri bu tür karşılaştırmalı ve bağlantılı sorunlar üzerine farklı alanlardaki meslektaşlarıyla diyaloga girmeye başlamıştır. Avrupa'daki bazı Osmanlı tarihçileri de Avrupa Birliği tarafından finanse edilen, büyük bütçeli erken modern Avrupa ya da erken modern dünya projelerinin bir parçası olmuştur. Erken 21. yüzyılda da küresel erken modern yaklaşımı, tarihçiler için evrensel bilgi tasarımına dayalı bir diyalogu mümkün kılan, bir tür “ortak program” halini almıştır. Buradan hareketle küresel erken modern, daha uzun ve global bir zaman-mekân vasıtasıyla, dünya üzerindeki farklı farklı insan gruplarının mekânsal ve zamansal tecrübelerini hem birbirleriyle hem de aslında bizim de içinde yaşadığımız bu dönemdeki deneyimlerimizle ilişkilendirmiştir.

Ancak, “erken modern”i küresel tarih için kronolojik ve mekânsal bir yönerge olarak kullanırken içerdiği önemli riskler karşısında tetikte olmamız gerekir. Bu riskler; tarih kaynaklarına “erken modern” kavramıyla bağlantılı sorularla yaklaşmak, bizi tarihi teleolojik bir yörüngede görmeye iter mi, yani, tarihi, moderniteye doğru kaçınılmaz bir evrim olarak algılamamıza mı sebep olur? “Erken modern” terimi, modernliği tarihsel düşünüşümüze tek mümkün yol olarak mı dayatır? “Erken modern” bakış açısı, modernite şemasında öne çıkarılmayan ya da bir dönem doğmuş, sonra kaybolmuş -veya unutulmuş- kurumları, sosyal olguları, düşünce biçimlerini ve her türlü olasılığı hakkında kavramamızı engeller mi? “Erken modern”, bizi, modern ile ilintili gündemlerimiz yüzünden, bu olasılıkları yanlış anlamaya iter mi? Bu bakış açısı, belirli bir makropsi veya mikropsinin yanı sıra, bir teleoloji veya kesinlik biçimine neden oluyorsa, bu tuzakları nasıl atlatabiliriz? Bir başka soru grubu ise “erken modern” zamanın bütüncül doğası hakkında olacaktır. Buna göre 15 ve 19. yüzyıllar arasındaki zamansal bir birim olarak ele alınan “erken modern”, bu dönemde yaşanan belirli deneyim, olaylar, aktörler ve zaman dilimleri için geçerli olamayacak bir birleşik zaman anlayışı mı dayatır? Farklı tarihsel fenomenlerin farklı zaman aralıklarıyla ele alınması gerektiğinde, bu birleşik “erken modern” zaman dilimi, farklı zamansal süreklilikleri, başlangıçları ve sonlarını hafife alabilir. İkinci olarak, belirli bir tarihsel çerçevenin (yani, tabii ki, Avrupa'nın!) belirli parametrelerini dayatmayan, tüm dünyada geçerli bir erken modernin, küresel bir fenomen olarak kabul edilip edilemeyeceğini de sürekli sorgulamamız gerekir. Nitekim farklı tarihsel yörüngelerin, iç dinamiklerin ve bunların anlamlarının tam olarak değerlendirilebileceği küresel ölçekte bir senkronizasyon mümkün müdür? Bu senkronizasyon problemini aşmanın yolu ise çoklu “moderniteler” kabulü ile modernizasyonda çoğulculuğu kabul etmekten mi geçmektedir (ama yine de neden modernlikler)?³

Elbette herhangi bir tarihsel dönemlendirme ve insan deneyimiyle alakalı küresel bir çerçeve oluşturmaya yönelik her girişim, bu tür sorularla karşı karşıya kalacaktır. Ancak bu durum, evrenselcilik ve tikelcilik ile zamanımız ve geçmişin

³ Ç.n.: Başka bir ifadeyle, neden illaki modernizmin, modern olanın aranması gerektiği de sorgulanmalıdır.

katmanları arasındaki felsefi bir ikilemdir. Nitekim tarih bilimi de sürekli bir entelektüel mücadele ve müzakeredir. Birçok açıdan da kronoloji ve zaman aralıklarının nasıl tanımlanacağına dair düzenli ve sürekli bir uğraşı, bir siyasettir. Nihayetinde de bugün hala tarihi tam olarak küresel insan deneyimi açısından düşünmekten çok uzağız ve muhtemelen bunu asla başaramayacağız. Belki de Ernesto Laclau'nun (2007: 26) da dediği gibi; "evrensel, herhangi bir zaman içinde baskın hale gelen tekil bir yapıdan başka bir şey değildir". Fakat buna rağmen evrensel bir bilgi projesinin, egemen olmayan bir evrenselin olasılığını da düşünmeye devam etmeliyiz. Nitekim "erken modern" kavramı da kendi kusurları, maliyetleri ve sınırlılıkları bir yana, bu evrensel düşünme hedefi için bir öneridir. Günümüzde Francis Fukuyama'nın yakın zamanda kabul ettiği gibi, aynı zamanda tarihin "iyi bir sonu" anlamına da gelen post-modern zamanlar artık sona ermiştir (Menand, 2018). Yeni bir zamana girilmektedir ve bu girilen yeni zamanı, bazıları post-truth ile, bazılarıysa entropi ve çevresel bir krizle ilişkilendirmektedir. Bu noktada önümüzde uzanan radikal tikelciliğe karşısya, insan deneyimi için evrensel bir projenin, ortak tarihsel bağlam içinde bir diyalogun olasılıkları için ısrarcı olmamız gerektiğine inanıyorum.

Kaynakça

Laclau, Ernesto (2007). *Emancipation(s)*, Londra: Verso.

Menand, Louis (2018). Francis Fukuyama Postpones the End of History, *New Yorker*. 23 Mart 2019 tarihinde <https://www.newyorker.com/magazine/2018/09/03/francis-fukuyama-postpones-the-end-of-history> adresinden alınmıştır.

Scott, Hamish (2015). Introduction: 'Early Modern' Europe and the Idea of Early Modernity. *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350–1750*. Hamish Scott (Ed.). Oxford: Oxford University, 2-33.

Çeviri:

Bilinen ve Bilinmeyenleriyle Aleksandr Nevski * Tarih bilimleri doktoru Prof. Vladislav Kokoulin ile söyleşi

Çeviri: Elnur Ağayev*

orcid/0000-0002-1461-4834

Çevirmenin Notu: Tarihte iz bırakmış insanlar ve faaliyetleri, tarihin temel konularını oluşturmaktadır. Bununla beraber bırakılan bu izler aynı zamanda tarih yazımının değişik dönemlerinde benzeri olaylara yaklaşılması bakımından sorunlu konuların da başında gelmektedir. Aslında sorun şahsiyetin bıraktığı izlerden değil -bu izler yaşanan bir gerçeklik olarak kabul edilirse- bu gerçeklik üzerinde hakikati inşa etmekte olan tarihçiden, yetiştiği kültürden, değer yargılarından, dönemin ideolojisinden, erkin, gücün tarih yazımı üzerindeki konumundan kaynaklanmaktadır. Bir nevi hakikatin inşa edilme dönemi, hakikatin kurgulanma dönemi burada belirleyici olmaktadır. Bu belirleyicilik tarihi veya tarihi şahsiyetleri konu alan sinemada, tiyatrodada, resimde ve benzeri sanat dallarında da geçerlidir.

İdeolojinin ve gücün tarih yazımı üzerindeki baskısından dolayı tarihte iz bırakmış insanlar tarih yazımlarında belirli bir kategoriye yerleştirilir ve “*biz-kahraman*” veya “*öteki-hain*” sıfatlarıyla anılırlar. Bir nevi onlara tarihi bir “*rol*” biçilmiş olur. Fakat onlara biçilen bu roller tarihsel dönemleri etkileyen değişimlere bağlı olarak sabit kalmamaktadır. Tarih incelemeleri göstermektedir ki değişen konjonktürel şartlardan dolayı aynı ideolojiler içinde bile tarihte iz bırakan insanlara biçilen roller değişmekte, çeşitlenmekte ve farklılıklar göstermektedir.¹ “*Kahraman*” ilan edilen şahıs değişime bağlı olarak bir dönem

* “Александр Невский - известный и неизвестный”, <https://4s-info.ru/2021/03/17/aleksandr-nevskij-izvestnyj-i-neizvestnyj/> 17 марта 2021 г. / alıntılama tarihi 14 Eylül 2021, saat 12.50.

* Doç. Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, E-posta: eagayev@eul.edu.tr, elnuraga@hotmail.com

¹ Bu konuda yapılan bir örnek çalışma için bkz.: Elnur Ağayev, “Rusya Tarih Yazımında Şeyh Şamil İmajı”, *Şeyh Şamil ve Kafkasya (Mücadele - Sürgün - İskân)*, Editörler: Mehmet Ali Bozkuş, Hakan Yazar, Kitabevi yayınları, İstanbul 2017, s. 63-83.

“hain” ilan edilebiliyor, sonraki dönemde “tarafsız” olabilmekte veya tarihin “arka odasına” alınabilmektedir.

Çevirisi yapılan çalışma yukarıda anlatılan ve sınırı çizilen konuya örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir. Çalışmada, *Rusya'nın hanedanlık tarihinde, Ortodoksluk inancında ve milli kimliğinin oluşumunda rol almış* bir insanın, bu yıl Rusya'da doğumunun 800. yılı kutlanan Aleksandr Nevski'nin bıraktığı izler bağlamında ve değişen tarihi şartlar doğrultusunda Rusya tarih yazımına ve kamuoyuna (sinemaya) yansıyan, “icat edilen, üretilen” değişik imajı konu edinilmektedir. Aleksandr Nevski Rusya tarih yazımında ve kamuoyunda kimi zaman “kahraman” ilan edilmekte, kimi zaman *Doğu ilişkileri bağlamında* değerlendirilmekte, kimi zaman da “tarihin arka odasında” hazır bekletilmektedir. Yani dönemin şartları, ideolojisi ve iktidarı tarihte iz bırakmış bir şahsın tanıtılmasında, topluma sunulmasında rol oynamaktadır.

Çalışmanın çevrisinin yapılması tarihin değişik amaçlar doğrultusunda kullanılması bakımından önemsenmiştir. Bu örneği sunmaktaki amaç; tarihin kötüye veya belirli siyasi amaçlar için kullanımının sadece Türkiye'ye özgü olmadığını, sadece belirli ideolojilere has olmadığını, belli milletlere özgü olmadığını ve insanlığın tarih yazımıyla veya tarih konularıyla verdikleri savaşımını göstermektir.

Aşağıdaki çeviride ana metne sadık kalınmıştır. Fakat konunun evrenini yakalamak bakımından çevirmen tarafından açıklayıcı notlar eklenmiştir. Bu bağlamda ana metinde dipnot bulunmamaktadır, eklenen notlar çevirmenindir.

Bu yıl, eski Rus knezi Aleksandr Yaroslaviç Nevski'nin 800. doğum yıldönümü kutlanmaktadır. O, Neva'da İsveçlileri ve Çud' Gölü'nde² Alman şövalyelerini mağlup eden büyük bir komutan olarak kabul edilir. 2008 yılında Rusya yurttaşları arasında yapılan açık oylamada birinciliği kazanarak “Rusya'nın Adı” seçildi.³

² Peipus Gölü.

³ *Rusya'nın Adı* - Rusya'da “Rusya” TV kanalı ve VID TV şirketinin 2008 yılında internet kullanıcıları, TV izleyicileri ve radyo dinleyicileri arasında düzenlediği ve Rusya ile ilişkili önemli kişiliklerin seçilmesini amaçlayan bir projedir. 7 Mayıs 2008 tarihinde 500 ünlü ismin (sporcu, siyasetçi, eğitimci, yazar vb.) yayınlanmasıyla başlayan proje yılsonuna kadar devam etti. 12 Haziran'da en çok oy alan 50 isim belirlendi. 5 Ekim'de ise bu sayı aldıkları oylara göre 12'ye indirildi. 27-28 Aralık 2008 tarihinde final aşamasına gelindi. Final sıralaması aşağıdaki şekilde oluştu: *Aleksandr Nevski* (524.575 oy), *Pyotr Stolipin* (523.766) ve *İosif Stalin* (519.071). 28 Aralık 2008 tarihinde Aleksandr Nevski “*Rusya'nın Adı*” ilan edildi. Вкз.: Имя Россия, https://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%98%D0%BC%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F&stable=1

Aleksandr Nevski'nin tarihi hizmetleri ve neden ünlü şahıslar arasında ilk sırada yer aldığı konusunu, "ÇS"⁴ ünlü tarihçi, bilimsel tarih dergisi olan "Sibirya Arşivi"nin genel yayın yönetmeni Tarih Bilimleri Doktoru Vladislav Kokoulin'in⁵

anlatmasını istedi.

Vladislav Gennadieviç, sizce Aleksandr Nevski neden "Rusya'nın Adı" oldu? Bu, onun gerçek tarihî hizmetleriyle mi, yoksa örneğin Vladimir Monamak'tan⁶ daha iyi tanındığı gerçeğiyle mi ilişkilidir?

Ne yazık ki tarihçilerin Aleksandr Nevski hakkında bildikleri çok fazla değildir. Kroniklerde onun hakkında anlatılan hikâyeler oldukça az ve çelişkilidir ve bunlar onun "hayatı" için hâlâ yeterli bir biyografik açıklama değildir. Biyografisinin birçok sayfası hâlâ bilimsel tartışmalara ve anlaşmazlıklara konu oluyorsa da bazı noktalar bütünüyle kaynaklar tarafından aydınlatılmıyor.

⁴ "Dürüstçe Sibirya Hakkında" ('ÇS-info') - ekonomi, siyaset, Sibirya tarihi ve tarihsel hafıza sorunlarına adanmış bir bilgi sitesidir.

⁵ Tarih bilimleri doktoru olan Prof. Vladislav Gennadieviç Kokoulin, bilimsel-tarihsel *Sibirya Arşivi* dergisinin baş editörü ve Rusya Bilimler Akademisi uzmanıdır.

⁶ Kiev Rusya'sının başında bulunan knez Vladimir Monamak (iktidar dönemi 1113-1125) Rusya tarihinde kuvvetli bir lider olarak bilinmektedir. Tecrübeli ve dirayetli bir lider olduğundan iktidara gelişiyle beraber kısa sürede merkezi devleti güçlü kılmıştır. Dış politikada Bizans ve Kumanlara karşı başarılı mücadele yürütmüştür. İç politikada kanunların düzenlenmesine önem vermiştir. Dedesi Yaroslav'ın tertip ettiği *Yaroslav Hakikatleri* yasasının sınırlarını genişletmiştir. Kiev Rusya'sı onun zamanında iç ve dış politikada parlak dönemini yaşamıştır. Bkz.: Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 40-42.

Elbette tarihçiler ülke tarihimizin Aleksandr Nevski dönemini incelemek için çok çalışma yaptılar. “Neva Muharebesi” ve “Buz Savaşı”⁷ olarak bildiğimiz olayların güvenilir bir şekilde yeniden inşasını gerçekleştirdiler. Ve kulağa ne kadar çelişkili gelirse gelsin, ders kitaplarında anlatılan, filmlerde gösterilen ve adına anıt dikilen Aleksandr Nevski’nin gerçek tarihsel Aleksandr Nevski ve dönemi ile pek az ortak noktası vardır.

Neden böyle oldu?

Biz söz konusu bu durumda belirli ideolojik veya iç-dış siyasetteki görevleri/sorunları çözüme kavuşturmak için lazım olan, tarihteki gerçek olaylardan seçilmiş tarihî hafızanın siyaset olgusuyla ilgileniyoruz. Elbette, Aleksandr Nevski hakkındaki görüşümüz gerçek olgulara dayanıyor - gerçekten eski bir Rus knezi, savaşçı ve politikacıydı, iki ünlü savaşa katıldı. Nitekim tarihi hafıza kendisine ait geçmiş imajını şekillendirmekte ve daha sonra onu toplumun kitlesel tarihi bilincine sabitlemekte yetkindir.

Daha anlaşılır kılacak olursak, Aleksandr Nevski, Rusya’nın Baltık’a erişimi için savaşmak durumuyla karşı karşıya kaldığı Büyük Petro döneminde “İsveçlileri yenen komutan” konumuna oturtuldu. Karşısındaki düşman ise Baltık’ı “İsveç denizi” yapmak isteyen ve seçkin bir komutan olan İsveç Kralı XII. Charles (Demirbaş Şarl) idi. Buna göre, eski Rus knezi, Büyük Vatanseverlik Savaşı⁸ arifesinde “Almanları yenen komutan” oldu. Ayrıca, Molotov-Ribbentrop Pakti’nin⁹ imzalanmasından sonra Aleksandr Nevski’nin Büyük Vatanseverlik Savaşı’nın başlamasından kısa bir süre önce “Almanları yenilgiye uğratmayı” bırakması ilginçtir.

Bu figürün propaganda amacıyla ihtiyaç duyulan nitelikleri ve özellikleri kazandığı mı ortaya çıktı? Bu arada, Ekim Devrimi’nden sonra Aleksandr Nevski’nin imajı neydi? Bolşevikler onu nasıl görmek istediler?

⁷ *Peipus Gölü Savaşı* olarak bilinmektedir.

⁸ Rusya tarihinde *Büyük Vatanseverlik Savaşı* olarak tarif edilen savaş II. Dünya Savaşı içinde Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne saldırdığı 22 Haziran 1941 tarihinde başlar ve 9 Mayıs 1945 tarihinde sona erer.

⁹ Almanya ve Sovyetler Birliği arasında İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasından bir hafta önce 23 Ağustos 1939 tarihinde saldırmazlık paktı imzalandı. Farklı ideolojilere sahip olan ve birbirlerinin düşmanı olarak görülen bu iki gücün anlaşma yapmalarına ihtimal verilmiyordu. Avrupa devletlerinin farklı tutumları bu iki gücü anlaşmaya itti. Anlaşma her iki ülkenin dışişleri bakanları arasında imzalandığından bakanların isminden hareketle Molotov-Ribbentrop Paktı olarak isimlendirilmiştir. Bkz.: Ali Servet Öncü - Oğuzhan Ekinci, “İkinci Dünya Savaşı Öncesi Beklenmeyen Gelişme: 23 Ağustos 1939 Tarihli Alman- Rus Paktı”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, yıl 18, sayı 2, Ağustos 2014, s. 241-263.

Şekil 1. “Aleksandr. Neva Muharebesi” filminden (2008) bir kare.

Yaklaşık 1936 yılına kadar, Aleksandr Nevski kasıtlı olarak tarihsel bellekten silindi. O Bolşeviklerin devrimci ideolojisine hiç uymuyordu. Aslında, o “sömürücü sınıflara” aitti -“köylüleri ezen” feodal beylerin bir temsilcisiydi; otoriter bir diktatörlüğün kurulması için Novgorod veçesiyle¹⁰ ve Novgorod Cumhuriyeti ile savaştı; Bolşeviklerin savaştığı kilise onu “aziz” ilan etmişti ve onun “Büyük Rus” imajı, iktidarlarının ilk on yılında Bolşeviklerin uluslararası ideolojisine uymuyordu. Başka bir ifadeyle, Bolşevikler, “otokrasi-Ortodoksluk-milliyetçilik” formülünü tamamen reddettiler ve onun yerine “proletarya diktatörlüğü-ateizm-enternasyonalizmi” koydular. Aleksandr Nevski ilk formülün üç yönünü sembolize ederken, ikincisinin üç yönünü de tamamen reddediyordu.

Bu nedenle, akademisyen M. N. Pokrovski'nin¹¹ (“tarihin geçmişe dönük siyaset olduğunu” söyleyen odur)¹² ilk Sovyet tarihi ders kitabında Aleksandr

¹⁰ “Veçhe adı verilen halk meclisi çok etkili bir kurum olmamakla birlikte savaş ve kriz dönemlerinde halkın sesini duyurduğu bir kurumdu”. Bkz.: Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Nobel yayınları, Ankara 2004, s. 44.

¹¹ 1932 yılındaki vefatına kadar Sovyetler Birliği'nde tarih yazımı ve tarih eğitimi alanında söz sahibi olan M. N. Pokrovski konusunda ayrıntılı bkz.: İsmet Konak, “Tarih Yazımında Alternatif Bir Model: Pokrovskiy Tarih Ekolü”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Güz 2013, s. 91-110.

¹² Pokrovski konuyla ilgili bir çalışmasında aşağıdaki vurguyu yapmaktadır: “Tarih alanındaki mücadele, partinin esas hattı için yürütülen mücadeledir. Bu iki mücadele arasında kırılmaz ilişkiler mevcuttur. Onları ayırmak mümkün değildir. Tarih, bu siyasi mücadelede büyük silahtır. Tarih, diğerlerine nazaran önemli siyaset bilimidir. Geçmişin siyaset tarihi ile bugünün siyaset tarihi arasında bir bağ vardır. Tarihi bu politikadan ayırmak mümkün değildir”. Bkz.: Elnur Ağayev, *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*, (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 83.

Nevski'den hiç bahsedilmedi. Sadece ders kitabının sonundaki özet tablolarında Eski Rus knezinin adı geçmektedir, ancak orada da eleştirel bağlamda.

İlk Sovyet ansiklopedilerine bakarsanız, onlar da Aleksandr Nevski'yi bir "sınıf düşmanı" olarak ve onun İsveç, Litvanyalılar ve "Livonyalılara" karşı kazandığı zaferleri de bu "sınıf düşmanı"nın faaliyetlerinin bölümleri olarak tasvir ederler.

Yine Aleksandr Nevski'nin mezarının açılıp kalıntıların Bolşevikler tarafından ateist propaganda için kullanılmaya çalışılması ile ilgili skandal hikâye hatırlanabilir. Aleksandr Nevski, din karşıtı karikatürlerin "kahramanı" oldu.

Eğer koşullar değişmemiş olsaydı, Aleksandr Nevski'nin toplum bilincinden silinmesi nasıl sonuçlanabilirdi, bunu kestirmek güç.

Nazi Almanya'sı tehdidini mi kastediyorsunuz?

Elbette. Ve ayrıca 1930'larda Stalin'in, Sovyet vatandaşlarının ülkelerine ve siyasi liderliklerine olan sevgisini artırması beklenen yeni bir "vatansever" tarih yaratması gerektiği gerçeğini kastediyorum.¹³ Ancak Almanya'dan gelen savaş tehdidi faktörü de kendi rolünü oynadı.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nde 1930'ların ortalarında neler yaşandığını hatırlayalım. Sovyet propagandası, Stalin'i yalnızca "halklarla" yakından ilişkili değil, aynı zamanda onlar üzerinde yükselterek "halkların babası" olarak konumlandırdı. Günlük gazeteler ve radyolar, ülke için "dışarıdan" ve "içeriden" oluşan tehlike konusunda uyarılarda bulunuyor, hainler ve "halk düşmanları" hakkında bilgi veriyorlardı. Bu durumdan kurtulmanın tek yolu, şiddetli bir mücadele ve halk önderinin etrafında toplanmaktı. Nazi Almanya'sından gelen tehdit giderek daha fazla hissediliyordu. Tarihsel hafızadan tamamen çıkarılamayan Aleksandr Nevski figürü, propaganda görevlerine mükemmel bir şekilde uyuyordu. Ancak o tam olarak "temize çıkamadı/itibarını iade edilmedi". Onun "aziz" yönü göz ardı edildi, ancak "Anavatanın özgürlüğü ve bağımsızlığı" için savaşan bir siyasetçi ve komutan olarak rolü ön plana çıkarıldı.

İlk bakışta, görev basit görünmüyordu. Ne de olsa, daha dün, eski Rus knezi sömürücü "feodal beyler sınıfının temsilcisi" olarak karalanmıştı. Ancak çözümün nispeten basit olduğu görüldü. "Kesin olarak", "alçak, düzenbaz Almanları", "bu piçleri" ve "şövalye köpeklerini" Rus hudutlarından kovun Aleksandr Nevski'nin askeri liyakatini öven Karl Marx'a başvurdular. Alman şövalyelerinin bu üç özelliği Aleksandr Nevski'yle ilgili her metinde belirleyici bir motif olarak sürekli ortaya çıkmaya başladı.

Daha sonra ise Sovyet propagandasının en güçlü silahı harekete geçirildi...

¹³ Sovyet lideri Josef Stalin'in (iktidar dönemi: 1922-1953) Sovyet ideoloji doğrultusunda tarih yaratma konusundaki faaliyeti için bkz.: Ağayev, a.g.t., s. 80-95

Sergey Ayzenştayn'ın “Aleksandr Nevski” filmini mi kastediyorsunuz?

Evet. Lenin ayrıca sinemayı “sanatların en önemlisi” olarak nitelendirdi. Mükemmel bir propaganda aracıydı.¹⁴ Sonuçta, o zamanlar ülkemizde pek çok kişi okuma yazma bilmiyordu, ancak sinema herkese açıldı ve o Sovyet halkıyla anlaşılır ve akılda kalıcı bir dilde konuşuyordu. Stalin'in tüm senaryoları bizzat düzenlediğini ve geniş ekranda yayınlanmadan önce tüm filmleri izlediğini de hatırlayalım. Sergey Ayzenştayn'ın çalışmalarına dönersek, 1925'te çekilen “Potemkin Zırhlısı” adlı film ona dünya çapında şöhret kazandı. Lakin gün geçtikçe Sergey Ayzenştayn ikinci plana atılmış ve neredeyse unutulmuştu. Stalin onu “hatırlayarak” eski Rus knezi hakkında bir film yapma konusunda görevlendirdi.

Film kısa sürede çekildi. Tabii ki, sadece günümüz tarihçileri değil, aynı filmin çağdaşı olan tarihçiler de sinemaya uyarlanan Aleksandr Nevski'nin gerçek eski Rus knezine yalnızca genel hatlarıyla benzediğine, fakat hayatıyla ilgili belgelerle kanıtlanmış birçok bölümün tamamen atlandığına dikkat çektiler. Ancak hiç kimse tarihi bir film çekmesini istemiyordu. Bu sadece görünüşte tarihi bir filmi, gerçekte ise propagandaya hizmet edecek şekilde mitolojik bir temele dayandırılmıştı.

Şekil 2. Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında poster: “Vatan Adına İleri Kahramanlar”¹⁵

Ama bugün hakkında ne söylerlerse söylesinler, film sadece Aleksandr Nevski hakkında oluşan toplumsal algı üzerinde değil, aynı zamanda onun ders kitaplarındaki imajı üzerinde de çok güçlü bir etki oluşturdu. Modern tarih ders kitaplarındaki Neva Muharebesi ve Buz Savaşı resimlerinin Ayzenştayn'ın filminden kopyalanmış gibi görünmesi oldukça dikkat çekicidir. Her ne kadar 1950'lerin sonundan bu yana tarihçiler, gerçek knez Aleksandr Nevski'yi ve onun gerçek tarihi faaliyetlerini yeniden inşa etmemizi sağlayan

¹⁴ Sovyetler Birliği'nde sinemanın oluşumu, gelişimi ve ideolojik anlamdaki işlevleri konusunda, özellikle Stalin dönemindeki uygulamaları için bkz.: Aliya Baygaliyeva, *Sovyet Sineması ve Çok Uluslu Sovyet Sinemasından Bir Yönetmen: Tölmüş Okeyev*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo-TV ve Sinema Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003, s. 6-31.

¹⁵ Orijinal metinde üzerlerinde bulunan Rus dilindeki yazılardan dolayı Rus okuyucusu için anlaşılır olan 2 ve 6 numaralı şekillere altyazı verilmemiştir. Türk okuyucusuna anlaşılır olması için bu şelillere tarafımdan açıklayıcı yazı eklenmiştir.

muazzam bir araştırma çalışması yaptılarsa da. Elbette ki yapılan çalışmalar mitolojik tahayyüllerden önemli ölçüde farklılık arz etmektedir, ancak gerçek hikâyenin de eski Rus komutanının mitolojik imajı ve savaşları kadar ilginç ve öğretici olduğunu söylemeliyiz.

Yine de kabul etmek gerekir ki Aleksandr Nevski hakkındaki günümüzdeki toplumsal algı, onun Sergey Ayzenştayn tarafından beyazperdede gösterilen tasvirinden ayrılmaktadır.

Gerçekten öyle. Daha ziyade, farklılık göstermezler, ancak başka anlamlar ve sembollerle tamamlanırlar. Ne de olsa o hâlâ bir savaşçı ve komutan.

Aleksandr Nevski imajının yeni anlamları, resmi devlet ideolojisine ek olarak, tarihsel belleğin diğer versiyonlarının ortaya çıktığı Perestroyka¹⁶ [Yeniden yapılanma] döneminde gerçekleştirilmeye başlandı. Bu yıllarda siyasi, toplumsal ve dini kuruluşların, bölgesel yetkililerin, üniversite tarih öğretmenlerinin ve gazetecilerin “tarihi hakikatin restorasyonunda” aktif rol aldıklarını hatırlıyoruz.

Şekil 3. St. Petersburg'daki Aleksandr Nevski Anıtı, 2002'de açıldı.

¹⁶ Perestroyka [Yeniden Yapılanma] 1985 yılında iktidara gelen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin son başkanı M. S. Gorbaçov'un (iktidarı: 1985-1991) takip ettiği politikanın ismidir. Bu konuda makale ve kitapları da bulunan Gorbaçov, Sovyet toplumunun sosyal ve ekonomik yapısını eleştirerek yerine ekonomik ve sosyal yeniden yapılanmayı öneriyordu. Komünist ideolojinin terk edilmesini önermiyor, var olan düzenin yeniden biçimlendirilmesini istiyordu. Bkz.: William Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, Pozitif yayınları, İstanbul 2006, s. 307.

Aleksandr Nevski imajının bir “aziz” olarak hızla restorasyonu tam da Perestroyka dönemindeydi. Perestroykanın son aşamasında, bu konuyla ilgili bir film bile çekildi. Bu 1990’larda da devam etti ve bugün de devam ediyor.

Hadi birlikte 2002 yılında St. Petersburg’da açılan Aleksandr Nevski anıtına bir göz atalım.

Dikkate değer bir detay; bu anıtın Büyük Vatanseverlik Savaşı’nın kazanılma günü olan Zafer Bayramı’nda açılmış olması ve Aleksandr Nevski’nin bu olayla olan bağlantısının simgelenmesidir. Anıtın kendisine dönecek olursak, kaidenin ön tarafına sekiz köşeli bir Ortodoks haç oyulmuş ve kaidenin önüne parşömen olarak stilize edilmiş bronz bir levha yerleştirilmiş ve üzerine “Aziz Kutsanmış Büyük Knez Aleksandr Nevski’ye” yazılmış. Böylece, bu anıtta tüm özellikleri birleşiyor: Bir Ortodoks aziz, bir askeri kahraman, Petro’dan önceki Rusya’nın sembolü¹⁷, Katolik Batı’ya karşı bir savaşçı.

Ancak Sovyet öncesi veya Sovyet döneminin tarihsel hafızasında olmayan bir anlam daha yüklendi: Avrasya bakış açısı. Onu hem Avrupa’nın rakibi hem de aynı zamanda Asya’nın “müttefiki” olarak tasvir etmeye başladılar. Bunun için 2000’li yıllarda yayınlanan tarih ders kitaplarına bakmak yeterlidir. Örneğin, akademisyen Saharov’un editörlüğünde defalarca yayımlanan bir ders kitabında Aleksandr Nevski, yalnızca Litvanyalılar, İsveçliler ve Almanlarla savaşmakla kalmıyor, bu mücadelede Altın Orda süvarilerinin yardımına da başvuruyor. Dahası, ders kitabının yazarı, eski Rus knezinin Batı’dan gelen saldırganlığı bastırma çabalarını destekleyen Batu ve Aleksandr Nevski arasındaki “dostluktan” bahsediyor.

Şekil 4. Sergey Ayzenştayn’ın “Aleksander Nevski” filminden (1938) bir kare

Çok az insan, Ayzenştayn filminin senaryosunda başlangıçta Aleksandr’ın Altın Orda’ya yaptığı geziyi ve zehirlenme hikâyesinin anlatıldığını bilir. Ancak o günlerde, özellikle de Altın Orda ile olan ilişkisi belirsiz bir şekilde değerlendirildiğinde, sadece batıda değil, aynı zamanda doğu yönünde de başarılı bir şekilde hareket eden knez imajına ihtiyaç yoktu.

Tabii ki ders kitapları esas olarak ilkokul çocukları ve öğrenciler tarafından okunur. “Yetişkin” izleyici için ise, Aleksandr Nevski imajı, daha önce olduğu gibi, sinema yoluyla oluşturulmuştur.

¹⁷ Yazar ana metnin bu kısmında Rusya’nın günümüzdeki adı olan Rossiya’yı (rus. Россия) değil, eski adı olan Rusi (rus. Руси) kullanmıştır.

Somut örnekler var mı?

İgor Kalyonov'un yönettiği ve 2008'de gösterime giren *Aleksander. Neva Muharebesi* filmine dikkat edelim. Burada knezin evliliği, müstakbel eşiyle olan randevusu gibi özel hayatıyla ilgili şeyler ön plana çıkarılmıştır.

Knez Aleksandr Nevski, neşeli ve sorumsuz, kanı kaynayan ancak gücünü nereye harcayacağını bilmeyen bir Rus delikanlısı olarak gösteriliyor. Aizenştayn'ın yarattığı destansı kahramanın imgesi, bu filmde bir ergen gibi davranan, ne ilgi, ne sempati, ne de antipati uyandırmayan gülünç ve değersiz bir genç adama indirgenmiştir.

Şekil 5. Aleksandr Nevski'nin Novosibirsk'te Buzdan Heykeli¹⁸

Fakat bu şekilde ön plana çıkarılmak istenen Avrasya çizgisidir. Seyirci, Hanın Aleksandr'a gelen büyükelçisini görüyor. Bu elçi, Aleksandr'ın kendisine haraç ödemesine gerek olmadığı ve ancak Batılı "müttefiklerle" "sorunların çözülmesi" hususunda hemfikir olan Büyük Han'ın emirlerini yerine getiren bilge, yardımsever ve özverili bir hizmetkârdır. Aleksandr Nevski'nin yoldaşları böylesine sıcak bir karşılamaya öfkelendiklerinde, Aleksandr onların çıkarımlarını tek bir kanıtla bozar: "Göçebeler bize düşmandır, ancak inançlarını dayatmazlar."

Bu filmde eski Novgorod'un değil, çağdaş Rusya'nın gerçeklerini görebilmeniz ilginçtir.

¹⁸ Orijinal metinde bu şekile altyazı verilmemiştir. Şekile açıklayıcı yazı tarafımdan eklenmiştir.

Şekil 6. Büyük Vatanseverlik Savaşı sırasında poster: “Vurduk, Vuruyoruz ve Vuracağız”

İlk olarak, sadece Rusya’ya¹⁹ karşı değil, knezin kendisine karşı da bir “komplo” düzenleniyor. Tipik bir sahnede Novgorodluların knezini hainler zehirlemeye çalışmaktadır. Buna “Batılı bir tarzda yaşamak” için vatanlarını Katoliklere satmak isteyen hain boyar figürleri de ekleniyor.

İkincisi, Novgorod veçesine ve Novgorod geleneklerine yönelik olumsuz tutum çok açık bir şekilde gösteriliyor. Filmdeki bu sahnelerin alt metni oldukça açık: boyar cumhuriyeti “kötü” ve prensin mutlak yönetimi [otokrasi] “iyi”. Boyarları kişisel çıkarları için Eski Rus Anavatanının

çıkarlarını satmaya hazır gösteren bazı sahneler, 2000’lerin başında devletin oligarklarla olan yüzleşmesiyle ilişkilidir. Bunun kasıtlı olarak yapılması pek mümkün görünmüyorsa da, yapımcıların, filmin çekildiği dönemde toplum bilincinde hâkim olan klişeleri ve alışkanlıkları basitçe yansıttıkları muhtemeldir. Bütün bunlar, filmin çağdaş bir politik mesaj içerdiği sonucuna varmamızı sağlıyor. Rusya Batı ile çekişiyor ve daha az saldırgan olmayan Doğu ile ateşkese girmek zorunda kalıyor. Anavatanın birliğini korumak için ise, “halkı” düşmanla savaşmak için harekete geçirebilecek “güçlü” bir hükümete ihtiyaç var.

Böylece, Aleksandr Nevski kendisini modern Rusya’da tarihsel belleğin çeşitli gelişim çizgilerinin kesişme noktasında buldu: sipariş edilmiş vatanseverlik, devlet gücünün tahkimi, Ortodoks Kilisesi’nin ideolojik sahadaki etkinliği, dış politikada Asya ülkelerine doğru bir dönüş. Sonuç olarak, eski Rus knezi, gerçek Aleksandr Nevski’nin asla sahip olmadığı “boyutlar” edindi. Mitolojik Aleksandr Nevski, otokratik iktidarın atası, Rus knezlerinin birleştiricisi ve ilk “Avrasyalı” oldu.

Bu arada, Aleksandr Nevski, tarihi hafıza siyaseti için tek önemli figür değil. O, “vatanseverliği” ve “Batı’ya muhalefeti” sembolize ederken, Yaroslav Mudrı²⁰,

¹⁹ Yazar ana metnin bu kısmında Rusya’nın günümüzdeki adı olan Rossiya’yı (rus. Россия) değil, eski adı olan Rusi (rus. Русь) kullanmıştır.

²⁰ Aleksandr Nevski’nin dedesi olan Yaroslav Mudrı (iktidarı: 1019-1054) Rusya tarihinde Batıya açılmayı temsil eden ilk liderdir. Soy ismini zekâsı ve çok kitap okumasından dolayı *akıllı* (rus. Mudrıy) kelimesinden almıştır. Onun zamanında Rusya’da çok sayıda mektep ve kiliseler yapılmıştır. Hıristiyanlık bu dönemde yayılmış ve tam yerleşme göstermiştir. Peçenekler ve Oğuzlarla mücadelesi yanında özellikle günümüz Doğu Avrupa ülkelerine doğru yayılma politikası göstermiştir. Avrupa ülkelerine ilk defa elçiler ve tüccarlar göndermiştir. İlk defa bir Rus knezi Avrupalı hükümdarlarla karşılıklı ilişkiler kurmuştur. Kendisi İsveçli prenses ile evlendiği gibi, oğlanları ve kızlarını da Avrupalılarla evlendirmiştir. Bu vesileyle Avrupalı devletlerle diplomatik ve ekonomik ilişkiler kurmuştur. Rusya’da ilk yazılı kanun olan “Yaroslav Hakikati” kanununun hazırlatmıştır. Bkz.: Kurat, *a.g.e.*, s. 35-37.

tam tersine, “Batı’ya açılmayı”, Avrupa ile ilişkileri geliştirme arzusunu, göçebe Peçeneklerle - “Asya” ile mücadele etmeyi sembolize eder.

Röportaj:

Prof. Dr. Vahdettin ENGİN ile Röportaj

Ahmet ŞİMŞEK*

orcid/ 0000-0003-3591-8180

1956'da Kocaeli/Yarımca'da doğdu. 1977 yılında Galatasaray Lisesi'nden, 1982 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsünden mezun oldu. 1983 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi oldu. 1986 yılında "*Ahmet Rıza Bey ve Siyasi Faaliyetleri*" konulu yüksek lisans tezini, 1992 yılında "*Rumeli Demiryolları*" konulu araştırması ile doktora çalışmasını tamamladı. 1995 yılında doçent, 2002'de profesör unvanını aldı. Özellikle Sultan II. Abdülhamit dönemi ve Türkiye'de ulaşım tarihine ilişkin araştırmalarıyla tanınan Prof. Dr. Engin, halen Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı Başkanlığı

* Prof. Dr., Ahmet Şimşek İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa E-posta: ahmetsimsek@istanbul.edu.tr

ve Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini sürdürmektedir. 2019-2021 tarihleri arasında Galatasaray Lisesi Müdürlüğünü yapmıştır.

Kıymetli hocam, öncelikle söyleşimizi kabul ettiğiniz için teşekkür ederiz. İsterseniz söyleşimize geçebiliriz. Değerli hocam tarihe ilk ne zaman ilgi duydunuz?

Tarihe ilgi duymam herhâlde çocukluk dönemlerinde olsa gerektir. Okulda öğretmenlerimiz okumamız için bize kitap verirlerdi. Daha ilkokula giderken gazete okumaya meraklı idim. Evimize mutlaka gündelik bir gazete girerdi. Çoğu zaman rahmetli babam gazetede ki haber ve köşe yazılarını bana okutur kendisi de dinlerdi. Babam Demokrat Parti-Adalet Partisi çizgisinde idi. Evde siyaset hep gündemde olurdu. Adnan Menderes'i çok seven babam sık sık eski olaylardan bahseder, 27 Mayıs darbesini eleştirirdi. Mesela Adnan Menderes'in idam resimlerinin yer aldığı gazete nüshaları ile bazı önemli tarihi olaylardan bahseden gazetelerin nüshalarını babam biriktirir ben de onları okurdum. Özellikle pehlivan tefrikaları çok ilgimi çeker, bir sonraki günkü gazeteyi heyecanla beklerdim. Buradan yola çıkarak, zamanla geçmişte yaşanan olaylara ilgimin artmış olduğunu söyleyebilirim. Lise yıllarında tarih derslerine çok ilgi duydum diyemem. Bu biraz da okuldaki eğitim sisteminden ve tarih dersine önem verilmemesinden kaynaklanıyordu. Ama tarih merakım bir şekilde devam etti. Özellikle Lisede Kemal Tahir'in kitaplarını okumam tarihe olan merakımı pekiştirdi diyebilirim. Netice Liseden sonra Tarih bölümüne gittim.

Vahdettin Engin, çocukluğunda nasıl biriydi? Meraklı, haylaz, inatçı, doğrucu, yol gösterici vs. siz çocukluğunuzu nasıl tanımlarsınız?

Okumaya çok meraklı olduğumu düşünüyorum. İnatçı bir karakterim olduğunu söyleyebilirim. Çocukluğumdan beri sakin bir kişiliğim vardır. Aşırılıkları sevmem. Hep doğrudan yana olmuşumdur. Ailemin gelir seviyesi sınırlı idi. Babam Hereke fabrikasında işçi olarak çalışıyordu. Bir işçi maaşıyla 6 çocuğa bakmak ve okutmak durumundaydı. Ben ailenin beşinci çocuğu idim. Büyük kardeşlerim ilkokula devam ederlerken, ben de onlardan heveslenerek okumayı öğrenmiştim. Yani okula başlamadan önce okuma yazmayı biliyordum. Bunun bir avantaj olduğunu düşünüyorum. Çünkü beş yıllık ilkokul döneminde hep sınıfın en başarılı öğrencisi olabilmişim. Hal böyle olunca liderlik değil ama sınıfın başarılı öğrencisi olarak çocukluk dönemimde yol gösterici bir yönümün olduğunu söyleyebilirim. Bu arada İlkokul öğretmenim rahmetli Türkan Yavuz'u da saygı ile anmak isterim. Kendisinin bana çok katkısı olmuştur.

Vahdettin Engin Galatasaray Lisesi'ne nasıl gitti? Fikir nasıl ortaya çıktı ve süreç nasıl işledi?

1963-1968 yılları arasında Yarımca İlkokulunda okudum. İlkokulda başarılı bir öğrenciydim. Tabii olarak öğretmenlerimin ve okul idaresinin ilgisini çekiyordum. Onların tavsiyesi üzerine devlet parasız yatılı sınavlarına girdim. Sınava girerken hangi okula gideceğim tamamen belirsizdi. Alacağım puana göre bir yerleştirme yapılacaktı. Kazanmam halinde bir yatılı okula gideceğimi düşünüyordum. Ama bunun Galatasaray Lisesi olacağı aklımdan bile geçmiyordu. Açıkçası Galatasaray Lisesi hakkında ailem de ben de bir fikre sahip değildik. Hatta adını duymamıştım diyebilirim. Tabii sınava girdikten sonra sonuçlar açıklanincaya kadar uzun bir zaman geçti. Bu arada okulların açılma zamanı gelmişti. Doğal olarak ilkokul sonrasına devam etmek üzere Yarımca Ortaokuluna kaydım yapıldı. Dersler başladı, bir hafta kadar devam ettim. Ve evimize bir haber geldi. Galatasaray Lisesini kazanmıştım. Hatırladığım kadarıyla İlkokul müdürümüz rahmetli Hüseyin Hoca haberi getirmişti. Ailede önce bir şaşkınlık hâkim oldu. Bir kere ortaokula başlamışım. Parasız yatılı sınavlarına girdiğimi bile unutmşuz. Şimdi deniyor ki Galatasaray Lisesini kazandın. Burası neresidir? Nasıl gidilir? Nasıl kayıt olunur? Hiçbir fikrimiz yok. Hüseyin Hoca çok iyi bir okul kazandığımı söyledi. Fakat ailemin mali kaynakları son derece sınırlı. Ama çevreden bilgi sahibi olanlar çok iyi bir okul olduğunu muhakkak gitmem gerektiğini söylüyorlardı. Rahmetli annem yatılı olduğu için biraz hüzünlense de babam gitmem konusunda kararlılık gösterdi. Yarımca Ortaokulundan kaydımı aldık. Böylece Galatasaray Lisesi eğitimim başlamış oldu.

Galatasaray lisesinde en çok hangi dersleri seviyordunuz? Tarihle aranınız nasıldı? Neden?

Galatasaray Lisesine kaydolduğumda dersler başlamış 10 gün kadar da geçmişti. Bir anda çok farklı bir ortama giriyorsunuz. Önce bir yıl hazırlık okumak gerekiyor. Dolayısı ile dersler Fransızca. Ama ben Fransızca tek bir kelime bile bilmiyorum. Üstelik öğretmen de Fransız ve o da Türkçe bilmiyor. Neyse kısa sürede adapte oldum. İlk aylarda notlarım çok iyi idi. Sonrasında su çiçeğine yakalandım. Beni eve gönderdiler. İki ay kadar derslerden uzak kaldım. Döndüğümde sınıf arkadaşlarım epeyce yol almışlardı. Bu durum ileriki yıllarda da kısmen bir handikap oluşturdu. Ortaokul ve lise yıllarım vasatın biraz üzerinde bir öğrencilikle geçti. Bu süreçte özel ilgi duyduğum bir ders olmadı. Buna tarih de dâhil. Sadece her dersin hakkını vermeye çalışırdım.

Lisede tarih öğretmenlerinizin eğitim-öğretim tarzları nasıldı? Bu sizde nasıl etkiler uyandırıyordu?

Daha önce de söz etmişim. Okuduğum dönemlerde Galatasaray lisesinde Tarih dersi çok ön planda değildi. Bu anlamda Tarih öğretmenleri de öğrenciyi çok fazla zorlamazlardı. Dolayısı ile lise eğitimimde tarih adına büyük kazanımlar elde ettiğimi söyleyemem. Bu dönemde okuduğum tarihi romanların işime yaradığını söyleyebilirim.

Üniversite tercihinizde İstanbul Tarih bölümü, bilinçli seçtiğiniz bir yer miydi? Süreç nasıl işledi?

İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümünü liseden iki arkadaşımınla birlikte tercih ettik. Rahmetli Haluk Dursun ve Haldun Lengerlioğlu ile Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Kürsüsü'ne girdik. Bu tercihte Erol Özbilgen ağabeyimizin tavsiyesi de etkili olmuştu. Seçimimiz bilinçliydi çünkü Yakınçağ Tarihini birinci sıraya yazmıştık ve orayı kazandık.

Üniversite eğitiminiz sürecinde örnek aldığınız bir hocanız oldu mu? Varsa bu kimdi? Neden? Hani yönleri etkilemişti?

Üniversite eğitimine başladığım 1978 yılı ülkede anarşi ve terörün yoğun şekilde yaşandığı bir dönemdi. Bu yüzden üniversiteler sık sık kapanıyor dersleri takip etmek mümkün olmuyordu. Bu ortam içinde olabildiğince iyi bir eğitim almaya çalıştım. Yakınçağ Tarihi Hocaları olarak Nejat Göyünç, Kemal Beydilli, Cevdet Küçük, Adnan Şişman hocalar derslerimize gelmişlerdi. Tabii olarak yararlandım. Bunun yanında diğer branşlardan Mübahat Kütükoğlu, Bekir Kütükoğlu, Şehabettin Tekindağ, İbrahim Kafesoğlu, Mustafa Kafalı, Mehmet İpşirli, Mücteba İlgürel, Yusuf Halaçoğlu gibi hepsi alanında otorite hocalardan ders aldım.

Akademik hayata nasıl atıldınız? Süreçte katkısı olanlar kimlerdi? Süreç nasıl işledi? Nasıl katkılar sağladılar?

1982 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsünden Haluk Dursun'la birlikte mezun olduk. Aynı yıl Marmara Üniversitesi kurulmuştu. Değerli bir büyüğümüz olan Ali İhsan Yurt Hoca, bizi Marmara Üniversitesine bağlı Atatürk Eğitim Fakültesi Dekanı Amil Çelebioğlu ile tanıştırdı. Her ikisinin yönlendirmesi ile Atatürk Eğitim Fakültesinde asistan olarak akademik hayata giriş yaptım.

Osmanlı tarihi çalışmayı neden seçtiniz? Nasıl karar verdiniz, nasıl gelişti bu durum?

Lisans eğitimi olarak Yakınçağ tarihini tercih edince doğal olarak ilgi alanınızı Osmanlı tarihi oluşturuyor. Yakın dönem olaylarının günümüzde etkilerinin devam ediyor olması ve özellikle arşiv kaynaklarının bolluğu 19. Yüzyıl gelişmelerini daha cazip kılıyordu. Nitekim akademik hayatımın her safhasında bunun avantajını yaşadım.

Bildiğimiz kadarıyla ilk olarak Atatürk Eğitim Fakültesine araştırma görevlisi olarak başladınız? Bu nasıl gerçekleşti? Bunun sizin çalışmalarınızdaki etkisi ve yeri nasıl oldu?

Mezun olduğum 1982 yılında Marmara Üniversitesi kurulmuştu ve akademisyen ihtiyacı vardı. Hal böyle olunca kadro bulma konusunda sıkıntı yaşamadım. Daha önce belirttiğim gibi Dekan Amil Çelebioğlu ile tanışıklığımız da vardı. Bunun avantajını da yaşadım. Göreve başladığımda özellikle İnkılap Tarihi derslerinin boş geçmesi söz konusuydu. Dolayısı ile bu derslerin doldurulması gerekiyordu. Haluk Dursun ve yine bizimle aynı dönemde asistan olarak aramıza katılan Hanefi Bostan ile birlikte haftada yaklaşık 24 saat derse girmeye başladık. Bu yoğunluk tabii olarak yüksek lisans ve doktora çalışmalarımızın kısmen aksamasına yol açtı. Ama bir yandan da derse girmek suretiyle ciddi bir tecrübe kazanmış olduk.

Son yıllardaki çalışmalarınıza baktığımızda genelde Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatı üzerine popüler biçimde eserlerin ağırlıkta olduğunu görüyoruz. Dergi yazıları, TV programları, popüler tarih kitapları. Bununla neyi amaçladınız? Amacınıza ulaştığınızı düşünüyor musunuz?

Asistan olarak üniversiteye başladığımda doğal olarak lisansüstü çalışmalar da başlamış oluyor. Burada dikkatimi çeken bir husus Osmanlı siyasi tarihinin çok fazlaca konu olarak çalışıldığı, diğer alanların ise geri planda kaldığı şeklindeydi. Dolayısı ile farklı bir tercih yapmamın yararlı olacağını düşündüm. Bu alanlarda da yeterli kaynak vardı. Özellikle arşiv vesikaları yanında dönem gazetelerinden yararlanmak gibi bir yöntem de kullandım. Gazetelere baktığımızda zaten hayatın içinden birçok konu ile karşılaşıyorsunuz. Buralardan temin edilen bilgilerin toplumla da paylaşılması benim için önemli idi. O yüzden bir taraftan tez çalışmalarını sürdürürken, diğer taraftan popüler dergilerde yazmayı da tercih ettim. Bu durum bana giderek daha sade ve daha kolay yazma alışkanlığını da kazandırdı. Bu anlamda amacıma ulaştığımı düşünüyorum.

Popüler tarihi nasıl karşılıyorsunuz? Konuya ilişkin görüşleriniz nelerdir?

Popüler tarihin yararlı olduğunu düşünüyorum. Tarih sadece tarihçilerin ilgilendiği bir alan değil. Toplumumuzun genelinde tarihe karşı bir merak duygusu olduğunu söyleyebilirim. Yani insanlar geçmişte yaşananları bilmek istiyorlar. Bu aşamada, akademik yayınlar herkese hitap etmeyeceği için popüler tarzda yapılmış yayınların daha geniş kitlelerce, daha kolaylıkla okunabileceğini düşünüyorum. Popüler tarih yayınları her zaman yapılmalıdır. Tabii burada önemli bir kriterimiz var. Bir makale veya kitabın popüler olması, uydurma ve kurgu bilgiler içermesini gerektirmez. Esas olan doğru bilgiyi herkesin anlayabileceği tarzda sunmaktır.

Tarihsel dizi ve filmlerin tarihyazımı ve öğretimine etkisi bağlamında neler düşünüyorsunuz?

Tarih öğretimi açısından tarihsel diziler ve filmlerin önemli bir yeri var. Özellikle teknolojinin çok geliştiği günümüzde görsel sanatlardan yararlanmak muhakkak gerekli. Bir tarihçi için, eski bir fotoğrafın verdiği bilgi bazen yüz sayfa yazı okumaktan daha fazla işe yarabilir. Görsel hafıza insanların daha kolay öğrenmelerini sağlamaktadır. Hal böyle olunca, doğrudan görsel hafızaya hitap eden dizi ve filmlerin tarihin daha kolay öğrenilmesindeki katkısı inkâr edilemez. Tabii popüler tarih konusundaki sorun burada da karşımıza çıkacaktır. O da senaryoların gerçekle olan uyumu. Ülkemizde yapılan tarihsel dizi ve filmlerde bu hassasiyetin gösterilmediğine şahit oluyoruz. Yani kurgu çok ön plana çıkıyor. Bunu yaparken şöyle bir argüman da kullanılıyor: “Dizi senaryosu gerçeklere uymasa da en azından insanlarda merak uyandırıyoruz. İsteyen o konularda kitap okuyabilir”. Bu ihmal edilmemesi veya ciddiye gereken bir bakış açısıdır. Bununla birlikte, ülkemizde insanların seyrettikleri tarihsel dizi ve filmlerden etkilenerek, orada gördüklerini gerçekten yaşamış kabul ettikleri de bir realitedir. Bu durumda benim tercihim, kurgu yapılırken gerçeklerden fazla uzaklaşmamanın doğru olacağı yönündedir.

Siz tarihi dizi danışmanlığı da yaptınız. TRT’de yayınlanan Kurt Kapanı. Dizi filmlerde bir tarihçi danışman olarak hangi konularda zorlandınız?

Tarihi bir diziyeye danışmanlık yapmak zor bir iştir. Çünkü dizide eğer hatalı bir durum varsa doğrudan danışman eleştirilir. Hâlbuki şunun bilinmesi lazım. Birçok tarihi dizide tarih danışmanına bazı şeyler sorulur ama çoğu zaman da son anda yapılan değişikliklerden danışmanın haberi olmaz. Dizi çekiminin yoğun temposu içinde danışmanın müdahalesi mümkün olmaz. Zaten senaristler de,

gerçeklerden uzaklaştıkları nispette danışmanı uzak tutmayı tercih ederler. Benim tarih danışmanlığını yaptığım “Kurt Kanunu” dizisinde ise süreç olması gerektiği gibi işlemiştir. “Kurtlar Vadisi” dizisinin ortalığı kasıp kavurduğu bir ortamda Pana Film Kemal Tahir’in Kurt Kanunu adlı romanını dizi film yapmak istemiştir. Pana Filmden Bahadır Özdenler ve ekibi ile defalarca toplantılar yapıp ön hazırlıkları gerçekleştirmiştir. Bir kere roman son derece değerli ve araştırma yapılabilecek gerçeğe uygun bir şekilde kaleme alınmıştır. Dizi ekibi de herhangi bir saptırma yapmadan romanı olduğu gibi yansıtmak istiyorlardı. Nitekim öyle oldu. Ben de danışman olarak dönemin atmosferini, kişilerin özelliklerini, olayları ekibe anlattım. Sonuçta ortaya güzel bir çalışma çıktı. Fakat her tarihi dizi böyle yapılmıyor.

Sizi akademik ve kültürel çalışmalarınıza yönlendiren, sizi motive eden saikler nelerdir? Çalışma hayatınız boyunca tarihçiliğinize katkı sağlayan faktörler neler oldu?

Meslek hayatımın başlarında zorlandığım dönemler olmuştur. Ama bir noktada şu konuda kararlı olmak gerekiyordu. Bu mesleği sürdüreceksen hakını vererek yapmalıyım. Bunun yolu çok çalışmaktan geçiyordu. Ben de gerekli çalışmaları yaptım. Hatta hala da devam ettiğimi söylemeliyim.

Bir tarihçi olarak Vahdettin Engin, bir tarih çalışmasına nasıl karar verir, nasıl başlar, süreci nasıl işletir, nasıl yapar, nasıl tamamlar ve nasıl yayınlar?

Bir tarih çalışması yapılacaksa önce bunu bir kategoriye ayırmanız lazım. Eğer yüksek lisans veya doktora tezinden söz ediyorsak burada çalışmayı yapacak kişinin yanında, tez danışmanının tercihleri de önemli olacaktır. Dolayısıyla ideal olan; öğrenci ile danışmanın ortak bir çalışma yürütmesi, öğrencinin çalışmayı arzu ettiği konuların da dikkate alınarak bir başlık belirlenmesidir. Bu süreç içinde hoca ve öğrenci diyalogu iyi işlerse ortak bir noktaya gelmeleri kolay olacaktır. Diğer bir husus ise tez dışında bağımsız bir alanda tarih çalışması yapılması halinde ne şekilde hareket edileceği konusu. Bir makale veya kitap hazırlığı içine girilirken öncelikle hangi konuda çalışma yapılacağına belirlenmesi önemli. Ya merak ettiğiniz bir konu vardır, üzerinde çalışma yapmak istersiniz. Dolayısıyla önce bu konu ile ilgili kaynakların neler olduğuna, yeteri kadar malzeme bulunup bulunmadığına bakıp süreci başlatırsınız. Diğer bir yöntem ise aklınızda bir konu olmamasına rağmen özellikle arşivde kaynak araştırmaları yaparken bir hususun dikkatinizi çekmesi ve bu konuda yoğun belge birikimi olduğunu gözlemeniz halinde bu konunun çalışılmasının uygun olacağına kanaat getirmeniz ve süreci başlatmanızdır. Bazen de tek bir belge bulursunuz, içeriği çok dikkat çekicidir. Dolayısıyla ile o belgenin önü ve arkasını

araştırarak ortaya bir çalışma çıkması ihtimalidir ve çoğu zaman buralardan da çok ilginç tarihi konular tespit etmek mümkün olabilir. Çalışma konusunu tespit ettikten sonra ise araştırma safhası başlar. Tarih ilmi açısından öncelik birinci derecede kaynak olarak değerlendirdiğimiz arşiv belgelerine verilmelidir. Sonrasında ise diğer ikinci ve üçüncü derece kaynaklara başvurulabilir. Yakın dönem çalışanlar için gazeteler önemli birer kaynaktır. İhmal edilmemelidir. Kaynak toplamasında belirli bir aşamaya gelince bir taraftan da onların değerlendirmesini yapmak lazımdır. Bu esnada konu zihninizde şekillenecek ve belirli bir kurgu oluşacaktır. Sonra o kurgu doğrultusunda bir planlama ile eserin yazım aşaması. Yazım sırasında mutlaka bazı eksiklikler ve boşluklar hissedilecektir. Bunların giderilmesi için yeni bir araştırma safhası gerekir ve bunu da yapmak lazımdır. Çalışmanın bittiğine karar vermek için önce kendinizin tatmin olması gerekir. Yani ulaşabilecek kaynaklara ulaşılmış, güzel bir kurgu ile metin yazılmıştır diyebiliyorsanız o çalışma tamamlanmıştır. Sonrasında eser bir tez ise onunla savunmaya girilir. Bir makale veya kitap çalışması ise, yayınlanması için gereken prosedürleri yerine getirmek lazımdır.

Sizce tarih nedir? Ne içindir? Nasıl bir çerçeve çizersiniz?

Tarihin birçok tanımı yapılabilir. Bana göre Tarih; geçmişe bakarak bugünümüzü anlamamızı ve geleceğe projeksiyon yapmamızı sağlayan bilim dalıdır. Pragmatist bir yaklaşım olmakla beraber benim tarihten beklentilerim tam da söylediklerimdir.

Halkın sağlıklı tarih öğrenmesinde sizce nasıl yollar takip edilebilir?

Kanaatime göre Tarih herkes tarafından az çok bilinmelidir. Bu aşamada kaynaklara ulaşma ve bu kaynakları okuyup algılayabilme meselesi karşımıza çıkar. Çünkü herkes orijinal kaynaklara ulaşamaz. Tarihçiliği meslek olarak yapanların bu konuda zaten bir sıkıntıları olmayacaktır. Halkımızın bütünü için düşündüğümüzde ise popüler tarih yayınları devreye girmektedir. Bana göre tarihi konu edinen bir makale veya kitabın popüler olması değerini küçültmez. Önemli olan geçerli kaynaklara dayanarak doğru bilginin halka ulaştırılmasıdır. Akademik çalışmalar herkes tarafından kolaylıkla anlaşılamayacağı için tarihi herkesin anlayabileceği bir şekilde toplumun hizmetine sunmak ciddi bir ihtiyaçtır. Tabii bunun yanında ilgisine hitap eden akademik yayınlar her zaman olacaktır ve olmalıdır da.

Türkiye’de tarihçilik nasıl bir değişim gösteriyor? Sizin gözünüzden değerlendirecek olursak, nereye gidiyor?

Türkiye’de tarihçiliği iki yönde irdelemek lazım. Birincisi doğal akışı içinde, kaynaklar neyi gösteriyorsa o bilgileri kullanılarak yapılan tarih çalışmaları. Bunlar akademik veya popüler olabilir. Esas olan böyle bir tarihçilik yapılmasıdır ve tarihçilerimizin önemli bir kısmı bu yönde ilerlemektedir. Bu anlamda bir hayli mesafe alındığını ve değerli çalışmalar yapıldığını söyleyebilirim. Bir eksiklik olarak yabancı dilde yayınların daha fazla olmasında yarar vardır. Diğer taraftan, sahip olduğu ideolojik düşünce doğrultusunda tarihte referans arayan, bulamadığı durumlarda ise kendi uyduran sözde tarihçiler var. Bu uydurmacılık her zaman ideolojik nedenlerden kaynaklanmıyor olabilir. Mesela çok absürd bir tez veya bilgi ortaya atarak şöhret sahibi olma amacıyla olanlar da mevcuttur. Her hâlükârda bunlara tarihçi denmeyeceği gibi, yayınlarını da ciddiye almamak lazım. Fakat Türkiye’nin mevcut siyasi gerginlik atmosferinde bunların da dikkate alındığı olmaktadır. Benim kanaatim, insanımız tarihi gerçek şekliyle öğrenmek istiyorsa işini düzgün yapan tarihçileri takip etmelidir.

Genç tarihçi arkadaşlarımıza mesleklerinde başarılı olabilmeleri için neler önerirsiniz?

Gençler önce tarihçiliğin ciddi bir iş olduğunu ve sorumluluk gerektirdiğini bilmeliler. Bu önkabulden sonra, temel tarih bilgilerine sahip olmak ve mevcut bilgilerini artırmak amacıyla, popüler veya akademik, ciddi tarih yayınlarını okumak gerekir. Tarihçi olmaya aday bir genç eğer herhangi bir üniversitede kadrolu olarak akademik hayata katılmışsa, en azından araştırma yapacağı dönemlerde ihtiyaçlarını karşılayacak maddi imkânlarla sahip olacaktır. Böyle olduğunu varsayarak şunu önerebilirim. Hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezi ciddiye alınmalı, ileride kendileri için referans olacağını düşünerek açık bir nokta bırakmamaya çalışılmalıdır. Özellikle bu durum doktora tezi için daha da geçerlidir. Günümüzde teknolojik gelişmeler birinci veya ikinci derecede kaynaklara ulaşma konusunda önemli avantajlar sağlamaktadır. Bu durum bir kolaycılık vesilesi olmamalıdır. Bazı kaynakları bizzat arşive ve kütüphanelere giderek temin etmek çok daha fazla ufuk açıcı olacaktır. Sık sık hocalara danışmak ve onların yaşadıkları tecrübelerden yararlanmak gençlerin takip etmeleri gereken yöntemlerden biri olmalıdır. Ve tabii elinden gelenin en iyisini yapabilmek için çok çalışmak vazgeçilmez şarttır. Bir çalışmayı bitirmiş olmak uzun bir süre dinlenmeyi gerektirmez. Hemen yenisine başlamak lazımdır. Özellikle gençlik yıllarında insanın enerjisi varken aynı anda birkaç çalışma da sürdürülebilir. Bir tarihçi için en gerekli hususlardan ikisi merak ve sorgulamadır. Merak edeceksin, araştıracaksın, bulunca hazine bulmuş gibi sevineceksin ama bu son olmayacak. Bu defa da yeni meraklar peşinde koşacaksın. Bunlar hep yeni bir şeyler üretebilme imkânı sağlar. Bir de temin edilen bir bilgi eğer şüphe

uyandırıyorlarsa mutlaka sorgulanmalı ve birkaç kaynaktan teyit edilmelidir. Aksi hale geri dönüşü olmayan yanlışlara sebebiyet verilebilir. Tarihçi çok çalışmış ve birçok da eser vermiş olsa bile hiçbir zaman yeni şeyler üretmekten vazgeçmemelidir. Bir husus olarak da iddialı bir takım tarih tezleri ortaya atılacaksa bu muhakkak kendi alanında olmalıdır. Tabii olarak bir tarihçi yaptığı okumalara bağlı olarak birçok dönem hakkında bilgi sahibi olabilir. Ama iddia taşıyan yazı ve açıklamalar mutlaka çalıştığı döneme ait olmalıdır.

Galatasaray Liseli bir tarihçi olarak Galatasaray Lisesinin müdürü olmanızla ilgili hedeflerinizi ve düşüncelerinizi paylaşabilir misiniz?

Marmara Üniversitesi'ndeki akademisyenliğim devam ederken 2019 yılında Galatasaray Lisesi müdürlüğü teklifi geldi. Genelde idari işlerin akademik çalışmaları aksattığını düşünürüm ve kaçınmaya çalışırım. Fakat mezun olduğum okuldan gelen teklife kayıtsız kalamadım. Eğitimci ve Galatasaray Lisesi'nin tarihini yazmış bir kişi olarak mektebe yararlı olacağımı düşündüm. Göreve başladım. Kamuoyunda Fenerbahçeli olarak bilindiğimden ve Fenerbahçe üyesi olduğumdan bu atama Galatasaray camiasında tepki ile karşılandı. Aslında ben teklifi alır almaz Fenerbahçe üyeliğimden istifa etmişim ve atama ondan sonra gerçekleşmişti. Fakat özellikle kulüp çevrelerinden tepkiler devam etti. Buna rağmen iki yıl boyunca başarılı işler yaptık. Öğrencilerimiz gerek üniversite imtihanlarında, gerekse başta Tübitak olmak üzere ulusal ve uluslararası yarışmalarda çok başarılı oldular, ödüller kazandılar. Fakat Kulüp taraftarlarının tepkisi hep devam etti. Özellikle 2021 Nisan ayı içinde yaşanan bazı gelişmeler çerçevesinde Galatasaray Kulübünün başını çektiği bir sosyal medya saldırısına maruz kaldım. Şahsıma iftiralar atıldı, hakaretler edildi. Bununla da kalınmayıp Galatasaray Kulübü, önceki yıllarda konuk olduğum televizyon programlarındaki söylemlerimi kes yapıştır yöntemiyle değiştirip ki bu yöntemi kimlerin kullandığı malum, eskiden farklı konuştuğum iddiasıyla sosyal medyada yayınladı. Bu anlamda, birçok haksız ithama maruz kaldım. Hâlbuki 10 yıl önce ne söylemişsem bugün de aynısını söylüyordum. Bu anlamda bana yapılan hakaret ve iftiraları unutmuş değilim. Yapanlara hakkımı helal etmiyorum. Bütün bu süreç devam ederken benim Galatasaray Lisesi'ndeki görevlendirmem 2 Temmuz 2021 tarihi itibarıyla sona eriyordu. Nitekim hâlihazırda Lise müdürlüğü görevimden ayrılmış bulunuyorum.

Son sorumuz, Galatasaray mezunu olmanıza rağmen neden Fenerbahçeli oldunuz?

Çok klasik bir söylem olacak ama ben Fenerbahçeli doğduğumu söyleyebilirim. Bir kere ailede futbolla ilgili kimse yok, takım tutan da yok. Ama ben çocukluğumdan beri çok sıkı bir Fenerbahçeliyim. Ne zaman Fenerbahçeli

olduğumu da hatırlamıyorum. Bu yüzden doğuştan Fenerbahçeliyim diyorum. Çocukluğumun bir döneminde Fenerbahçe taraftarı olmuştum ve bu sevgi hep devam etti. İlkokuldan sonra Galatasaray Lisesine gittiğimde ben zaten Fenerbahçeliydim. Hiçbir zaman da vazgeçmeyi düşünmedim.

Kıymetli hocam, söylesi için zaman ayırdığınız için çok teşekkür ederiz.